МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГРИЦИК ЛАРИСА ЮРІЇВНА

УДК 930:37.091.8(477)«18/19»

ДИСЕРТАЦІЯ

СТУДЕНСТВО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ІСТОРІОГРАФІЯ

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни
03 Гуманітарні науки
032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. Ю. Грицик

Науковий керівник: **Коцур Анатолій Петрович,**
доктор історичних наук, професор

Київ – Переяслав-Хмельницький – 2017

АНОТАЦІЯ

Грицик Л. Ю. **Студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): історіографія. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» (032 – Історія та археологія). – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2017; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2017.

У дисертації вперше у вітчизняній та зарубіжній історичній науці здійснено комплексне історіографічне дослідження студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Удосконалено періодизацію проблеми з обґрунтуванням її у контексті розвитку вітчизняного історіографічного процесу, новітніх теоретичних підходів і методології. Всебічно проаналізовано основні етапи, напрямки та особливості вивчення теми. Виділено три історіографічні періоди наукової розробки проблеми: дореволюційний (1860–1917 рр.), радянський (1920–1991 рр.), сучасний (1991–2017 рр.), у межах яких простежуються сім підперіодів (1860–1905 рр.; 1905–1917 рр.; 1920-і рр.; початок 1930-х – кінець 1950-х рр.; 1960–1980-і рр.; 1991–2004 рр.; 2005–2017 рр.), які відображають основні тенденції світової та української історичної науки в інтерпретації проблем суспільно-політичної історії Російської імперії в цілому і, зокрема, Наддніпрянської України.

Встановлено пріоритет вивчення студентства на дореволюційному етапі у контексті т. зв. «університетського питання»; ленінської концепції реалізації «координованого політичного виступу студентів з пролетаріатом» у радянські часи; продовження традицій вітчизняної історіографії до кінця

XX ст. зарубіжними українськими істориками через публікацію мемуарної спадщини безпосередніх учасників національно-політичної діяльності студентів підросійської України. Акцентовано увагу на формуванні історіографічного підґрунтя європейських національних наративів новітнього часу (концепція «національно-визвольних рухів» М. Гроха), в тому числі й України, що позначилося на сучасних дослідженнях студентського руху в Наддніпрянщині у контексті вивчення історії вітчизняної національної ідеї та державницьких процесів, національного руху, української інтелігенції. Наголошується, що означена тематика в історіографічному плані постає багатоаспектним і складним комплексом питань вітчизняної історії XIX – початку XX ст., поєднуючи розвиток суспільної свідомості й історичного пізнання. Аналіз історіографічного відображення соціальних характеристик наддніпрянського студентства з другої половини XIX ст. до сьогодні дозволив констатувати виведення даного питання на рівень спеціалізованого вивчення на початку XXI ст. Виявлено, що дослідження студентства Наддніпрянської України в новітній історіографії характеризується якісним та кількісним збагаченням історичних знань щодо соціальної сфери його життєдіяльності, на основі чого здійснено перегляд радянської інтерпретації особливостей формування означеного прошарку, а також удосконалено вивчення політичної складової студентського руху, подолання однобічності в її вивченні, поглиблено розуміння її передумов і причин.

Розкрито особливості суто історіографічного вивчення проблеми, яке демонструє розвиток від бібліографічно-анотаційних оглядів літератури індивідуальних праць радянських істориків з історії студентського руху означеного часу до сучасних фундаментальних робіт з історіографії взаємовідносин вищих навчальних закладів з владою у контексті освітніх реформ в імперії.

Виявлено, систематизовано та класифіковано комплекс джерел за період 1850-х–2017 рр., розкриті їх об’єктивність і інформаційний потенціал. Введено до наукового обігу широке коло нових історіографічних джерел, які

практично не підлягали історіографічній обробці. На основі останніх концептуально переглянуто ключові аспекти досліджуваної теми. Встановлено, що позитивною тенденцією наприкінці XX – на початку XXI ст. у даному контексті виступає систематичне збагачення комплексу історіографічних джерел з теми через залучення нових документів та матеріалів у конкретно-історичні дослідження окремих аспектів участі студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України, публікації, присвячені нормативно-правовим засадам організації навчально-виховного процесу в її конкретних вузах, збірники спогадів професорсько-викладацького складу та самих студентів.

Розглянуто теоретико-методологічні основи наукових досліджень проблеми. Виходячи з історіографічної оцінки інтерпретацій понятійного оформлення «студентського руху» як однієї з ключових дефініцій тематики, запропоновано її авторське визначення. Відзначено актуальність соціокультурного підходу, який, з точки зору сучасної історіографії, акцентує увагу на з'ясуванні співвідношення історичного знання (пізнання) і національної свідомості.

З'ясовано особливості дослідження українського студентського руху як соціально-політичного феномену в Російській імперії в цілому, і в Наддніпрянській Україні зокрема. Розкрито особливості відображення в історичній літературі взаємозв'язку «академічного» та політичного етапів студентського руху в Наддніпрянській Україні у контексті загальноросійського демократичного руху. Феноменальність студентського руху демонструється через переплетення, взаємодію і прояв зазначеної частини тодішньої інтелігенції як учасника освітніх, громадських та націотворчих процесів.

Доведено предметне представлення студентської тематики як вагомого фактору українського національного відродження та націотворення в українській та зарубіжній історіографії. Висвітлено історіографію питання регіональних особливостей суспільно-політичної діяльності

наддніпрянського студентства у другій половині XIX – на початку XX ст., а також здійснено спробу історіографічної реконструкції загальноукраїнського виміру громадсько-політичного життя студентів в означений період, особливостей їх взаємовідносин на національному ґрунті.

Окреслено методологічні особливості та тематичні напрямки наукової розробки питання утвердження національної ідентичності студентів Наддніпрянщини у другій половині XIX ст. Виділено визначальні ознаки історичної реконструкції формування власне українського світогляду наддніпрянського студентства, серед яких ключове місце займають романтичні тенденції XIX ст., феномен т. зв. «українофільства», течія «хлопоманства» та громадівський рух. У ході історіографічного аналізу проблеми з'ясовано, що у формуванні української національної ідеї, зверненні до «українства» у другій половині XIX ст., яке еволюціонувало у державницьку ідею наприкінці століття, одну з визначальних ролей відіграли етнокультурні особливості вузівського середовища Наддніпрянської України. Акцентовано увагу на доведенні в історіографії єдності національних прагнень студентства Ліво- та Правобережжя України попри різне історико-культурне та етнічне підґрунтя, на якому вони формувалися. Розкрито першочергову роль молоді у зародженні та розвитку означених національно-культурних течій, які стали основою демократичного руху на підвладних Російській імперії українських землях XIX – початку XX ст.

Встановлено пріоритет загальноєвропейського контексту наукової розробки проблеми розгортання українського національного руху у студентському середовищі Наддніпрянської України. Приділено увагу сучасним підходам, головним чином, вітчизняних дослідників щодо питання витоків українофільських орієнтацій студентства Наддніпрянщини задля подолання неоднозначностей у системному розумінні ідейного поля українського студентського руху XIX – початку XX ст.

Вперше в історіографічному плані порушено питання дослідження «соборних» тенденцій у відображенні взаємовідносин між студентами вищих

навчальних закладів українських земель, які перебували під владою двох абсолютно різних імперій. Встановлено, що попри спорадичний та неоднозначний характер взаємовідносин наддніпрянського та західноукраїнського студентства, висновки науковців ілюструють беззаперечність факту їх спільного ідейного підґрунтя, де точкою перетину постає співпраця у контексті «п'ємонтизації» Галичини. Аргументовано пріоритет модерністського підходу у висвітленні національно-культурної діяльності українського студентства в другій половині XIX – на початку XX ст.

Узагальнена історіографічна реконструкція участі освіченої молоді в загальнодемократичних процесах у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. З'ясовано особливості вивчення рівня поширення соціал-демократичних ідей у студентському середовищі Наддніпрянщини, місця власне наддніпрянських студентів у революційних подіях початку XX ст. Виділено аспект дослідження польсько-українських взаємовпливів у студентському середовищі Наддніпрянщини, а також соціально-політичного портрету студентів-євреїв у Російській імперії загалом та підросійській Україні, соціально-політичної позиції студентів інших національностей, окреслено ключові моменти їх участі в її громадсько-політичних реаліях другої половини XIX – початку XX ст. Висвітлено ключові засади концепції «національних проектів», яка поглиблює розуміння означених питань.

На основі з'ясування внеску вітчизняних і зарубіжних вчених у дослідження означеної теми, закономірностей її наукового осмислення відзначається диспропорційність репрезентації властивих їй проблемних питань та аспектів, часте дублювання фактологічного матеріалу, розбіжності в їх оцінках. На основі цього констатується необхідність і доцільність подальшої наукової розробки проблеми, враховуючи динаміку історіографічного процесу та його постійне збагачення новою інформацією. Актуальною є потреба історичних та історіографічних досліджень питань соціальних джерел формування наддніпрянської студентської корпорації, її

поліетнічної природи, яка справила неабиякий вплив на перебіг тогочасних вітчизняних національно-культурних та політичних реалій; співвідношення ідейних течій суспільної думки для розуміння протестних заходів студентства на кожному з етапів студентського руху в Наддніпрянщині. Фактично не розробленою постає сфера спеціалізованих вищих навчальних закладів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст., поряд із комплексною репрезентацією проблеми на прикладі, головним чином, університетських міст Наддніпрянщини (Київ, Харків, Одеса). Акцентовано увагу на перспективності системного осмислення проблеми в історіографічному плані, оскільки здійснене дослідження є першим у вивченні означеної тематики з точки зору історіографії.

Наукове та практичне значення роботи полягає у тому, що теоретичні узагальнення, оцінки й висновки, методологічні підходи автора сприятимуть всебічному науковому осмисленню історії/історіографії суспільно-політичного життя України XIX–XX ст., українського національного руху; можуть скласти основу спецкурсів відповідної тематики та бути використані в загальних курсах з вітчизняної історіографії та історії України. Виконане дослідження концентрує увагу дослідників на ще не вирішених завданнях, розробці актуальних проблем місця студентства в суспільно-політичному житті України кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: історіографія, історіографічний процес, вітчизняна історична наука, вища освіта, студентство, студентський рух, суспільно-політичне життя, Наддніпрянська Україна.

ABSTRACT

Hrytsyk L. J. **The studentstvo in the sociopolitical life of Dnieper Ukraine (second half of the XIXth – beginning of the XXth century): historiography. – Qualifying paper. Manuscript copyright.**

A thesis is submitted for obtaining a Candidate Degree in history (for the PhD), by speciality 07.00.06 – Historiography, Source Study and Special

Historical Disciplines (032 – History and Archaeology). – National Taras Shevchenko University of Kyiv, Kyiv, 2017; State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnytsky National Pedagogical Hryhorij Skovoroda University», Pereyaslav-Khmelnytsky, 2017.

The thesis presents for the first time in the domestic and foreign scholarly research the complex historiographic study of the studentstvo (the studentry) in the sociopolitical life of Dnieper Ukraine in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century. The problem with periodization within the context of domestic historiographical process development as well as the latest theoretical approaches and methodology were improved. The main stages, directions and peculiarities of studying the topic were analyzed in a comprehensive way. The paper outlines and analyses three historiographic stages of the scholar research: pre-revolutionary (1860–1917), Soviet (1920–1991) and modern stage (1991–2017). Within these stages the following seven substages were singled out: 1860–1905; 1905–1917; 1920s; beginning of 1930 – end of 1950; 1960–1980; 1991–2004; 2005–2017), which depict the main tendencies of the world and Ukrainian historical thought in the interpretation of sociopolitical historical issues in the Russian Empire in general as well as in Dnieper Ukraine in particular. The priority was given to studying the studentstvo at the pre-revolutionary stage in the context of the so-called «university question»; Lenin's concept of «coordinated political performance of students with the proletariat» in the Soviet era; the continuation of the traditions of national historiography by the end of the XXth century by foreign Ukrainian historians through the publication of the memoir inheritance of the direct participants in the national-political activity of students from Russian-ruled Ukraine. The study focuses on the formation of the historiographic background of the European national narratives of modern times (the M. Hroh's conception of «national-defensive movements»), including Ukraine, which has affected modern studies of the student movement in Dnieper Ukraine within the context of studying the history of the national idea and state processes, national movement, Ukrainian

intelligentsia. It is stated that the mentioned themes appear in the historiography as a multi-dimensional and complex variety of questions about national history in the XIXth–early XXth centuries, which combine the development of social consciousness and historical knowledge. The analysis of the historiographic representation of the social characteristics of Dnieper Ukrainian students from the second half of the XIXth century until today allowed to state the conclusion of putting this issue at the level of specialized research at the beginning of the XXIst century. It is proved that the research of the studentstvo of Dnieper Ukraine at the modern stage is characterized by the qualitative and quantitative enrichment of the historical knowledge towards its social sphere, it helped to review the Soviet interpretation of the studentstvo's peculiarities, to improve the political part of the student movement as well as to overcome the one-sided representation of issues, to deepen knowledge of its backgrounds and reasons.

The study provides the features of purely historiographic research of the problem, which demonstrates the development from bibliographic and annotative reviews of the literature of individual works written by Soviet historians on the history of student movement of the given time to modern fundamental works on the historiography about the relationship between higher educational institutions and authorities within the context of educational reforms in the empire.

The complex of sources according to the period of 1850s–2017 was discovered, systematized and arranged, their objectivity and information potential were revealed. A wide range of new historiographic sources, which were not practically the subject of historiographic analyses, was introduced to the historical scholarship. Based on the latter the key aspects of the given study were conceptually considered.

It is stated that at the end of XXth – at the beginning of the XXIst century the historiographic sources on the topic were systematic enriched by the attraction of the new documents and materials into the particular historical studies of its certain aspects, the laws and regulations' publications of the educational process

organisation in certain universities of Dnieper Ukraine, memoirs of the faculty and students themselves.

The paper characterizes the main theoretic-and-methodological grounds of the issue examination and defines historiographic and methodological essence of the notion «student movement», for the latter the author's definition is proposed. It is proved that the socio-cultural approach remains topical, which from the point of view of modern historiography focuses its attention on clarification of the correlation between historical knowledge and national consciousness.

The study introduces the historiographic representation peculiarities of the studentstvo as certain social group in Russian Empire and particularly in Dnieper Ukraine in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century. The peculiarities of reflection in the historiography of the relationship between «academic» and political stages of the student movement in Dnieper Ukraine within the context of the all-Russian democratic movement are revealed. The phenomenon of the student movement was represented through interweaving, interaction and manifestation of that part of intelligentsia at the time as a participant in the educational, social and nation-building processes.

The thesis proves the importance of the students' topic in both Ukrainian national revival and nation-building processes in domestic as well as foreign historiography. The study implies historiographic issues about regional features of the sociopolitical activity of Dnieper Ukrainian studentstvo in the second half of the XIXth – at beginning of the XXth century as well as the historiographic reconstruction in a nationwide dimension of the sociopolitical life of students in outlined period, the peculiarities their relationships on the national basis.

The paper singled out the theoretic-and-methodological grounds of the issue examination of the Dnieper Ukrainian students' national identity in the second half of the XIXth century. The thesis outlines the historical reconstruction peculiarities of significant formation features of the particular Ukrainian worldview of Dnieper Ukrainian students – romantic tendencies of the nineteenth century, the notion of the so-called «Ukrainophilia», the khlopomany movement, the hromada

movement. In the process of historiographic analysis of the problem, it became clear that the ethno-cultural peculiarities of the university environment in Dnieper Ukraine played an important role for the Ukrainian national idea creation as well as the appealing to the «ukrainstvo» in the second half of the XIXth century, which evolved into a statist idea at the end of the century. The paper focuses on the proving of the students' striving for the national unity both in Right-bank as well as in Left-bank Ukraine despite various historical, cultural and ethnic background they were formed on. The study represents the key role of the youth in the creation and development of the given national and cultural trends, which became the basis of the democratic movement on the Russian-ruled Ukrainian territories in the XIXth – at the beginning of the XXth century.

The article emphasizes the priority of the European scientific basis in the development of the national movement among Ukrainian university youth in Dnieper Ukraine. The author draws her attention to the modern (mainly domestic) scholarly research of the Ukrainophile orientation of the Dnieper-Ukrainian studentstvo in order to overcome the uncertainty about the ideological apparatus of the Ukrainian student movement in the XIXth till the beginning of the XXth century.

For the first time in historiography the issue of «council» tendencies in the relations between students of higher educational institutions in Ukrainian lands which were ruled by two totally different empires was considered. It is stated that despite the sporadic and ambiguous nature of the relations between the Dnieper and Western Ukrainian students, the conclusions of the scholars illustrate the fact of their common ideological background, basing on their cooperation within the context of Galicia's «pyemontyzatsiya». The paper illustrates the priority of modernist conceptions in the surveys of modern scholars that introduces the sociocultural activity of Ukrainian studentstvo in the second half of the XIXth – at beginning of the XXth century.

The study implies the peculiarities of historiographic interpretation in the second half of the XIXth – beginning of the XXth century of the place of Dnieper

Ukrainian educated youth in common democratic movements in Russian Empire: the spread of social democratic ideas among the student environment in Dnieper Ukraine, the place of particularly Dnieper Ukrainian students in the revolutionary events of the early XXth century.

At the same time, the author defined the Polish-Ukrainian mutual influences among students in Dnieper Ukraine as well as the socio-political activity of the Jewish representatives in Russian Empire and on the Russian-ruled Ukrainian territories. The author paid attention to the socio-political position of students of other nationalities in Dnieper Ukraine and to the key moments of their participation in its socio-political realities of the second half of the XIXth – at the early XXth century. The paper illustrates the key elements of the «national projects» conception, which helps to deepen knowledge of the given issue.

The latest achievements of Ukrainian and western scholarship in the study of the student movement on the territory of Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth till the early twentieth century form the scientific and multidimensional historiography in its methodological repertoire as well as in its thematic direction. As the expression of the social consciousness and historical knowledge this issue remains topical. On the basis of this, it is stated the necessity of further scientific development of the problem, taking into account the dynamics of the historiographic process and its continuous enrichment with new information. The sociopolitical context of this notion requires objectivity, reconsideration of tendencies as well as specification of the given issues, the conduct of much complex specialized research. Dealing with these tasks will help to overcome the one-sided representation of issues in historical and historiographic scientific thought. In fact, the sphere of specialized higher educational institutions of Russian-ruled Ukraine in the second half of the XIXth and the early XXth century, along with the complex representation of the problem on the example of the university cities of Dnieper Ukraine (Kyiv, Kharkiv and Odessa) calls for the need for further development. The author defined the key issues and aspects to be

further developed as the research is the first attempt to analyze the given issue in terms of historiography.

The scientific and practical significance of the paper is that its theoretical generalizations, evaluations and conclusions, methodological approaches of the author will contribute to a comprehensive scientific understanding of the history/ historiography of the social and political life in Ukraine in the XIXth and XXth centuries, as well as of the Ukrainian national movement; they can be used as the basis of special courses and seminars on corresponding topics and in general courses on Ukrainian Historiography and History of Ukraine. The paper outlines on the basis of present studies the insufficiently researched aspects and defines the key issues of the role of studentstvo in sociopolitical life of Ukraine in the late XIXth – early XXth century.

Key words: historiography, historiographic process, domestic scholarly research, higher education, studentstvo (studentry), student movement, sociopolitical life, Dnieper Ukraine.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Грицик Л. Київське студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини (др. пол. XIX – поч. XX ст.): сучасна українська історіографія // Часопис української історії. Київ, 2015. Вип. 31. С. 86–94.
2. Грицик Л. Боротьба за відкриття українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини (1905–1907 рр.): вітчизняна історіографія // Історія науки і біографістика: електронне наук. фах. вид.: міжвід. темат. зб. 2015. № 2. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/9.pdf.
3. Грицик Л. Законодавчий вимір соціального статусу студентів підросійської України в історичній літературі // Часопис української історії. Київ, 2015. Вип. 32. С. 64–71.
4. Грицик Л. Повсякденність студентства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. в українській історіографії // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 37. С. 149–155.
5. Грицик Л. Історична думка про національно-культурницькі течії студентського руху Наддніпрянської України другої половини XIX ст. // Часопис української історії. Київ, 2016. Спецвипуск 34. С. 148–153.
6. Грицик Л. Іноземна складова студентського руху в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: історіографія // Часопис української історії. Київ, 2017. Вип. 35. С. 56–64.

Статті в іноземних виданнях:

7. Hrytsyk L. The student movement in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century within the context of the ukrainian «national revival»: historiography // Evropský filozofický a historický diskurz. Praha, 2016. № 1. S. 71–78.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

Тези наукових доповідей:

8. Грицик Л. Студенти міста Києва в громадсько-політичному житті України (кінець XIX – початок XX ст.): історіографія // Дні науки історичного факультету: матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених (м. Київ, 23 квітня 2015 р.). Київ: Логос, 2015. С. 78–82.

9. Грицик Л. Університетські статути другої половини XIX ст. як фактори розгортання студентського руху Наддніпрянщини: огляд історіографії // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали X всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 травня 2015 р. Вінниця, 2015. С. 208–210.

10. Грицик Л. Студентство у справі відкриття українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини: вітчизняна історіографія // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 3–4 липня 2015 р.). Львів, 2015. С. 51–54.

11. Грицик Л. Соціальний статус студента в університетах Наддніпрянської України: історіографічний аспект // Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 11–12 вересня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 12–16.

12. Грицик Л. Соціально-політична складова руху студентства Російської імперії в історіографії др. пол. XIX – 80-х рр. XX ст. // Шістнадцяті джерелознавчі читання «Архівна наука і освіта в незалежній Україні»: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 24 листопада 2015 р.). Київ, 2015. С. 60–62.

13. Грицик Л. Сучасна історична думка про «студенток» Вищих жіночих курсів Наддніпрянщини (друга половина XIX – початок XX ст.) //

Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 20–21 листопада 2015 р.). Херсон, 2015. С. 39–42.

14. Грицик Л. Михайло Грушевський у справі відстоювання україномовної освіти (кінець XIX – початок XX ст.) // Сімнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 16 листопада 2016 р.). Київ, 2016. С. 54–56.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ……...3

ВСТУП…….4

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ……11

1.1. Стан наукової розробки проблеми……11

1.2. Джерельна база……...34

1.3. Теоретико-методологічні засади……...42

РОЗДІЛ 2. СТУДЕНТСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ГРУПА ТА СУТНІСНИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ……..……...……..53

2.1. Вивчення істориками законодавчого виміру статусу студентів Наддніпрянщини……53

2.2. Наукова репрезентація соціального портрету студентства Наддніпрянської України……..……...73

2.3. Історична думка про український студентський рух як соціально-політичний феномен Російської імперії...……...95

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІОГРАФІЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ СКЛАДОВОЇ СТУДЕНТСЬКОГО РУХУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ……..112

3.1. Дослідження науковцями ідейно-організаційного оформлення українського студентського руху другої половини XIX – початку XX ст....112

3.2. Культурництво у діяльності студентів Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): історіографія……...……126

3.3. Наукова розробка питання взаємин наддніпрянського та західноукраїнського студентства……...137

РОЗДІЛ 4. ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ…….....150

4.1. Історіографія участі студентів Наддніпрянщини у загальнодемократичному русі Російської імперії……150

4.2. Політичний вимір українського студентського руху кінця XIX – початку XX ст. в інтерпретації істориків…….164

4.3. «Національне питання» у контексті студентського руху в Наддніпрянській Україні: стан наукового вивчення…….....178

ВИСНОВКИ……190

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ…….201

ДОДАТКИ ……..251

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЖК – Вищі жіночі курси

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ЗУБДО – Загальна українська безпартійна демократична організація

КДА – Київська духовна академія

Істпарт ЦК КП(б)У – Інститут історії партії при ЦК КП(б)У

ККІ – Київський комерційний інститут

КПІ – Київський політехнічний інститут

МНО – Міністерство народної освіти

НАН України – Національна академія наук України

РУП – Революційна українська партія

УВУ – Український вільний університет

ХСГ – Харківська студентська громада

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії більшовиків України

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасних умовах пізнавальна та наукова функції історіографії все частіше входять до соціокультурного контексту історичної науки. У будь-якій державі однією із ключових засад її духовно-культурного розвитку є історичний досвід самоствердження та самореалізації як нинішнього, так і попередніх поколінь в особистісному та національному планах. Визначальною умовою розвитку ціннісної сфери суспільства постає освіта, яка завжди відбиває культурні орієнтири на певних етапах його розвитку. Звернення до історії вищеозначених процесів сприяє об'єктивному, базованому на уроках, досягненнях та врахуванні сучасних потреб, суспільному світогляду.

Друга половина XIX – початок XX ст. в історії України є часом активного розвитку, трансформацій та появи нових якостей її суспільно-політичного життя. Визначальне місце в означених процесах належить оформленню інтелігенції, світоглядні позиції якої, відповідно до тогочасного політичного статусу українських земель, поєднували характерні для модерного часу проімперські та національні тенденції. Ключову роль у представленні протестних настроїв тогочасного суспільства відіграла освічена молодь, насамперед, вузівська. Історичні факти та останні події в Україні переконливо доводять, що студентство було і залишається «авангардним» суб'єктом її суспільно-політичної сфери. Сучасний формат вітчизняного студентського руху проілюстрували події «Революції на граніті», Помаранчевої та «Революції гідності», що актуалізує значення історичного досвіду для розбудови української держави.

Вивчення загальних тенденцій вітчизняної суспільно-політичної історії на новітньому етапі (в контексті проблем національного відродження та українського національного руху) потребує їх конкретизації через переосмислення псевдонаукових підходів радянської історіографії стосовно національно-патріотичної діяльності вузівської молоді в Наддніпрянській Україні, що становить один із ключових аспектів об'єктивної інтерпретації

даних явищ. Тому непересічне наукове значення має дослідницька репрезентація студентського середовища Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., що зосереджувала його провідні осередки, та, яке займає одне із головних місць у загальноукраїнському суспільному розвитку означеного періоду.

Поєднання загальнодемократичних та національних ознак у студентському русі Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст., їх вияв на тлі ґрунтовних змін у тогочасному суспільстві ілюструють його специфічність як соціокультурного явища. Соціально-політична природа означеного руху зумовлювала різноманітну історичну інтерпретацію впродовж XIX – початку XXI ст. та широке висвітлення в історичній літературі документального, публіцистичного, наукового конкретно-історичного характеру без системного історіографічного осмислення. Тому, актуальність розробки обраної тематики зумовлюється відсутністю в історіографії праці, в якій здійснювався б комплексний історіографічний аналіз наукового доробку з даної проблеми на фоні суспільно-політичного життя та методологічних основ розвитку історичної науки України кінця XX – початку XXI ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (державний реєстраційний номер № 16БФ046–01).

Об'єктом роботи є сукупність основних груп історіографічних джерел, що стосуються Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., де прямо чи опосередковано висвітлено місце вузівської молоді в її суспільно-політичному житті.

Предметом дослідження є відображення студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. в історичній літературі: особливості становлення та нагромадження

історичних знань з проблеми, закономірності та провідні тенденції означеного процесу.

Мета дисертаційного дослідження полягає у виявленні та історіографічному аналізі наявного комплексу публікацій про студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., концептуальних та змістовних особливостей відображення проблеми, що досліджується, в історичній літературі, пов'язаних із методологією наукового пошуку та розвитком історичної науки з другої половини XIX ст. до сьогодення, з'ясуванні стану, повноти і достовірності дослідження, виявлення недостатньо вивчених питань, окреслення напрямків подальшого опрацювання теми.

З огляду на мету, у роботі визначені наступні дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати особливості основних етапів наукової розробки проблеми в історіографії; виявити, систематизувати і дати характеристику основних груп історіографічних джерел з теми, розкрити інформаційні можливості джерельного комплексу; охарактеризувати основні теоретико-методологічні підходи її наукових досліджень;
- проаналізувати відображення в історичній літературі студентства як непересічної соціальної групи в суспільному житті Наддніпрянської України XIX – початку XX ст.;
- простежити закономірності наукової розробки ролі студентства у національному відродженні та націотворчих процесах на підросійських українських землях другої половини XIX – початку XX ст.; встановити ступінь об'єктивності і повноту висвітлення ідейно-організаційних та практичних аспектів участі студентської молоді Наддніпрянщини в українському національному русі означеного періоду;
- розкрити стан та провідні тенденції вивчення істориками місця студентства у громадсько-політичних реаліях Російської імперії

загалом, та, зокрема, Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.;

- окреслити недостатньо вивчені аспекти, напрямки майбутніх дослідницьких пошуків.

Хронологічні рамки дисертації мають конкретно-історичний та історіографічний виміри: а) межі реальних подій, пов'язаних із національно-політичною діяльністю студентської молоді на Наддніпрянщині: нижня межа – друга половина XIX ст. – обґрунтовується тим, що на сьогодні усталеною є точка зору щодо означеного періоду, який вважається початком нової фази національно-визвольного руху на українських землях, що поступово виходив на політичну арену. Друга половина XIX ст. характеризується виникненням та розгортанням діяльності об'єднань студентства, що ставили перед собою соціально-значущі завдання, їх ідейно-організаційне оформлення. Верхня хронологічна межа – початок XX ст. (до 1914 р.) – аргументується докорінними змінами умов суспільно-політичної діяльності вузівської молоді, появою її нових форм та методів у контексті переформатування цілей національного та загальнодемократичного рухів у зв'язку з початком Першої світової війни; б) межі зародження, розгортання і проведення самих наукових досліджень даної проблеми.

Географічні межі дослідження мають два виміри: перший – пов'язаний з територією Наддніпрянської України (Наддніпрянщини), її вузівськими центрами. Для даного означення застосовується умовний термін, «який виник в умовах поділу української етнографічної території між кількома державами та позначав ту частину України, яка входила до складу Російської імперії …» [388, с. 156]. Другий стосується географії самих досліджень означеної проблематики та місця публікації їх результатів. У дисертації досліджуються праці із вказаної теми, опубліковані як в Україні, так і за її межами.

Методологічною основою роботи є цивілізаційний підхід, як сучасна основа теоретичного осягнення історичного процесу, наукові принципи системності, об'єктивності, всебічності, наступності, історизму. У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи

логічного та історіографічного аналізу, порівняння, типологізації, періодизації, історико-генетичний, історико-хронологічний, проблемно-хронологічний, біографічний, метод синхронного дослідження, системно-структурний метод та ретроспективного аналізу.

Наукова новизна полягає у постановці та втіленні авторської концепції наукового вивчення проблеми, за якою:

- вперше у вітчизняній та зарубіжній історичній науці здійснено системний та комплексний аналіз історіографії проблеми;
- введено до наукового обігу широке коло нових історіографічних джерел;
- залучено найновіші матеріали, які практично не підлягали історіографічному аналізу, на основі яких концептуально переглянуто ключові аспекти теми, що досліджується;
- удосконалено періодизацію проблеми з обґрунтуванням її у контексті розвитку вітчизняного історіографічного процесу, новітніх теоретичних підходів і методології;
- доведено предметне представлення студентської тематики в контексті українського національного відродження та націотворення українською та зарубіжною історіографією;
- показано історіографічну репрезентацію специфіки регіональних особливостей суспільно-політичної діяльності наддніпрянського студентства у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- здійснено історіографічну реконструкцію загальноукраїнського виміру громадсько-політичного життя студентів в означений період, особливостей їх взаємовідносин на національному ґрунті;
- на основі науково-теоретичних узагальнень запропоновано визначення дефініції «студентський рух»;
- подальший розвиток отримав науковий аналіз внеску вітчизняних і зарубіжних вчених у дослідження означеної теми;

- переосмислено низку концептуальних підходів, оцінок, висновків, характерних для попередніх наукових досліджень, особливо в радянській історіографії;
- визначено історичні та історіографічні аспекти, які обумовлюють перспективність подальшого вивчення проблеми.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні узагальнення, фактичні матеріали, оцінки й висновки дисертації можуть бути використані при написанні історіографічних праць з історії суспільно-політичного життя України другої половини XIX – початку XX ст., сприятимуть всебічному науковому осмисленню історії українського національного руху, можуть скласти основу спецкурсів відповідної тематики та бути використані в загальних курсах з вітчизняної історіографії та історії України. Виконане дослідження концентрує увагу дослідників на ще не вирішених завданнях, розробці актуальних проблем місця студентства в суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. Зміст та висновки дисертації можуть бути використані науковцями та громадськими діячами для проведення історичних паралелей багатьох нинішніх явищ у державі, у прогнозуванні майбутнього.

Апробація результатів дослідження здійснена на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (м. Київ, 23 квітня 2015 р.), X Всеукраїнська конференція молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяченої 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства (м. Київ, 28 травня 2015 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 3–4 липня 2015 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства» (м. Одеса, 11–12 вересня 2015 р.), Всеукраїнська наукова конференція «Шістнадцяті джерелознавчі

читання «Архівна наука і освіта в незалежній Україні» (м. Київ, 24 листопада 2015 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (м. Херсон, 20–21 листопада 2015 р.), Всеукраїнська наукова конференція «Сімнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського» (м. Київ, 16 листопада 2016 р.).

Публікації. Основні результати дисертації оприлюднені у 14-ти авторських публікаціях, 6 – у вітчизняних фахових наукових виданнях, 1 – у зарубіжному, 7 – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Повний обсяг дисертації – 254 сторінки (із них – 200 сторінок основного тексту), список використаних джерел нараховує 488 найменувань (50 сторінок), 2 додатки (4 сторінки).

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Освітня тематика є пріоритетним напрямком досліджень культурних та громадсько-політичних процесів підросійської України. Консервативна самодержавна організація вищої освіти, як сфери «підготовки» еліти суспільства Російської імперії з кінця XVIII ст., з урахуванням досвіду громадсько-політичного життя в Наддніпрянській Україні, уже в середині XIX ст. виявила свою суперечливість в умовах модернізаційного курсу. Загальнодемократичні тенденції, національне тло в імперії загалом та в Наддніпрянщині, зокрема, через студентський рух продемонстрували новий формат відносин суспільства та влади. На різних етапах розвитку історіографії звернення до наукового осмислення досвіду суспільно-політичної діяльності прогресивного та ініціативного молодого покоління в Російській імперії та підвладній їй Наддніпрянській Україні передбачало врахування наявної інформації та наукового доробку з проблеми.

Аналіз розвитку історичних знань з теми започатковано у середині XX ст. Перші узагальнення досвіду попередників у розробці її окремих аспектів, в основному, здійснювались радянськими істориками. Для їх історіографічних оглядів характерний двоякий підхід. З одного боку, розвідки даного характеру стосувались безпосередньо питання студентського руху в Наддніпрянській Україні. Показовими у даному плані є дисертаційні дослідження В. Астахова [396] та С. Симонова [439], присвячені перебігу явища в Харківському та Київському університетах. Якщо у В. Астахова виключною методологічною основою та найнадійнішим історичним джерелом висвітлення студентського руху у Харківському університеті 1895–1907 рр. визначено роботи В. Леніна та Й. Сталіна, то С. Симонов,

дотримуючись засад марксистської інтерпретації суспільно-політичних явищ, один з перших здійснив аналіз історіографії питання студентського руху у Київському університеті XIX ст., звернувши увагу на дореволюційну та польську «дворянсько-буржуазні» історіографії. Прикметно, що автор висвітлив зміст «антинаукових поглядів» їх представників. С. Симонов критикував дореволюційну ліберальну історичну думку за розгляд інтелігенції як «самостійної та керівної сили визвольного руху» [439, с. 2], польську історіографію за «особливу увагу до завдань національного руху» [439, с. 3], які, звісно, суперечили сучасним йому теоретичним основам історичних досліджень проблеми.

З 1970-х рр. тематика розроблялася у контексті комплексних досліджень ідейного та суспільно-політичного виміру громадської діяльності дореволюційної російської інтелігенції та безпосередньо студентства у другій половині XIX – на початку XX ст. [88; 150; 220], у яких структурною частиною був огляд наукового доробку переважно радянських вчених, оскільки у дореволюційній історичній літературі «питання суспільно-політичної ролі університетів не порушувалося» [220, с. 9].

З початку 1990-х рр. проблема отримує нові орієнтири її історичного, відтак, історіографічного відображення. Головною ознакою оформлення нової історіографічної ситуації стає повернення до національного аспекту вітчизняної історії. Першим на рівні спеціалізованого дослідження через вивчення міжнаціональних відносин студентства в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. його представив О. Рафальський [434]. З огляду на захист роботи у 1990 р. історіографічний аналіз питання є специфічним проявом «перехідного» етапу у вітчизняній історичній науці. Автор виділяє три періоди наукової розробки обраної теми: дореволюційний, радянський та «новий» (з 1990-х рр.), характеризуючи останній як такий, що «перебуває на стадії розробки» [434, с. 4]. Першочергово відзначивши роль В. Леніна у закладенні початків «марксистської історіографії проблеми, яка зародилась ще у дожовтневий період» [434, с. 3], О. Рафальський звертає увагу на

протилежність точок зору дореволюційних істориків щодо студентського руху та його національного аспекту в Російській імперії. Відзначаючи промонархічні тенденції висвітлення питання, дослідник наголошує, що «*з позицій об'єктивності* ми можемо сказати, що зовсім по-іншому відносився до студентства і його руху відомий український історик М. Грушевський» [434, с. 3]. О. Рафальський повернув у вітчизняний науковий дискурс оцінку М. Грушевським ролі студентської активності в Наддніпрянській Україні на початку XX ст., який, «спостерігаючи у студентському середовищі національну неоднорідність, … визнавав право молоді різних національностей і, в першу чергу, українців на отримання освіти рідною мовою і вважав їх боротьбу за введення курсів національної історії,… й ін. дисциплін закономірною і справедливою» [434, с. 3–4]. Автор проаналізував і радянську історіографію питання, окреслюючи чотири етапи звернення інтересу істориків до питання участі представників різних національностей у «революційному русі» молоді на межі XIX – XX ст., виокремлюючи 1930-ті – середину 1950-их рр., як етап цілковитого упущення розробки проблеми з ідеологічних причин.

Пріоритетним напрямком з кінця 1990-х рр. є історіографічний аналіз організації управління університетами у Російській імперії, освітньої політики та пов'язаного із ними студентського руху. Російські історики О. Вахтерова [399] та О. Єрмаков [412] фактично повернули із забуття дореволюційну історіографію, позбавлену доцільності при радянському варіанті дослідження умов розвитку суспільно-політичної діяльності студентства у другій половині XIX – на початку XX ст. О. Вахтеровою класифіковано дореволюційну літературу з історії студентського руху кінця XIX – початку XX ст. Виділено офіційні видання, роботи ліберального, радикального та правого (консервативного) напрямків, які включають висвітлення перебігу означеного явища і в Наддніпрянській Україні. Прикметно, що роботи російських істориків О. Доніна [411], Г. Камчатного [415], Л. Лаптєвої [309] ґрунтуються виключно на російській історіографії,

що формує однобічне висвітлення тематики, попри глибокий аналіз історичної літератури. Фундаментальними роботами з історіографії взаємовідносин вищих навчальних закладів з владою у контексті освітніх реформ в імперії впродовж XIX – початку XX ст., періодизації на їх основі студентського руху є монографії та наукові статті українських вчених С. Посохова [176; 348; 349; 466] та Т. Шаравари [208; 369]. Вони також пропонують відповідну тематиці своїх досліджень періодизацію. З'ясовуючи особливості наукової розробки питань вищої освіти в Російській імперії на дореволюційному, радянському та сучасному етапі, акцентується увага на порівнянні поглядів радянських та зарубіжних вчених. Історіографічна цінність праці С. Посохова «Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії» (Харків, 2006 р.) для вивчення студентської тематики полягає в окресленні та ґрунтовному аналізі історіографії питань правових та соціальних характеристик студентської корпорації другої половини XIX – початку XX ст., концептуальних підходів до студентського руху, жіночої вищої освіти. Традиційну періодизацію щодо висвітлення наукової розробки змісту та характеру студентського руху в конкретних вузівських центрах підросійської України застосували у своїх дослідженнях Н. Гончарова [473], Г. Фартучна [364], Л. Грицик [259; 455; 456].

На сучасному етапі системно-комплексне розкриття специфіки історіографії проблеми неможливе без урахування взаємозв'язку розвитку історичної науки та її власне національного формату [107; 381; 382]. Визначальну роль при оцінках наукової розробки студентської тематики українським історичним співтовариством відіграють концептуальні погляди Я. Калакури, який розглядає українську історіографію як національний компонент світової історичної думки, в основі якого самобутність і національно-державницька ідея. Поряд із цим, важливою складовою теоретичного осягнення національної історіографії є запропонований ним концепт «соборності». Він виступає новою ціннісною категорією у розробках

сучасних українських історіографів, які постулюють домінанту «ідеї української історичної самоідентифікації, безперервності й наступності вітчизняного історичного розвитку» [380, с. 42] на ґрунті національної історичної думки. Така якість історичної науки в новітніх умовах дослідження національно-політичної складової студентського руху другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє простежити спадкоємність у розвитку власне української історичної думки, наукового пізнання проблеми на основі здобутків її розробки вченими української діаспори. Науковий доробок І. Колесник [138; 139] орієнтує в сучасних підходах теоретичного осмислення вітчизняного історіографічного процесу з позицій соціокультурних змін наприкінці 1990-х рр., а також, що особливо важливе для аналізу проблеми, понятійного розкриття особливостей українського «національного відродження» на основі глибокого дослідження його базових категорій (національна свідомість, національна ідентичність). Осмисленню наукових підходів щодо українського національно-політичного руху XIX – початку XX ст. сприяють спеціальні розвідки А. Коцура [294–296], О. Купріянчук [305], А. Павка [344]. Варта уваги стаття С. Наумова [333], який, аналізуючи сучасну історіографію політичної діяльності українців в Російській імперії, чітко окреслив вплив західного історичного дискурсу на вітчизняну історіографію даного питання. З’ясовано, що вивчення національного руху в сучасній українській історичній науці еволюціонувало від «беззастережного домінування концепції «українського національного відродження» [333, с. 64] з 1990-х рр. до альтернативного концепту «націотворення» та категорії «національного проекту» на межі XX–XXI ст. Прикметно, що висвітлена дослідником трансформація оцінок національно-політичних процесів на українських теренах в імперську добу, цілком адаптовується до наукової розробки проблем місця та ролі у них освіченої молоді. Концептуальним осмисленням внеску зарубіжних істориків в наукову інтерпретацію процесу українського національного відродження також позначені роботи А. Кузьменка [145; 304]. Орієнтиром у ґрунтовному

теоретико-методологічному осягненні історіографії українського державотворення на прикладі кульмінаційного етапу національно-політичного руху в першій половині XX ст. постає дослідження В. Капелюшного [416].

Поступове розширення предметного поля історичних досліджень суспільно-політичних процесів другої половини XIX – початку XX ст. збагачує сучасну історіографію розробкою тих аспектів, які зіграли першочергову роль в трансформації тогочасних соціальних відносин. У контексті студентської тематики таку роль відіграє наукове осмислення соціальної бази та повсякденності вихованців вищих начальних закладів Російської імперії [260]. На сьогодні в українській історіографії комплексними оглядами стану наукового вивчення повсякдення наддніпрянського студентства позначені спеціалізовані дослідження І. Посохова [432] та М. Кругляк [423]. Аналізуючи дореволюційну та радянську історіографію питання, автори дотримуються усталених точок зору щодо фактологічної інформативності першої та заідеологізованості останньої. Характеристика ними сучасної історіографії окреслює орієнтири наукової розробки питання, відповідно до методологічної переорієнтації історичної науки наприкінці XX ст. Так, М. Кругляк відзначає якісні зміни новітніх українських досліджень студентства внаслідок їх переорієнтації «з проблем політичної історії на соціальну» [423, с. 16]. І. Посохов доповнює вищезазначене тенденцією «поступового переходу від написання відповідних підрозділів в історіях окремих університетів до спеціальних праць, присвячених виключно проблемам студентства» [432, с. 10] та звертає увагу на звернення інтересу істориків до питання «внутрішніх стосунків в університетському середовищі» [432, с. 11].

Подолання неоднозначностей та прагнення об’єктивного висвітлення суспільних реалій імперської доби сучасними істориками актуалізувало також перегляд та глибоке дослідження сфери жіночої освіти XIX – початку XX ст. Її суспільна значущість поставала предметом наукових оцінок з часу

порушення даного питання, що обумовило їх узагальнення на початку XXI ст. Погоджуємося із істориком Т. Орловою, що «у загальному масиві публікацій, присвячених жіночій історії в Україні, тема жіночої освіти стоїть на першому місці за кількісними показниками» [487]. Комплексна картина історії та історіографії вищої жіночої освіти в Російській імперії представлена у монографії сучасної української дослідниці О. Драч [98]. На основі глибокого аналізу відображення проблеми в історичній літературі О. Драч наголошує, що «упереджене та однобоке трактування освітньої політики самодержавного режиму … зафіксувалося в ліберальній історіографії і вплинуло на весь подальший процес вивчення складного шляху становлення вищої жіночої освіти» [98, с. 6], а його радянська інтерпретація зосереджувалась винятково на «боротьбі жінок за вищу освіту». Сучасні дослідження частково критикуються дослідницею через виявлені фактологічні помилки, компіляційний характер статей і т. ін. та констатується, що «наукова розробка торкнулася переважно історії конкретних освітніх установ чи певних регіонів» [98, с. 7]. До тепер комплексним аналізом історіографії вищої жіночої освіти в Україні загалом та на прикладі окремих закладів означеного періоду характеризуються наукові розвідки О. Мельника [320] та Л. Грицик [458], структурні підрозділи дисертацій К. Кобченко [418], В. Вірченко [400].

Історіографія проблеми ілюструє концептуальне введення студентської тематики в предметне поле вітчизняного та світового історичного дискурсу. Звернення до неї з історіографічної точки зору при з’ясуванні визначальних факторів історії вітчизняної освіти [256; 459; 454], суспільно-політичних, національних процесів [257; 258; 379] на фоні їх якісно нового вивчення в історичному плані, обґрунтовує актуальність комплексного осмислення означеної тематики. Збільшення предметних публікацій конкретно-історичного та історіографічного характеру, присвячених окремим питанням проблеми впродовж 1990-х–2000-х рр., дозволяє можливість її осмислення через поєднання аналізу загальних тенденцій, етапності та тематичного

спектру процесу нагромадження історичних знань про студентську корпорацію Наддніпрянської України.

Нагромадження історичних знань про наддніпрянське студентство, як один із факторів соціокультурного розвитку підросійської України, загальнодемократичного та націотворчого процесів другої половини XIX – початку XX ст., підпадає під традиційну періодизацію даного роду проблем вітчизняної історії: дореволюційний, радянський та сучасний етапи, у яких особливе місце належить здобуткам представників української діаспорної та зарубіжної історіографії.

На *дореволюційному етапі (1851–1917 рр.)* відображення студентської тематики еволюціонувало від історичних та історико-юридичних нарисів організації вузівського життя як загальноімперського рівня, так і конкретних вищих навчальних закладів Наддніпрянської України, до звернення наукового інтересу до студентської активності на суспільно-політичній арені Російської імперії на межі XIX–XX ст. Аналіз наявного комплексу тогочасної літератури, у якій чітко прослідковуються загальноімперські (офіційна, ліберальна) та проукраїнські змістові тенденції, дозволяє здійснити умовний поділ історичної репрезентації проблеми на два підперіоди.

Впродовж *1860–1905 рр.* студентське питання висвітлювалось здебільшого на сторінках ювілейних видань окремих вузів, або працях, присвячених їх розвитку в час правління імператора, яке мало найбільший вплив на розвиток освітньої сфери. Для розуміння первинної організації вищої освіти на території підросійської України непересічне значення мають перші синтетичні роботи сучасників означених реалій В. Аскоченського, Д. Багалія, М. Владимирського-Буданова, В. Іконникова, О. Лихачової, М. Маркевича, Ф. Фортинського, В. Шульгіна. Ґрунтуючись, головним чином, на статутних та супровідних їх матеріалах вузів (Університету св. Володимира, Харківського та Новоросійського університетів, Київської духовної академії та ін.), дані праці зосереджують

значний пласт інформації історико-юридичного та статистичного характеру (кількісні, віросповідні, частково національні характеристики студентства).

Нормативно-правовий доробок освітніх відомств імперії та адаптація його на всій її території зумовила появу історичних оглядів діяльності Міністерства народної освіти (далі – МНО – Л. Г.), які залишаються фундаментальною основою офіційної інтерпретації реформувань вищої освіти другої половини XIX ст. із відповідною зміною академічних прав студентів на підросійських українських землях зокрема.

Створення мережі вищих навчальних закладів в імперії утверджувало оформлення студентського середовища як певної соціальної групи, обов'язки і права якої, у відповідності із місцем навчання, відображали тематичні статті енциклопедичних видань кінця XIX – початку XX ст. («Енциклопедичний словник Ф. Брокгауза й І. Ефрона», «Большая энциклопедия»).

У цей же час формувалась мемуарна база вихованців вищих навчальних закладів підросійської України, яка отримала часткову публікацію на шпальтах «Киевской старины» у 1880-х рр.

У контексті розвитку національної історичної думки питання, що досліджуються, репрезентувались на перетині офіційної та народницької історіографії, де фактор студентської молоді характеризувався через «тлумачення» течії/руху українофільства його противниками («Вестник Юго-Западной и Западной России») та прихильниками (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Костомаров).

Із розгортанням загальнодемократичних процесів у Російській імперії на межі XIX–XX ст. історична інтерпретація проблеми набуває ідейно-політичного забарвлення та різнопланових оціночних суджень. Впродовж *1905–1917 рр.* з'являється низка статей, монографічних досліджень, брошур, присвячених новій складовій суспільного руху в імперії – «руху інтелігенції», у контексті якої розглядався і студентський рух.

Література означеного підперіоду має полемічний характер із значною долею суб'єктивізму. Насамперед, вона відображає позиції

різних політичних сил (соціал-демократів, есерів, монархістів, ін.) щодо місця студентства у тогочасних подіях, відбиває характер епохи та поглиблює критичне ставлення до радянської інтерпретації студентського руху другої половини XIX – початку XX ст.

Прикметно, що переважали публікації ліберального спрямування [72; 184; 365], автори яких обґрунтовували суспільно-політичний характер виступів студентів як реакцію на політичне обмеження їх академічних прав. На початку XX ст. дореволюційні історики констатували академічний та політичний напрямки студентського руху в імперії загалом та, зокрема, в Наддніпрянській Україні, де активність вузівської молоді відповідала рівню столичних міст. У контексті вивчення процесів поширення періодичних видань та спеціальної літератури серед студентського середовища імперії, значне місце відводилося з'ясуванню рівня пропаганди різних політичних ідей у вузівських центрах підросійської України [185]. Після революції 1905–1907 рр. пріоритетним стає означення студентства як «авангарду нового суспільного підйому» [169, с. 545].

Праці офіційного характеру [71; 206; 224] висвітлювали переважно два види студентської боротьби – революційну й академічну, прослідковуючи ідейно-організаційний зв'язок між студентськими заворушеннями Києва, Харкова та столичних міст імперії. Загалом, для даного етапу характерна двояка оцінка причин студентської активізації в суспільно-політичному плані. Якщо офіційна думка відстоювала розклад «благонадійності» вихованців вузів, із пріоритетом у «занятті політикою», а не навчанням, то ліберали обґрунтовували це загальною внутрішньополітичною ситуацією в країні, що, в свою чергу, мала відповідні прояви у сфері вищої освіти.

Для тогочасної офіційної історіографії характерне цілковите заперечення історичних та будь-яких підстав на прояв національних прав студентами. Вкрай шовіністичні твердження висловлювались російськими істориками стосовно участі українського студентства у національному русі наприкінці XIX – на початку XX ст. Показовими у даному плані є

монографічні «дослідження» С. Щоголєва [221; 222], який був ідеологом сепаратистського характеру явища т. зв. «українства».

Лібералізація суспільного життя, викликана революційними подіями початку XX ст. та здобутки національно-патріотичних сил на культурницькому рівні активізували український рух в Наддніпрянщині, що першочергово позначилося на розвитку національної історичної думки. Впродовж 1906–1917 рр. виходить у світ низка брошур та статей, провідників вітчизняного національно-політичного руху (М. Грушевського, В. Дорошенка, Д. Дорошенка, М. Залізняка, З. Кузелі, І. Франка), які обстоювали одну з головних ролей у розгортанні означеного процесу української молоді. Студентство цілком виправдано характеризувалось ними як ініціативна складова останньої, починаючи від відстоювання прав на вивчення власної історії та застосування у навчальному процесі рідної мови, що виразилось у справі відкриття українознавчих інституцій, до організації перших політичних об’єднань на національній (українській) основі.

Поряд із вищезазначеними тенденціями історіографічної репрезентації проблеми, протягом 1900-х рр. продовжувалась систематизація знань щодо удосконалення імперської системи вищої освіти. У тогочасному історичному дискурсі до предметної сфери реалій, що досліджуються, входить питання організації вищої освіти жінок. З’являються перші узагальнюючі праці [215; 218], автори яких в історико-юридичному ключі висвітлювали розвиток вищої жіночої освіти в імперії впродовж XIX ст.

Таким чином, в означений період сформувався значний пласт неоднозначної за своєю науковою цінністю літератури, яка в тій чи іншій мірі окреслила ключові аспекти місця та ролі студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України. Стислий аналіз тогочасних публікацій свідчить про мінімальний рівень дослідницьких цілей їх авторів та переважання загальноімперського контексту у становленні вітчизняної історичної думки. Незважаючи на публіцистичний, головним чином, та джерелознавчий характер тогочасних праць, вони репрезентували широкий

фактичний та теоретичний матеріал, який створював перспективність подальших досліджень проблеми.

На відміну від попереднього етапу, де студентська проблематика актуалізувалась у контексті т. зв. «університетського питання», її *радянська інтерпретація (1920–1991 рр.)* базувалась на ленінській концепції [312] реалізації «координованого політичного виступу студентів з пролетаріатом» [316, с. 204]. В основному, працям даного періоду властива заполітизованість, виклад молодіжного питання у марксистсько-ленінських рамках. Дослідження оформлення студентства як специфічної соціальної групи впродовж XIX – початку XX ст., його участі в суспільно-політичному житті імперії мали узагальнюючий характер, у яких специфічність перебігу означених процесів в окремих регіонах країни, особливо України, представлялась фрагментарно.

Незважаючи на непорушність основ ленінської методології впродовж усього зазначеного періоду, інтерпретація суспільно-політичної діяльності студентів підросійської України все ж має певні хронологічні особливості.

У *1920-х рр. (перший під-період)* дослідження даної тематики базувалось з одного боку, на ліберальних підходах до вітчизняної історії в умовах «українізації», з іншого, – на власне радянському варіанті її «вивчення».

Історіографія даного часу прикметна появою фундаментальної в аналітичному плані історії Революційної української партії (далі – РУП – Л. Г.) О. Гермайзе [73]. Праця зберігає актуальність в історичному осмисленні еволюції радикальних настроїв української молоді, особливо студентства, та відображає взаємопов’язаність цього процесу із поширенням марксистських ідей в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Інших ґрунтовних праць з історії вітчизняного студентського руху не з’являлось, дослідницькі пошуки обмежились кількома статтями [336; 366], які започатковували історію «студентських хвилювань» на території підросійської України до 1905 р.

У той же час, публікації І. Житецького [277], В. Міяковського [484], О. Назаревського [329], в українознавчих часописах «Літопис революції» та «Україна» започаткували історіографічну інтерпретацію культурницького етапу українського студентського руху, заклавши основи вивчення історії Київської громади, будучи єдиними роботами у радянській історичній науці, які торкалися національної складової питання.

З *початку 1930-х рр. до кінця 1950-х рр.* питання участі студентства вузів Наддніпрянської України у національно-політичному русі, згідно теоретико-методологічних засад радянського історіографічного процесу, виключається із предметної сфери історичних досліджень. Попередні досягнення у доведенні національної самобутності вітчизняної історії (схема М. Грушевського) заперечуються з акцентом на їх контрреволюційності та антинауковості. Остаточна заангажованість науки партійно-класовими принципами й утвердження класового підходу на означеному етапі закріплювало вивчення історії інтелігенції з цілеспрямованим упущенням розкриття її ролі в інтелектуальному та культурному розвитку нації.

Впродовж означеного підперіоду роль студентства в суспільно-політичному житті імперії та підвладних їй українських землях вписувалась у сформовану радянськими істориками концепцію трактування інтелігенції як «допоміжного» суспільного фактору в розвитку опозиційного робітничого та селянського рухів проти самодержавних порядків. Фактично дослідницькі пошуки у даному плані зводилися до збору конкретних фактів на підтвердження ідеологічних положень.

Така ситуація слугувала появі різного роду праць, які широко репрезентували «революційну» природу студентства Російської імперії. Початки його революціонізації на українських теренах пов’язувалися із т. зв. Харківсько-Київським таємним товариством [136; 236], історія якого доводила поширення ідей повалення самодержавства серед наддніпрянського молодіжного середовища ще з середини 1850-х рр. Зростання дослідницького

інтересу у даному напрямку доводить поява наприкінці 1940-х рр. дисертаційних досліджень студентського руху на прикладі Києва [439; 447].

Впродовж 1950-х рр. однобічність вивчення проблеми поглиблюється. Висвітлення діяльності та світоглядних пріоритетів дореволюційного студентства базується на протиставленні його ідейно «свідомої» (члени РСДРП та студентських більшовицьких гуртків) та ідейно «шкідливої» частин (прихильників есерів, меншовиків та ін.). Поява досліджень з історії революційної боротьби в Україні [60; 158], історій Харківського та Київського університетів [118; 204], ілюструвала тенденцію до узагальнення суспільно-політичного досвіду студентства на межі XIX – XX ст. Кожна із публікацій містила окремі розділи, автори яких, окрім детального опису студентських форм консолідації (університетські наукові гуртки, нелегальні об’єднання різних політичних спрямувань, каси взаємодопомоги) та протесту (сходок, демонстрацій), намагалися хронологічно структурувати особливості розгортання студентського руху в університетських містах Наддніпрянщини. Але й надалі такого роду інформація представлялася, здебільшого, у контексті характеристики вузівського контингенту як союзника провідних «революційних сил». Незважаючи на введення до наукового обігу значного фактичного матеріалу, тогочасна література позбавлена ґрунтовного історичного та історіографічного аналізу подій, що вивчалися.

Позитивні зрушення в науковому осмисленні проблеми відбулися у *1960–1980-х рр.* Концептуальними змінами радянський історичний дискурс не позначився, проте історіографія студентського руху другої половини XIX – початку XX ст. розширюється тематично, помітні спроби аналізу ключових факторів, які впливали на розгортання даного явища.

З’являється низка робіт, присвячених з’ясуванню революційно-народницьких впливів на світоглядні орієнтири та політичні позиції дореволюційного студентства, на основі яких поглиблювалось

розуміння провідних ідейних напрямків, що визначали специфіку громадсько-політичної діяльності студентів 1860–1880-х рр. [122; 181; 384] у Російській імперії загалом, та в Наддніпрянській Україні зокрема.

У дослідженні перебігу означених реалій на українських теренах все більше звертається увага на період 1850–1880-х рр. для виведення витоків революціонізації студентства, виокремлення фактору агітаційно-пропагандистської діяльності [70; 160; 213].

Продовжувалася публікація ювілейних видань з історії вищих навчальних закладів Києва, Харкова та Одеси [120; 129; 203], в яких констатувався стихійний рух «академічної» та «радикальної» форм студентської боротьби в останній третині XIX ст.

Посилена увага радянських істориків до вищезазначеного етапу студентського руху передбачала обґрунтування «успіху» більшовиків у залученні молоді до революційних форм боротьби на початку XX ст.

Відповідно, на даному етапі розширюється термінологічне означення громадсько-політичної діяльності студентів. Синонімами «студентського руху» виступають «революційний студентський рух», «соціально-політична боротьба студентства». Остаточно утверджується кліше стосовно визначальної ролі «революційних марксистів у залученні студентства до боротьби проти самодержавства», яке фактично характеризувало напрям радянської інтерпретації [414; 417; 433] студентського руху в Російській імперії початку XX ст.

Рис окремої проблеми набуває питання реформ у вищій освіті в другій половині XIX ст. [220; 374], які аналізувалися як передумови розгортання т. зв. «академічної» складової суспільно-політичного руху студентів. При цьому радянськими істориками детально аналізуються соціальний статус вихованців вищих навчальних закладів та їх національно-віросповідні характеристики, на основі чого конкретизуються визначальні чинники змісту та характеру студентського руху. Відзначалася, насамперед,

«демократизація» вузівського середовища, якій сприяли перманентні ліберальні заходи в організації доступу до вищої освіти.

Наприкінці 1980-х рр. однозначність у підходах до висвітлення студентства в суспільно-політичному житті підросійської України та, загалом, імперії поступово упускається. Студенти згадуються переважно у контексті репрезентації діяльності «демократично налаштованої інтелігенції» [213].

У 1990 р. побачило світ конкретно-історичне дослідження впливу національних ознак студентського середовища на напрями та характер їх громадсько-політичної діяльності на межі XIX–XX ст. [434], яке завуальовано коригувало ленінське трактування студентської «суспільно-політичної боротьби» в вузівських центрах Російської імперії, особливо, підконтрольних їй українських земель.

Паралельно з псевдонауковою інтерпретацією проблеми радянськими істориками, впродовж 1920–1980-х рр. представниками вітчизняної діаспори продовжувалися традиції власне української історіографії. Публікації діаспорних вчених, розвиваючи науково обґрунтовану М. Грушевським схему українського історичного процесу, стали фактологічним підґрунтям національно-політичної складової студентського руху в Наддніпрянській Україні.

Історіографічне осмислення проблеми фактично започатковане в «Огляді української історіографії» Д. Дорошенка [95]. Із загального контексту репрезентованих закономірностей та тенденцій розвитку вітчизняної історичної думки XIX ст. простежуються особливості тих її напрямків, які стали основою формування у тогочасного молодого покоління національної ідентифікації. Перш за все, йшлося про «українську школу в польській літературі» та згуртування національно-свідомих сил Наддніпрянщини (безпосередньо, студентства) В. Антоновичем, з акцентом на його найбільшій «заслузі для української справи» [95, с. 127].

У цей же час започатковується тематична розробка історії першооснов первинних студентських організацій (гміни, земляцтва), громадівського руху та поширення національної ідеї серед вихованців, головним чином, Університету св. Володимира, який зосередив молодь двох домінуючих для Наддніпрянщини національностей – поляків та українців. Вона представлена в окремих структурних розділах праць Д. Дорошенка [93; 94] та М. Демковича-Добрянського [89].

Здобутком української діаспорної історіографії є робота Є. Спекторського [188], присвячена 100-річчю Київського університету, яка зосереджує багатий фактологічний матеріал зі сфери повсякдення студентства вузу в другій половині XIX – на початку XX ст.

Найбільшим внеском зарубіжної української історичної науки постає публікація мемуарної спадщини безпосередніх учасників національно-політичної діяльності студентів підросійської України в період, що досліджується, (спогади В. Андрієвського, Д. Дорошенка Ю. Колларда, О. Лотоцького). Незважаючи на певні фактологічні неточності та притаманний суб’єктивізм, спогади найповніше висвітлюють об’єднавчі процеси серед тогочасної національно-свідомої молоді.

Означена тематика привертала увагу й іноземних дослідників суспільно-політичної історії Російської імперії. У 1960–1980-х рр. побачили світ декілька праць системного характеру [228–230; 233], автори яких аналізували студентський рух як явище, зумовлене низкою різнопланових чинників. Відсутність офіційних рамок, свобода у наукових підходах сприяли об’єктивному аналізу та оцінкам проблеми. Переоцінювалася революційна складова студентського середовища, з акцентом на її невеликому кількісному представленні.

З 1980-х рр. розробляється концепція «національно-визвольних рухів» М. Гроха [226; 227], яка формує історичне підґрунтя європейських національних наративів новітнього часу, в тому числі й України.

Досягнення зарубіжної історичної науки другої половини XX ст. окреслили орієнтири наукової розробки проблеми в сучасній історіографії.

У *новітньому етапі* дослідження місця студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України простежуються два умовні підперіоди: 1) *початок 1990-х рр. – 2004 р.;* 2) *2005 р. – до тепер*. Упродовж означеного періоду найбільший внесок у предметне оформлення проблеми належить українським та російським історикам. Прикметною ознакою сучасних наукових розробок є зміна та удосконалення теоретико-методологічних засад вивчення теми.

Для першого підперіоду характерне, з одного боку, становлення національної парадигми історичних практик у незалежній Україні, з іншого – розробка т. зв. «університетського питання» в сучасній російській історіографії. Суспільно-політичний контекст питань вітчизняної історії XIX – початку XX ст. став актуальним у плані подолання українськими істориками впродовж 1990-х рр. марксистських догматів щодо національно-визвольної проблематики. Погоджуємося із О. Реєнтом, який аналізуючи стан наукової розробки проблем історії України XIX – початку XX ст., як таких, які «дещо у затінку залишилися» [353] у вітчизняній історіографії 1990-х рр., зазначає, що «найбільшу увагу дослідників … привернули питання становлення і розвитку української нації, генези та ідейно-політичного оформлення національного руху» [353, с. 6]. Відповідно, особливості розвитку сучасної національної історіографії 1990-х – початку 2000-х рр. визначили основні підходи у вивченні студентського фактору в означених питаннях.

Поступовий відхід від радянської історіографічної традиції та «перехід до риторики патріотизму» [139, с. 28] наприкінці XX ст. сприяли появі ряду праць, які окреслювали теоретичні засади новітньої інтерпретації українського національного руху XIX – початку XX ст., пріоритет у яких отримав концепт «національного відродження». Основою наукової розробки проблем українського «національного відродження» в руслі європейської

історії кінця XVIII – XIX ст. стали праці західних дослідників Я. Грицака, С. Єкельчика, І. Лисяка-Рудницького, І.-П. Хімки, Р. Шпорлюка та ін. Одним із перших визначальну роль та консолідуюче значення національної інтелігенції у формуванні ціннісних орієнтацій нації в контексті суспільно-політичного та культурного життя України другої половини XIX ст. відзначив В. Сарбей [183; 354]. Студентство у даному контексті постає специфічною частиною тогочасного суспільства, ідейно-світоглядні позиції якого мали величезний вплив на вітчизняне націотворення в цілому. Цивілізаційний підхід, принципи історизму та всебічності, які «відкрили» українську історичну науку для світу, створюють підґрунтя об’єктивного осмислення вітчизняних національно-політичних процесів XIX – початку XX ст. Забезпечують ефективну наукову розробку проблеми, головним чином, провідні інституції з дослідження вітчизняної історії – Інститут історії України НАН України та історичні факультети Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та ін.

Аналіз вищезазначених теоретичних наукових розробок дозволяє констатувати якісні зміни впродовж 1990-х рр. у з’ясуванні історико-культурних особливостей формування інтелігентського середовища Наддніпрянської України на межі XIX–XX ст. З’явилися конкретно-історичні дослідження ролі молодого покоління у «національно-визвольному русі» Наддніпрянщини, які, головним чином, висвітлювали їх участь у громадівському русі другої половини XIX ст., становленні самостійницьких ідей. З’ясовувались передумови та особливості переходу національної інтелігенції, в тому числі й студентства, від культурно-просвітницької до громадсько-політичної діяльності, ілюструвався взаємозв’язок фаз національного руху на прикладі студентської активності. Йдеться про наукові розвідки Т. Геращенко, В. Головенька, Л. Іванової, А. Катренка, Н. Левицької, Т. Стоян, Н. Шип.

На основі здобутків української діаспорної історіографії поряд із переоцінкою радянської історіографічної традиції поглиблювалось вивчення національно-політичного руху в учнівському та студентському середовищі підросійської України на межі XIX–XX ст. Видано монографії, захищено низку дисертаційних досліджень, опубліковано велику кількість наукових статей, які відображають, головним чином, визначальну роль національно-свідомої молоді в історії перших українських політичних організацій (Харківська та Київська студентські громади, «Братство тарасівців», РУП). З огляду на соціокультурну функцію історіографії, вітчизняні дослідження національно-культурних процесів в руслі українського державотворення досить часто постають засобом історичного обґрунтування останнього, що пояснює подекуди низький рівень проблемного аналізу в них.

Впродовж 1990-х – початку 2000-х рр. опублікована значна частина мемуарної спадщини студентства та професорсько-викладацького складу університетів підросійської України, а також ключових постатей її громадсько-політичного життя, які займали непересічне місце в розвитку українського студентського руху. Такого роду систематизація фактологічного матеріалу з проблеми сприяла ґрунтовним дослідженням її ключових аспектів та створює підґрунтя персоналізації історії об’єднавчих процесів серед молоді Наддніпрянщини на національній основі.

Констатацію другого підперіоду *(2005–2017 рр.)* сучасної наукової розробки теми уможливила поява принципово нових підходів у дослідженні історії Російської імперії, відхід від радянської інтерпретації суспільних відносин у даній державі виключно як протиставлення російської самодержавної позиції та демократичних тенденцій громадської думки. Концептуальне підґрунтя вивчення Російської імперії як складної соціальної та полінаціональної структури становлять опубліковані у 2005–2006 рр. праці зарубіжних істориків А. Каппелера [125] та О. Міллера [162]. Відповідно, зі зміною історіографічних орієнтирів досліджень загального контексту розвитку студентського руху в підросійській Україні, з’ясовується не стільки

його практичний вияв, скільки причини та передумови появи даного явища, його соціокультурна природа.

Глибоке осмислення громадсько-політичної діяльності студентства неможливе без знань про його соціальні характеристики та сферу повсякдення, які є основоположними факторами формування світогляду вузівської молоді, її національної та соціальної ідентифікації. Сучасна вітчизняна історична наука позначена незначним історіографічним доробком, що присвячений певним суспільним групам не лише як учасникам соціальних/національних відносин у державі, але й безпосереднього регулювання останніх. В історії України кінця XVIII – початку XX ст. одним із таких суб'єктів її громадсько-політичного життя й була інтелігенція. Теоретичному осягненню означеного контексту дослідження сприяє праця такого плану сучасного вітчизняного історіографа В. Ластовського [148], який, на прикладі духовенства, представив комплексну картину розвитку історичних знань про дану соціальну групу в умовах імперських порядків, особливості їх методологічного підґрунтя на різних етапах. З 2010 р. розширюється адаптація методології соціальної історії, історії повсякдення до означених питань. За останнє десятиліття опубліковано ряд праць, присвячених академічному статусу студентства Наддніпрянщини, який консолідує знання не лише із прав останнього щодо навчального процесу у вузах, але й його корпоративних можливостей (гуртки, земляцтва, бібліотеки, ін.), специфіки відносин у межах вузівського середовища загалом, як альтернативи статутній організації владою його життя. Непересічне місце в осмисленні проблеми займає його поліетнічна складова. Також наявні фундаментальні роботи з історії повсякденних практик власне наддніпрянського студентства [144; 177], які фактично започаткували один із засадничих аспектів повноцінного та глибокого вивчення проблеми.

На історичній репрезентації образу «студентської корпорації» Російської імперії зосереджені представники зарубіжної, головним чином, російської історіографії [102; 110; 339]. З одного боку, їх розробки теоретично та

фактологічно доповнюють існуючі конкретно-історичні дослідження окремих аспектів теми. З іншого, детально висвітлюють загальний контекст участі вузівської молоді в суспільно-політичному житті імперії, поєднуючи матеріали попередніх періодів розробки проблеми із новими архівними даними. Все ж «національний» контекст предметної сфери розвідок зумовлює неоднозначності в оцінках власне українських тенденцій молодіжного руху в підросійській Україні XIX – початку XX ст. [235], з огляду на специфіку «українського питання» у російському історичному дискурсі.

На рівень окремого проблемного напрямку дослідження означеної теми в новітній період її наукового осмислення вийшла гендерна складова вузівської корпорації Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., зосереджена у роботах В. Веременко, О. Драч, К. Кобченко, Р. Стайса та ін. Авторами розробляється «жіночий» фактор у вітчизняних суспільно-політичних реаліях через з’ясування його еволюції від офіційної констатації здобуття вищої освіти представницями означеної статі до безпосередньої участі студенток у суспільному русі загальноімперського масштабу.

Застосування міждисциплінарного підходу в сучасній українській історіографії забезпечує фундаментальність репрезентації принципових факторів оформлення даного прошарку, що розкриває його соціокультурні функції у контексті вітчизняних громадсько-політичних, націотворчих реалій. За останнє десятиріччя історико-філософське та соціально-психологічне дослідження отримала тематика ранніх напрямів молодіжних течій в Наддніпрянщині – пуристів та хлопоманів, які поглиблюють розуміння об’єднуючого їх явища – т. зв. «українофільства».

Новий формат історичної репрезентації націотворчого процесу в Україні у XIX – на початку XX ст., у якій як «генератор ідей» постає молодь, ілюструє входження до предметної сфери конкретно-історичних праць загальноукраїнського виміру відносин національної інтелігенції. Десятки

праць вітчизняних вчених розкривають ключові моменти взаємозв'язків наддніпрянського та західноукраїнського студентства.

Отже, здійснений аналіз стану наукової розробки теми дозволяє констатувати її історіографічне відображення в рамках традиційної періодизації питань вітчизняної суспільно-політичної історії «довгого» XIX ст. (дореволюційний, радянський та сучасний етапи). Ступінь наукової розробки проблеми демонструє залежність інтересу істориків до студентства як безпосереднього учасника суспільних і політичних реалій другої половини XIX – початку XX ст. від ідеологічних та методологічних умов створення історіографічних джерел на кожному з її етапів.

Узагальнення та фрагментарна репрезентація стану вивчення проблеми впродовж XX ст. ілюструють, головним чином, їх пізнавальні орієнтири: висвітлення процесу збагачення історичних знань щодо окремих її аспектів, концептуальних положень дослідження освітньої та суспільно-політичної тематики загалом. Посилення інтегративного характеру історичної науки з початку XXI ст. виводить вітчизняну історіографію на якісно новий рівень. Сучасна історична інтерпретація проблем суспільно-політичної історії, надто питань, пов'язаних із місцем у ній окремих суспільних груп (зокрема студентства), базується на поєднанні результатів їх наукового осмислення представниками різних галузей гуманітарного знання. Завдяки системному підходу, сучасна методологія уможливлює з'ясування неординарного характеру студентського руху в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., поглиблює вивчення відомих та розкриття нових факторів його ідейного та практичного виявів, виокремлюючи наявний історичний доробок в окремий напрямок вітчизняної історіографії. Аналіз останньої яскраво ілюструє псевдонауковість радянської інтерпретації означених питань та виводить на рівень усвідомлення спадкоємності національної історіографії через повернення спадщини діаспорних істориків, соціокультурний підхід в їх дослідженні на новітньому етапі.

1.2. Джерельна база

Специфіка предмету дисертаційного дослідження визначила своєрідність його джерельного комплексу. Суспільно-політичний контекст формування переважної частини історіографічного матеріалу, неоднозначність теоретико-методологічних підходів у вивченні теми на кожному з етапів формування джерельної бази, що хронологічно охоплює другу половину XIX – початок XXI ст., дозволяє констатувати її різноманіття та значне кількісне представлення.

У центрі репрезентативної бази обраної теми – історіографічні джерела, головним чином, комплекс опублікованих праць, в яких здійснено історичну реконструкцію та наукове вивчення студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст., представлено відомості з окремих аспектів проблеми.

Головним об’єктом історіографічного аналізу стали публікації другої половини XIX – початку XXI ст. з історії України, вищої освіти Російської імперії та підвладних їй українських земель означеного періоду. Перш за все, це праці монографічного та узагальнюючого характеру українських і зарубіжних вчених. Широке коло питань участі, місця та ролі студентства в суспільно-політичних процесах Наддніпрянської України з’ясовано ними в контексті досліджень історії тогочасних вищих навчальних закладів, історії вітчизняної інтелігенції, національно-освітнього руху, власне студентського руху, суспільно-політичних процесів та проблем «національного відродження». Окремої уваги заслуговують праці сучасних зарубіжних істориків А. Каппелера [125] та О. Міллера [162], які є найґрунтовнішими викладами новітньої наукової інтерпретації історії імперій XIX – початку XX ст. Відповідно, значення узагальнюючих робіт полягає у найбільш концентрованому відображенні ступеня та глибини розробки напрямів історичної науки, місця теми, що досліджується, в розвитку історичних знань. Монографії, в яких міститься концентрована інформація з окремих

аспектів суспільно-політичного життя Російської імперії та, безпосередньо, України другої половини XIX – початку XX ст., власне історії студентства, з точки зору джерельного потенціалу важливі для з'ясування внеску того чи іншого автора у вивчення проблеми, рівня опрацювання джерельної бази, глибини теоретичних узагальнень та висновків.

Одним із найбільш інформаційно насичених видів історіографічних джерел з теми є наукові статті. Означена частина джерельного комплексу відіграла винятково важливу роль у проведенні дисертаційного дослідження. Враховуючи публікацію статей у періодичних виданнях від другої половини XIX ст. до сьогодення, вони відображають, перш за все, становлення та розвиток поглядів науковців, публіцистів, громадських діячів на проблему на відповідному етапі її історіографічної розробки. Актуальність історіографічного інтересу до даного виду джерел обумовлюється їх оперативністю у залученні нового матеріалу до наукового обігу, нових узагальнень з теми на основі сучасних авторам науково-теоретичних потреб, спектром проблемних аспектів та відображенням позицій інтелектуальних сил щодо їх суспільного значення та наукового потенціалу.

Окрему групу джерельної бази дослідження становлять історіософські та політико-філософські дослідження сучасників подій, що досліджуються. Праці 1860–1900-х рр. конкретизують національно-політичну складову українського руху у загальному контексті розвитку тогочасної суспільної думки, відтворюючи його оцінки противниками (Л. Василевський, С. Щоголєв) та ідейними натхненниками (В. Антонович, М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, І. Франко та ін.). Українська історична думка другої половини XIX – початку XX ст. відображає ключові фактори національного підґрунтя суспільно-політичної діяльності наддніпрянського студентства. Так, публікації М. Драгоманова висвітлюють необхідність наукових основ українського руху, «зближення» народу й інтелігенції, зокрема, «університетської молодіжі» у руслі явища українофільства [269; 270; 478]. Провідне місце у репрезентації

українського студентського руху означеного періоду займають науково-публіцистичні розвідки М. Грушевського [83–85; 86, с. 458–484]. Вони тематично охоплюють загальні питання українського національного руху від аналізу становища українського народу у складі Російської імперії та ролі інтелігенції в «національному відродженні» до безпосередньої участі освіченої молоді в розвитку «українства» та українознавчої сфери, чому вчений приділяв особливу увагу. Одну із головних ролей в історіографічному аналізі репрезентації дореволюційною історичною думкою утвердження національної свідомості серед молодого покоління українців відіграють дослідження В. Дорошенка з історії вітчизняної освіти та суспільно-політичної думки [91; 92].

Самобутньою частиною джерел виступає мемуарна література. Попри властиве їй суб’єктивне підґрунтя, праці даного характеру сприяють конкретизації наявної інформації у спеціалізованих наукових дослідженнях проблеми, виявленню її маловідомих аспектів, що уможливлює глибоке розуміння особливостей історіографічного процесу. Визначальними історіографічними джерелами при з’ясуванні історичних обставин організацій студентських гуртків та громад в Наддніпрянській Україні постали ґрунтовні спогади В. Андрієвського [36] та О. Лотоцького [41]. Роль київського студентства в справі відкриття українознавчих кафедр в Університеті св. Володимира, а також взаємозв’язки наддніпрянської та галицької вузівської молоді на початку ХХ ст. відтворив безпосередній їх учасник – Д. Дорошенко у своїх «Споминах про давнє минуле» [37], які побачили світ у 1949 р.

Найповнішою інтерпретацією початків та ґенези національно-політичного руху серед наддніпрянського студентства на межі ХІХ – ХХ ст., попри певну фактологічну неточність, є спогади Ю. Колларда [40]. Відомий громадсько-політичний діяч висвітлив розвиток політичної організації студентів на національному, власне, українському ґрунті від «Братства тарасівців» до перших політичних партій в підросійській Україні.

Доповнюють загальну картину розвитку українського питання в Російській імперії на початку XX ст. та участі в ньому національно-свідомої інтелігенції, його проявів у вузівському середовищі Наддніпрянської України щоденники О. Кістяківського [39] та С. Єфремова [38].

Предметом аналізу стали також «Спогади із Києва» [54] – єдина на сьогодні публікація, що репрезентує комплексну інтерпретацію тенденцій національно-патріотичного руху студентів-поляків у Києві другої половини XIX – початку XX ст., базовану виключно на бібліографічно рідкісних матеріалах учасників тогочасних подій та їх перших польських дослідників. Ініціатива збору такого роду інформації належала студенту КПІ, члену «Союзу польської молоді» та «Полонії» – С. Гржималовському, який в середині XX ст. зорганізував молодих науковців, результати роботи яких вміщує означене видання.

Загалом, означені джерела ілюструють взаємозалежність історичного осмислення проблеми від рівня національної та політичної свідомості їх авторів.

Вагомою складовою джерельного комплексу, з огляду на вузькоспеціалізований характер дослідження, є дисертаційні роботи другої половини XX – початку XXI ст. Доробок радянських науковців в історіографічному плані використаний для відображення специфіки предметної постановки проблеми як складової тогочасної репрезентації вітчизняної соціально-політичної історії XIX – початку XX ст. Дисертації сучасних, головним чином, українських дослідників Н. Гончарової, М. Григор’євої, М. Кругляк, Н. Левицької, А. Новак, В. Пальченкової, І. Посохова, О. Середи, С. Черкасової, А. Чортенка, ін. демонструють новітню методологію спеціалізованого вивчення окремих тематичних аспектів, належний рівень об’єктивності та науковості, завдяки чому складають цінну фактологічну та концептуальну основу історіографії теми, що досліджується. При аналізі даних джерел враховувався факт публікації

дисертаційних матеріалів їх авторами у вигляді наукових статей, брошур та монографій.

Важливе значення у комплексному дослідженні збагачення історичних знань з проблеми мав міжгалузевий підхід. Відповідно, до історіографічного аналізу залучено праці соціологічного, психологічного та філософського спрямування, у яких, в тій чи іншій мірі, йдеться про наддніпрянське студентство як складову національних, соціальних, політичних процесів другої половини XIX – початку XX ст. з точки зору суспільних наук. Йдеться про роботи Г. Батичко, О. Берестенко, Н. Северин, ін., що присвячені українофільству як суспільному явищу тогочасних національно-культурних взаємовпливів, етапу в розвитку національної самоідентифікації молодих українців на рівні їх психологічних трансформацій та соціокультурних факторів формування суспільної свідомості. Внеском у репрезентацію культурно-просвітницької складової діяльності вузівського середовища в Наддніпрянській Україні позначені результати досліджень з історії педагогіки, які долучались при аналізі висвітлення в історіографії форм його національно-культурницької діяльності. Означені праці привертали увагу, насамперед, рівнем системного осмислення даних процесів, їх авторською інтерпретацією, відповідно до представленої ними галузі знань.

Інформацію про окремі аспекти суспільно-політичної діяльності наддніпрянського студентства на прикладах конкретного вузівського центру, а також персонального внеску в реалії, що досліджуються, діячів українського національного руху почерпнуто із матеріалів науково-практичних конференцій та круглих столів: «Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст» (м. Київ, 2012 р.), «Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок» (м. Одеса, 2012 р.), «Липівські читання» (м. Одеса, 2006–2014 рр.), «Проблеми вивчення та викладання історії Росії в класичних університетах» (м. Харків, 2007 р.) та ін.

В історіографічних дослідженнях одним із важливих аспектів є ступінь археографічних розробок із визначеної тематики, що ілюструє напрями її вивчення на кожному історіографічному етапі, особливості формування джерельного комплексу, відповідно, введення нових матеріалів у науковий обіг. Так, для аналізу історіографічної репрезентації студентства в соціально-політичній сфері Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. залучено видання документальних джерел. Перш за все, це матеріали урядових структур з організації вищої освіти в імперії (Статути університетів та «Правила для студентів Імператорських Російських університетів») наявні у «Повному зібранні законів Російської імперії» [7–10], «Збірнику розпоряджень з Міністерства народної освіти» [21; 29], а також окремі видання «Правил для студентів» як університетів, так і інших вищих навчальних закладів загальноімперського рівня та безпосередньо таких, що визначали організацію навчання та життєдіяльності наддніпрянських студентів [6; 23; 25]. Своєрідним поясненням документальних засад вузівського життя є т. зв. «довідкові книжки» для студентів. На початку XX ст. актуальністю відзначалися публікації даних студентських переписів та анкетувань [4; 16; 30; 35], які нерідко супроводжувалися інтерпретацією упорядників ключових ознак тогочасного студентського середовища (віросповідання, національність, елементи повсякдення).

Інформативну складову у даному контексті доповнюють сучасні публікації спогадів професорсько-викладацького складу та студентства Київського, Харківського та Одеського (Новоросійського) університетів, які є винятково важливими джерелами при розширенні предметної сфери проблеми. Значимою є опублікована 2014 р. збірка промов виступів та спогадів діячів українського національного руху підросійських та підавстрійських земель XIX – початку XX ст. під назвою «Тарас Шевченко і Галичина», яка сприяє поглибленню аналізу історіографічної репрезентації

взаємовідносин тогочасної української інтелігенції, особливо освіченої молоді, у плані єднання через взаємовпливи.

При підготовці дослідження використовувались також матеріали енциклопедично-довідкових видань. Предметом історіографічного аналізу стали статті в енциклопедичних виданнях дореволюційної доби, головним чином, «Енциклопедичного словника Ф. Брокгауза й І. Ефрона» та «Большой энциклопедии», які відображають первинні наукові узагальнення щодо організації університетської та спеціалізованої вищої освіти в імперії. Розумінню тогочасного понятійного означення «інтелігенції» та, власне, «студентства», що слугувало заглибленню в історичний контекст процесів, що досліджуються, посприяв «Тлумачний словник В. Даля» [393; 394].

Новітні вітчизняні енциклопедичні та довідкові видання («Енциклопедія історії України», «Мала енциклопедія етнодержавознавства», «Довідник з історії України») забезпечили концептуальне осмислення змісту базових категорій «національна свідомість», «національна ідея», та ін. в історіографічній репрезентації національно-політичної складової студентського руху в Наддніпрянській Україні з точки зору сучасної методології, а також окресленню та теоретичному обґрунтуванню географічних меж дослідження.

Удосконаленню джерельної основи роботи сприяли також матеріали науково-допоміжного покажчика з історії Києва [389], опублікованого у 2009 р., який містить бібліографічні відомості про науковий доробок з історії вітчизняної вищої освіти загалом і дослідження проблемних аспектів на прикладах вузів Києва XIX – початку XX ст.

Попри історіографічний характер дослідження, його джерельну базу доповнили оригінальні матеріали з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України, що стосуються Київського університету [1; 2]. Відомості стосовно відносин між його професорсько-викладацьким складом та студентством, як одного із аспектів повсякдення останніх, представлені в архіві І. В. Лучицького. Спогади дружини

професора (справи 574, 576) зосереджують інформацію щодо участі викладацького прошарку та міської еліти Києва останньої третини XIX ст. у покращенні матеріального становища вихованців Університету св. Володимира, організації їх дозвілля тощо.

Отже, характеристика комплексу джерел доводить пріоритет особистого внеску істориків у збагачення знань з обраної теми. Загальною рисою використаних у роботі історіографічних джерел виступає їх поділ за походженням на дві групи: опубліковані, які, в свою чергу поділені на шість груп (праці узагальнюючого та монографічного характеру українських та зарубіжних вчених, наукові статті, дисертаційні роботи другої половини XX – початку XXI ст., які висвітлюють широке коло питань участі, місця та ролі студентства в суспільно-політичних процесах Наддніпрянської України; історіософські та політико-філософські твори сучасників подій, що досліджуються; праці соціологічного, психологічного та філософського спрямування, у яких, в тій чи іншій мірі, йдеться про наддніпрянське студентство як складову національних, соціальних, політичних процесів другої половини XIX – початку XX ст.; матеріали науково-практичних конференцій та круглих столів; матеріали енциклопедично-довідкових видань; джерела особового походження; публікації документів та неопубліковані (рукописні матеріали спогадів сучасників, які додатково висвітлюють реалії тогочасного студентського життя). Аналіз вищеозначеного масиву історичної літератури дозволяє констатувати еволюцію конкретних результатів осмислення проблеми із другої половини XIX ст. до сьогодні. Для кожного етапу її наукової розробки характерні відповідні види історіографічних джерел. Якщо на дореволюційному етапі переважали роботи, які зосереджували власне історичну інформацію з проблеми загалом, чи окремих її аспектів, то з середини XX ст. вони репрезентують комплекс історіографічних та історичних фактів, причому аналіз перших є підставою здійснення конкретних досліджень студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України.

1.3 Теоретико-методологічні засади

Історіографічний характер дослідження проблеми, яка поєднує національний та загальноісторичний аспекти місця та ролі студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., визначив специфіку його теоретичної та методологічної основи.

З огляду на порушення у дослідженні суспільної тематики, визначальним при постановці питань для вивчення виступає цивілізаційний підхід, як сучасна основа теоретичного осягнення історичного процесу. Згідно позицій даного підходу останній «постає не монолінійною послідовністю, а поліцентричним процесом розвитку і зміни таких культурно-історичних форм, як цивілізації» [385, с. 339]. Цивілізаційний підхід забезпечує адекватне відображення суспільно-історичних реалій, на відміну від формаційного підходу, з'ясовуючи специфіку цивілізацій «як цілісних, відносно автономних і локалізованих у соціальному хронотипі культурних утворень» [385, с. 343]., а також сприяє подоланню низки стереотипних тверджень, які побутували в радянській історичній науці. Цілком погоджуючись із В. Гончаревським [79] (дослідником основних тенденцій застосування даного підходу в українській історичній науці – Л. Г.) стосовно перспектив такої практики через «звернення до соціокультурної специфіки національного історіографічного процесу, що пов'язано з потребою пошуку відповідного синтезу його фундаментальних засад з основними напрямками розвитку сучасної світової історіографії» [79, с. 77], історіографічний аналіз проблеми здійснювався відповідно до вищезазначених методологічних засад.

Історіографічне, як і історичне пізнання передбачає застосування системи принципів, як «вихідного моменту, керуючого начала, яке лежить в основі тієї чи іншої концепції, певної системи знань» [135, с. 27]. Одним із засадничих «правил» дисертаційного дослідження є принцип об'єктивності.

Складність тематики, що досліджується, полягає в ретроспективі історичної інтерпретації минулої дійсності, яка характеризується її багаторівневою суб'єктизацією від першопочаткового наукового доробку до аналізу його дослідником означеної проблеми. Відповідно, даний принцип орієнтує на підхід до оцінок українського студентського руху другої половини XIX – початку XX ст. як соціокультурного явища, своєрідного феномену, що потребує виключно наукових засад, позбавлених ідеологічної спрямованості та однобічності на основі співставлення різних точок зору щодо нього. За такого підходу «історик повинен у поняттях і уявленнях та на мові своєї епохи адекватно відобразити не тільки зовнішні вираження минулого, що досліджується, а й його внутрішній об'єктивний зміст і значення, … вникнути у внутрішнє життя епохи, що досліджується, з усіма її проявами і уявленнями» [135, с. 115]. Зрозуміло, що досягнення абсолютної істини у даному плані неможливе з огляду на природу історіографічного процесу, тому у дослідженні здійснено спробу цілісного та, водночас, різностороннього його відтворення на основі існуючої до сьогодні історіографічної інформації з проблеми.

Можливість адекватного відображення означеної тематики доповнюють принципи системності та всебічності. У новітньому методологічному знанні першочергове значення отримала системність, яка «спрямовує мислення на перехід від явищ до їх сутності, до пізнання закономірностей, а також необхідних, суттєвих зв'язків предмета, що розглядається, з оточуючими його предметами і процесами» [383, с. 290]. Відповідно, дотримання цього принципу в роботі уможливлює врахування низки факторів збагачення історичних та історіографічних знань про студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини на кожному із етапів означеного процесу й орієнтує на їх комплексне осмислення. Системне пізнання проблеми неможливе без її всебічного аналізу в той чи інший момент часу. Всебічність в історіографічному дослідженні реалізовується через відтворення сутності предмету на основі комплексу історіографічних джерел

із з’ясуванням внутрішніх і зовнішніх факторів їх формування й обумовлює змістовні особливості.

Зміст будь-якого об’єкта передбачає єдність його властивостей, зв’язків, суперечностей та тенденцій розвитку. Науковий пошук у контексті вивчення суспільних реалій, базований на вищезазначених принципах з їх вимогами об’єктивності, конкретності та адекватності наукового пізнання, поглиблює один із найважливіших принципів історіографії – історизм. Принцип історизму орієнтований на конкретно-історичний підхід у дослідженнях історіографічного процесу, його характерних етапів та тенденцій у загальному контексті розвитку інтелектуальної історії. Теоретичні уявлення про сутність розвитку в усіх його сенсах (прогрес, якість, кількість, закономірності, суперечності, ін.) як основа історизму, констатують той факт, що «кожне явище має власне об’єктивно визначене місце в бутті – його минуле визначає теперішнє і майбутнє» [285, с. 176], тому «завдяки сприйняттю явищ в їхньому розвитку і схильності до виявлення причинно-наслідкових зв’язків чи, хоча б послідовностей, історизм визначає, що належить до минулого конкретної спільноти, а що ні, що чи хто і яким чином вплинули на сучасність» [285, с. 177]. Специфіка застосування даного принципу у роботі цілком відповідає позиції знаного вітчизняного історіографа В. Капелюшного про спрямування історизму в історіографічному плані «на з’ясування того, коли, як і при яких обставинах сформувалася та чи інша історична думка, які етапи у своєму розвитку вона пройшла, утверджуючись як наукова концепція, як вона співвідносилась з іншими поглядами і яка її сучасна доля» [416, с. 4]. Відповідно, у даному дослідженні дотримання принципу історизму забезпечило аналіз формування історіографічних фактів з проблеми в умовах кожної із окреслених історіографічних ситуацій.

Історіографічне пізнання неможливе без комплексу методів, властивих для нього способів реконструкції історіографічного процесу через

дослідницькі процедури з історіографічними джерелами. Вони визначають специфіку загальнонаукової методичної основи такого роду досліджень.

У дисертації чільне місце зайняли методи історіографічного аналізу та синтезу, порівняння. Історіографічний аналіз дозволив з'ясувати витоки, умови, тематичні особливості як історичних, так й історіографічних знань про студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України на конкретному етапі їх формування та розвитку. Історіографічний синтез забезпечив встановлення повноти наукової розробки проблеми на основі її цілісної репрезентації, поєднуючи інформацію, одержану шляхом аналізу. Порівняльний метод уможливив співставлення підходів дослідників до означеної тематики загалом та її окремих аспектів у дореволюційній, радянській, сучасній історіографії, а також точок зору зарубіжних та вітчизняних вчених. Таким чином, застосування означених методів сприяло виявленню реального приросту знань з проблеми, конкретизації внеску окремих істориків чи наукових шкіл у їхнє збагачення.

Достовірність картини історіографічних напрацювань з означеної тематики, з огляду на дотримання принципу історизму, забезпечив історико-генетичний метод. У даному контексті він змістовно націлений на пояснення фактів та виявлення причинності формування історіографічних джерел як на рівні фундаментальних закономірностей, так і на рівні виділення обставин і чинників, що впливають на їх специфіку.

Поглибленню історіографічного дослідження сприяв також історико-хронологічний метод, за допомогою якого з'ясовувався вплив конкретно-історичної, суспільно-політичної ситуації на історіографічний процес, причини інтерпретації студентської тематики у загальнодемократичному чи національному контексті. Проблемно-хронологічний метод дав змогу простежити персональні та часові характеристики започаткування дослідження означеної проблеми, продовження її наукової розробки, одержання нових результатів.

Специфіка предмету дисертації актуалізує метод синхронного дослідження, який надає особливо цінні відомості для історіографії шляхом зіставлення та порівняння праць вчених у межах певного, конкретно взятого періоду, з огляду на діаметральну протилежність методологічного підґрунтя історичної реконструкції проблеми. Необхідність застосування цього методу зумовлює наявність такої протилежності через відображення студентської активності в Наддніпрянщині впродовж XIX – початку XX ст. у радянській та діаспорній/західній історичній науці.

Персоніфікація розвитку історичної думки та окреслення прикметних рис «покоління інтелектуалів певної епохи» [381, с. 30] в репрезентації проблеми, що досліджується, стало можливим при застосуванні біографічного методу, що мало непересічне значення для аналізу джерел особового походження сучасників суспільно-політичних процесів у Наддніпрянській Україні впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Реалізації завдань дослідження сприяли також методи типологізації та періодизації. Історико-типологічний метод в історіографічному контексті уможливив узагальнення та впорядкування історіографічних фактів, їх групування на основі обов’язкового виділення сутнісних ознак, за якими воно здійснюється. Метод періодизації забезпечив виділення в історіографічному процесі найприкметніших періодів і етапів історичної й історіографічної розробки проблеми.

В ході історіографічного аналізу виявлено, що центральним у предметному представленні проблеми постає явище студентського руху. Зважаючи на фактичну відсутність ідентифікації означеного терміну, теоретичний рівень вивчення студентства у контексті суспільно-політичних реалій України впродовж XIX – початку XX ст. актуалізує аналіз змісту поширеної в історіографії проблеми дефініції «студентський рух». З огляду на дослідження багатовимірної та різноаспектної природи даного явища, у даній роботі зроблено спробу науково-теоретичного узагальнення його

смислового навантаження відповідно до методологічних надбань сучасного гуманітарного знання.

Оскільки впродовж XX – початку XXI ст. зберігає актуальність тенденція вивчення та виявлення ключових ознак феноменів «інтелігенція», «суспільний рух», «громадський рух», «політичний рух», «молодіжний рух», які безпосередньо пов'язані із даним поняттям, спроби смислового означення «студентського руху» відображають, головним чином, його характерні риси у контексті досліджень, які прямо чи опосередковано торкаються цього явища. Аналіз такого роду робіт дозволяє констатувати його лексичне утвердження впродовж другої половини XIX – середини XX ст. у контексті вищезазначених явищ через тогочасне розуміння суспільно-політичних процесів з акцентом на їх «опозиційній» чи «революційній» природі. Розвиток методологічних засад новітньої гуманітаристики породжує величезну кількість різнопланових тлумачень рухів суспільства загалом, та його окремих прошарків зокрема. Найбільш актуальні та комплексні узагальнення щодо означеного питання належать Е. Гідденсу [75], А. Турену [192], П. Штомпці [216], які на сьогодні є визнаними теоретиками «суспільних/соціальних рухів». За висновками вчених, базовими ознаками даних явищ постають певна суспільна група як основне середовище, що породжує той чи інший різновид рухів, колективна дія («культурно чи соціально спрямована» [192, с. 89]), конфліктність, свідоме волевиявлення, здійснення/реалізація соціальних змін. Одним із характерних критеріїв у новітніх наукових розробках виступають політичні рухи, які «відіграють важливу роль у демократизації суспільства, є раціонально організованим, постійним, активним суб'єктом соціально-політичних змін» [346, с. 70], а також «як добровільне формування людей виникають на основі їх свідомого волевиявлення, відповідно до спільних політичних інтересів, прав і свобод» [346, с. 71]. Не існує також єдиної методології щодо визначення поняття «молодіжний рух». Його тлумачення еволюціонує від характеристик руху як конкретних проявів активності

молоді в суспільній сфері, до її «масової організованої соціально-політичної активності, спрямованої на реалізацію як специфічних вимог і цілей молодого покоління, так і цілей інших громадських груп, інтереси яких відповідають його інтересам» [238, с. 8]. Специфіку молодіжного руху як «своєрідної політичної системи» відстоює відомий вітчизняний політолог та дослідник молодіжного руху В. Головенько [78]. Загалом у теоретичних розробках самої дефініції «молодіжного руху» та розкриття його сутності за конкретно-історичних обставин переважає суспільно-політичний підхід.

Різноманіття інтерпретації даних феноменів розвивається у контексті тлумачень такого об'єднуючого поняття як «соціальна активність», що є «однією з характерних рис способу життєдіяльності соціального суб'єкта (особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства в цілому), що відображає рівень спрямованості його здібностей, знань, навичок на реалізацію нагальних потреб, цілей, ідеалів, … виявляється у створенні та участі в діяльності політичних і громадських організацій, рухів, реалізації соціальних ініціатив, розв'язанні соціальних завдань» [390, с. 9].

В історичному плані студентський рух репрезентується у просторово-хронологічному вимірі, здебільшого як сукупність подій у контексті суспільних, політичних, культурних, національних процесів, що досліджуються, постаючи їх органічною складовою. Специфічність тлумачення студентського руху другої половини XIX – початку XX ст. на вітчизняних теренах полягає у тому, що в залежності від предмета дослідження історики характеризують його як «активну складову частину громадсько-політичного життя та національно-визвольної боротьби» [403, с. 1], «фактор урядової політики в університетському питанні» [431, с. 10], «наочний прояв протидіючого владі університету» [348, с. 55] і т. ін. На сьогодні наявне поки єдине термінологічне означення власне українського студентського руху Р. Ковалюка [419], який представляє його як складову національно-політичного руху, що включає «як організовані форми (гуртки, товариства, організації, об'єднання тощо), так і індивідуальну участь

студентів у політичному житті, зокрема у формуванні й діяльності політичних партій та товариств, масових акціях, боротьбі за українську справу у складі військових формувань тощо» [419, с. 25]. Як бачимо, для студентства, як специфічної соціально-демографічної, соціально-статусної групи, соціокультурної спільноти, характерне відображення визначальних рис життєдіяльності суспільства, всіх його сфер на тому чи іншому конкретно-історичному етапі. Відповідно, студентський рух, як рух молодого покоління, що репрезентує соціально активну базу в межах певного державного утворення чи загальних тенденцій суспільного розвитку, акумулює головні ознаки суспільного руху в усіх його вимірах.

Враховуючи все вищезазначене, беручи до уваги і не применшуючи наукової доцільності висновків попередніх дослідників, пропонуємо наступне визначення студентського руху: студентський рух – це добровільна, соціально, або політично умотивована активність студентської молоді, об’єднаної на засадах самоуправління з метою реалізації її академічних і громадсько-політичних прав та інтересів як на освітньому, так і на загальнодержавному рівні.

Отже, специфіка дисертаційної роботи обумовила широту та різноплановість теоретичних і методологічних засад історичної науки, суміжних із нею галузей гуманітарного пізнання. Ґрунтовне осмислення теми, з огляду на суспільно-політичний контекст формування її джерельного комплексу, вимагало використання загальнонаукових принципів та підходів, які відповідають сучасному методологічному інструментарію історика. Цілісне й етапне розкриття особливостей розвитку історичних знань про студентство підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. забезпечило дотримання принципів системності, об’єктивності та всебічності. Принципи історизму та наступності стали основою аналізу співвідношення та взаємовпливу конкретних історіографічних ситуацій та історіографічного процесу загалом при характеристиці стану наукової розробки проблеми. Достовірність результатів дослідження забезпечили методи загальнонаукового,

історичного та історіографічного пізнання та дозволили реалізацію поставлених завдань. Міждисциплінарний характер теоретичних засад роботи уможливив спробу понятійного оформлення «студентського руху» як однієї із ключових дефініцій представленої тематики, з огляду на відсутність її чіткої ідентифікації.

Висновки до розділу:

Дослідження студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. з точки зору історіографії орієнтує на врахування, насамперед, просторово-часового виміру історіографічного процесу. Враховуючи відсутність комплексних досліджень даної тематики, її всебічний аналіз як об’єкту наукового осмислення передбачив періодизацію історії наукової розробки безпосередньо пов’язаних із нею питань. Історіографія проблеми представлена трьома періодами (дореволюційним, радянським, сучасним), у межах яких прослідковується сім підперіодів (1860–1905 рр.; 1905–1917 рр.; 1920-ті рр.; початок 1930-х – кінець 1950-х рр.; 1960–1980-ті рр.; початок 1990-х рр. – 2004 р.; 2005 – 2017 рр.). З’ясовано, що етапи вивчення місця студентства в суспільно-політичних реаліях Наддніпрянської України розкривають основні тенденції світової та української історичної науки в інтерпретації проблем суспільно-політичної історії Російської імперії, європейських держав модерного часу. Означені підперіоди демонструють особливості оформлення тематичних напрямків конкретно-історичних досліджень наддніпрянського студентства, відповідно до кон’юнктурних та методологічних основ історичної думки впродовж XIX – початку XXI ст. Останні обумовлювали та обумовлюють інформаційний потенціал наявної історичної літератури з проблеми. Якщо дореволюційні та радянські автори зосереджували увагу на фактологічному матеріалі та репрезентації актуальних їм суспільних «поглядів» на студентський фактор суспільно-політичного життя держави, то новітня історіографія спрямована на

концептуальне осмислення доробку попередників. На сучасному етапі історична/історіографічна інтерпретація означеної тематики виходить на якісно новий рівень, поєднуючи сучасні надбання методологічного плану, які дають змогу більш об’єктивно оцінити стан наукової розробки проблеми. Так, національна складова проблеми тепер не фокусується виключно на інтерпретації її у контексті «національного відродження» (що стало прикметною ознакою вітчизняної історіографії у другій половині 1990-х рр. та на початку 2000-х рр.), розширюючись у процесі наукового осмислення процесів т. зв. «націотворення». Наукова розробка соціальних характеристик тогочасного студентства, які є одними з визначальних чинників їх громадської/політичної активності, свідчить про її якісні зміни завдяки синтезу методологічних підходів у дослідженнях історичних процесів крізь призму людського, повсякденного вимірів.

Впродовж означеного часу сформувався великий комплекс історіографічних та історичних джерел, які становлять різнопланову та достатньо широку основу для репрезентації особливостей процесу формування та розвитку історичних знань з означеної тематики. З’ясовано, що якісним змінам в історіографії проблеми слугує постійне оновлення та збагачення джерельної бази наприкінці XX – на початку XXI ст., відповідно, залучення нових документів та матеріалів у конкретно-історичних дослідженнях окремих аспектів участі студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України. Останнє, в свою чергу, розширює тематичне поле суто історичного вивчення теми.

Всебічне вивчення історіографічного процесу обумовило необхідність застосування у його дослідженні принципів системності, історизму та наступності. Методи історіографічного аналізу дали змогу прослідкувати найважливіші концептуальні положення та висновки у розробці проблеми на певних її етапах, прослідкувати персональний внесок істориків у примноження знань, окреслити її перспективні аспекти і т. ін. Міждисциплінарний характер дослідження сприяв всебічному осмисленню

проблеми та уточненню її теоретичної бази.

РОЗДІЛ 2
СТУДЕНТСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ГРУПА ТА СУТНІСНИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

2.1. Вивчення істориками законодавчого виміру статусу студентів Наддніпрянщини

З початку XIX ст. освітня сфера Російської імперії та українських земель, які перебували під її владою, переживала якісно новий рівень свого розвитку. Крім існуючих «іноземних» університетів Російської імперії (Дерптського, Віленського та ін.), з'являються вищі навчальні заклади у Москві, Харкові, Казані, Києві та Одесі, що свідчило про реформування в контексті створення єдиної системи освіти на власне «російському» ґрунті та появу особливої соціальної групи, яка на межі століть відіграє одну із ключових ролей у демократичному та національному русі, – студентства. Обсяг прав, обов'язків та можливостей доступу до вищих навчальних закладів Наддніпрянської України, згідно із тогочасними нормами та принципами участі держави у означеному процесі, протягом XIX – початку XX ст. фіксували чотири загальноуніверситетські статути та низка розпоряджень Міністерства народної освіти (далі – МНО – Л. Г.). На сьогодні не існує спеціального комплексного дослідження власне соціального статусу студентів підросійської України, проте, на кожному етапі вивчення нормативно-правових засад функціонування вітчизняної вищої освіти XIX – початку XX ст. вказаний аспект мав місце.

Початок науковій розробці даної проблематики було покладено ще наприкінці XIX ст. Освіта, як один із ключових критеріїв соціального статусу, в Російській імперії та землях, їй підвладних, впродовж означеного періоду носила державний характер. Пріоритетним

напрямком модернізаційних заходів в освітній галузі, що мали місце в імперії з кінця XVIII ст., було формування інтелігентського середовища. Поряд із вказаним процесом поставало закладення принципів наступності рівнів освіти, особливо середнього та вищого, що в кінцевому результаті затверджувало патронат держави у соціальній мобільності молоді. Формуванню обширної бази історіографічних джерел рубежу XIX–XX ст. сприяла наявність комплексу опублікованих історичних документів, які визначали основи вузівського життя [6; 18; 21; 22; 25; 26; 28]. Документальну точність відображення офіційного курсу в університетському питанні забезпечували зібрання законів [7–10], збірники постанов і розпоряджень найвищого та урядового рівнів щодо організації вищої освіти імперії [21; 29].

Якщо урядові акти прописували загальні основи умов набуття статусу студента, то положення інструкцій і правил рад вищих навчальних закладів конкретизували освітній та національний аспекти (прийняття в університети «детей иностранцев», «лиц вышедших из специальных классов кадетских корпусов», «воспитанников» військових гімназій, духовних семінарій і Раввинських училищ, «уроженцев царства польскаго», «Финляндских уроженцев», «уроженцев Прибалтийского края» і т. ін.). Вивчення умов прийому у вищі навчальні заклади, правил для студентів імперії, й власне, Наддніпрянської України доповнюють також т. зв. «справочные книжки» для студентів, які публікувалися з кінця 80-х рр. XIX ст. до 1917 р. [5; 17; 32]. Обсяг прав та обов’язків студентів, які безпосередньо визначали їх соціальний статус у відповідності із діючими законодавчими актами, закріплювали положення правил для студентів, як загального зразка, так і окремих вузів [23; 24].

Звертаючись до наявного та цілком доступного комплексу видань офіційного характеру, вже на межі XIX–XX ст. з’являються перші історіографічні джерела проблеми. Особливістю праць авторів

дореволюційного періоду постає їх документалізм, акцентування уваги на врахуванні державними органами західноєвропейського досвіду організації вищих навчальних закладів, особливо, університетського типу, нормативно-правового підґрунтя доступу до вищої освіти. Офіційну версію державної політики та детальне висвітлення урядових заходів у сфері вищої освіти представляли нариси загальної історії вищої освіти та вищих навчальних закладів імперії [198; 201] загалом, та Наддніпрянщини [161] зокрема, а також ювілейні видання, присвячені річницям існування МНО [168]. Фундаментальним за кількістю залучених джерел залишається «Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения» С. Рождєствєнського [112], який повною мірою окреслює специфіку формування студентського контингенту у кожному з університетських статутів XIX ст. У контексті розгляду першого університетського статуту 1804 р. автором підкреслювалася відсутність станових обмежень та єдина умова вступу – володіння необхідним комплексом знань для прослуховування університетських курсів. Тоді ж було закладено поділ студентів на своєкоштних і казенних. Статутом 1835 р. вступні правила було скориговано, підставою вступу в університет передбачалося «попереднє випробування, при чому приймаються до уваги схвальні свідоцтва про закінчення повного гімназичного курсу, які дають право постати на випробування раніше інших або навіть зовсім від нього звільняють» [112, с. 247]. Чергові зміни ілюстрував статут 1863 р., за яким «в студенти приймаються всі, хто має атестат про знання повного гімназичного курсу; особи, які отримали домашню освіту, або в приватних училищах, піддаються випробуванню в гімназіях. Але раді університету у разі необхідності надано право піддавати вступників новому випробуванню за особливими правилами, які затверджуються попечителем» [112, с. 421]. Статут 1884 р. залишав право вступу до університету за наявністю атестата середнього навчального закладу. У даній праці вперше комплексно охарактеризовано встановлення відсоткового відношення для кожного

навчального округу щодо прийому євреїв у вищі навчальні заклади, затверджених положеннями Комітету Міністрів протягом 1886–1887 рр. Цитуючи міністра освіти, С. Рождєнствєнський, наголошуючи на одній з двох головних цілей університетських реформ, на прикладі 1835 р., фактично ілюструє причину вживання усіх заходів щодо творення власне «русской» інтелігенції: «залучити до університету дітей вищого класу в імперії та покласти край мінливому домашньому вихованню їх іноземцями; знизити панування схильності до іноземної освіти, блискучої ззовні, але з відсутніми у ній ґрунтовності й істинної вченості, і, нарешті, поширити, як серед молодих людей вищих станів, так і взагалі в університетському юнацтві, прагнення до народної, самостійної» [112, с. 245].

Якщо Харківський університет підпорядковувався нормам загальноуніверситетських статутів, то у Києві ситуація була іншою. Загальні риси правил стосовно прийому та складу «слушателей» Університету св. Володимира «по первоначальному» статуту вузу 1833 р. було висвітлено у першій спробі написання історії університету відомого вченого та публіциста, учасника описуваних ним подій, В. Шульгіна: «Всі вступники до університету повинні витримати попереднє випробування з предметів гімназичного курсу. При університеті знаходилося певне число казеннокоштних студентів, яких комплект на перший раз покладався п'ятдесят, у тому числі двадцять шість призначалися в вчительське звання і двадцять чотири в цивільні чиновники» [217, с. 47]. Видрукувана у 1884 р. «История Императорского Университета св. Владимира» М. Владимирського-Буданова залишається найбільш деталізованим історіографічним джерелом набуття статусу студента даного вузу згідно особливих, затверджених безпосередньо для нього, тимчасового статуту 1833 р. та статуту 1842 р. В Університеті св. Володимира за статутом 1833 р. «піддаються вступному іспиту всі, причому гімназичні свідоцтва приймаються лише «до особливої уваги»

(пізніше для деяких гімназій було зроблено виняток, їх вихованці приймалися без іспиту)» [113, с. 72–73]. У 1842 р. «вимога, за якою в студенти Університету св. Володимира можуть вступити тільки ті, хто закінчив повний курс в гімназіях або рівних їм навчальних закладах, залишено в повній силі (хоча ще й тоді не було поширено на інші російські університети) і не звільняло від нового іспиту при прийомі до університету. Крім цього, керівництво зобов'язане упевнитися в моральності бажаючих слухати в університеті лекції» [113, с. 316].

Попри спорадичні відомості стосовно формування студентського контингенту Харківського університету на середину XIX ст., підтверджених статистикою, непересічним історіографічним джерелом з означеної проблематики постає праця українського історика, громадського діяча, ректора вказаного вузу, Д. Багалія «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» [62]. Особливості набуття статусу студента у вузах Наддніпрянської України частково висвітлювали також Ф. Фортинський [199] та І. Соловйов [187]. Узагальнену картину формування студентського середовища в імперії на основі законодавчих актів XIX – початку XX ст. із висвітленням навчального та дисциплінарного аспектів організації студентського життя у контексті освітніх реформ Олександра І, Миколи І, Олександра ІІ та Олександра ІІІ наводить ліберальний історик П. Мілюков у статті в російському універсальному «Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона» [391]. Якщо у вище згаданих працях наявне констатування нормативного закріплення підготовчих курсів у тому чи іншому вузі, то у даній розвідці пояснювалась їх необхідність: «недостатність підготовки студентів до слухання університетських курсів була серйозною перешкодою, що змушувало професорів витрачати час на проходження підготовчих гімназійних курсів, особливо з латини, на основі чого статут 1804 пропонував ввести практичні заняття зі студентами» [391, с. 790].

У суспільно-політичних реаліях Російської імперії означеного періоду релігія перебувала в нерозривному тандемі з політикою. Становище студентів духовних академій впродовж XIX – початку XX ст. також неодноразово коригувалося в контексті реформ православних духовних академій, як особливих вищих навчальних закладів. Найбільш показовими стосовно законодавчих основ соціального статусу студентів вказаних вузів постають спеціальні наукові розвідки 1890-х рр. Так, автори статті під назвою «Духовно-навчальні заклади» в «Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона» окрім висвітлення переглядів владою статутів та штатів духовних закладів 1808, 1867–1869 та 1884 рр. вказують на необхідність академічної освіти з означенням професійних перспектив по завершенні її: «духовні академії для вищої духовної освіти майбутніх священослужителів, а також вчителів духовно-навчальних закладів» [387, с. 268]. Доволі цікаво означено загальностановий характер вказаних закладів згідно їх статутів 1884 р.: «Духовно-навчальні заклади православного відомства в Росії – всі загальностанові: в них можуть навчаться, на однакових умовах з дітьми кліру, діти всіх станів держави» [387, с. 269], що знову підтверджувало пріоритетність у доступі до студентського середовища привілейованих прошарків тогочасного суспільства. Неординарною у даному контексті залишається публіцистична розвідка М. Каткова (1818–1887), основоположника російської політичної журналістики, публіциста, редактора-видавця журналу «Русский вестник», газети «Московские ведомости», – «Статут духовних академій» (вперше опублікована у 1885 р.). Автор аналізує статут духовних академій 1884 р., порівнюючи із статутом 1869 р., акцентуючи увагу на дисциплінарній організації студентського життя: «на ректора покладається головне спостереження за моральним і релігійним напрямком студентів академії; закріплюється право у разі виявлення провини піддавати винних стягненням на свій розсуд (§ 24)» [479], з достатньо різкою критикою процесу навчання:

«Знання всіх трьох стародавніх богословських мов: єврейської, грецької й латинської, як необхідність передбачалася для кожного студента православної духовної академії; це conditio sine qua вищої богословської освіти за статутом 1814 року; тоді як новий академічний статут всі стародавні мови відніс до «другорядних», і від студента академії вимагає знання тільки однієї з них» [479]. На основі цього, М. Катков обстоює думку щодо неможливості отримання повної та цілковитої вищої богословської освіти з таким підходом до філологічної підготовки студентів, оскільки «сама мета богословських наукових систем полягає не в тому, щоб замінити собою першоджерела або відвести від них, а зовсім навпаки, саме привести до них, навчити вихованців досконалим чином розуміти їх і користуватися ними науково і правильно. Всі ці першоджерела, як відомо, існують не слов'янською та російською, а на стародавніх мовах. Виникає запитання, яким же чином богослови можуть користуватися цими першоджерелами, якщо вони не будуть належним чином обізнані в давніх мовах? В чому ж буде полягати їх вченість? І як може академічний статут дивитися на ці мови як на предмети «другорядні», коли насправді без них вища богословська освіта абсолютно немислима?» [479]. На основі цього можна стверджувати про присутність цілком раціональної оцінки сучасниками законодавчих основ вищої освіти в імперії, яка свідчить про значну формалізацію, недосконалість та неоднозначність організації навчально-підготовчого процесу її інтелігентського прошарку.

В останній третині XIX ст. у Російській імперії вибудовувалась система спеціалізованої вищої освіти, репрезентована інститутами. Енциклопедичні видання початку XX ст. [386] характеризували означені вищі навчальні заклади в імперії та ключові засади навчального процесу у них (умови вступу, терміни навчання, професійні можливості, кількість студентів). Серед імперських вузів, як одні із перших у даній сфері, авторами виокремлювались КПІ, Харківський ветеринарний інститут та Історико-філологічний інститут князя Безбородька у Ніжині.

Історіографія жіночої вищої освіти даного періоду об'єднує, здебільшого, значний масив джерел публіцистичного характеру, які відображають еволюцію, конструктивні підходи та перетин противників і прихильників організації цієї справи. Зважаючи на документальний характер історичних праць дореволюційних авторів, заслуговують на увагу матеріали урядового рівня, що визначали статус студенток існуючих у другій половині XIX ст. вузів для представниць слабкої статі, зібрані О. Лихачовою [154]. У даному контексті зберігають цінність роботи К. Шохоля [215] та А. Щербини [218]. Наведені ними факти свідчать про те, що в Російській імперії впродовж другої половини XIX ст. статус студентки обумовлювався здобуванням курсу предметів університетського рівня на основі гімназійної освіти, не отримуючи правового підтвердження професійного статусу до кінця 1880-х рр. З отриманням кар'єрних перспектив на основі допуску до випускних іспитів у першому десятиріччі XX ст. навчання у вищих жіночих навчальних закладах уже передбачало професійне становище та, відповідно, зміну соціального статусу жінки.

Загалом, на основі існуючих документів, інтерпретацій істориків та публіцистів періоду, що розглядається, вже наприкінці XIX ст. у суспільстві повноцінно сформовується слово-означення «студент», що підтверджує входження його до словника «живого великорусского языка» В. Даля: «студент – учень вищого навчального закладу, університету чи академії» [394, с. 191].

Дореволюційна історіографія, ґрунтуючись на вивченні, головним чином, законних актів найвищого рівня, повною мірою окреслила ключові аспекти умов та правил доступу до вищої освіти, можливостях входження до студентського контингенту імперського вузу: відкритість університетів із станової та національної точок зору, допуск до розряду студентства виключно представників чоловічої статі та обов'язкова середня освіта; а також визначені державою, чіткі рамки академічних свобод та фактор

дисциплінарного нагляду студентів вищих начальних закладів імперії, коригування яких у контексті освітніх та суспільно-політичних процесів в імперії загалом, та на Наддніпрянщині зокрема, знаходила місце у подальшій розробці науковцями університетського питання другої половини XIX – початку XX ст.

Радянська історіографія позначена існуючими на той час теоретико-методологічними підходами до даної проблематики, в якій переважають дослідження студентства як однієї із рушійних сил «революційного руху» другої половини XIX – початку XX ст. В історичних працях радянського періоду акцентовано увагу, здебільшого, на соціальному складі студентів з поодинокими звертаннями до визначення їх статусу на правових засадах, обстоюючи думку про формальність ліберальних змін в організації університетського життя [223; 374] та збереження провідних позицій заможних верств населення у вступі до вищих навчальних закладів [120; 220].

Суттєвий поступ у розробці соціального статусу студентства Російської імперії, а особливо Наддніпрянської України означуваного періоду зроблено на сучасному етапі наукового вивчення проблеми. Новітні методологічні підходи забезпечують розкриття її невідомих аспектів, що ґрунтується на опублікованих матеріалах та введенням нових архівних матеріалів. Сучасна українська історіографія позначена появою праць, присвячених безпосередньо висвітленню ключових критеріїв соціального положення тогочасного студентства. Пріоритетним напрямком постає наукова розробка вітчизняними істориками питань академічного статусу студентства. Академічні права та обов’язки студентів у світлі історіографії висвітлив С. Посохов [176]. Характеризуючи історичні праці дореволюційного та радянського періодів, автор стверджує, що «права та обов’язки студентів виявилися не просто забутими, а були відкинуті як другорядні» [176, с. 163–164].

Комплексне дослідження статусу студентів Університету св. Володимира періоду 1834–1919 рр. з прослідкуванням особливостей поняття «академічного статусу» на основі університетських статутів, правил, інструкцій та циркулярів здійснено у дисертаційному дослідженні І. Чигирик [445]. Автором обґрунтовується провідна роль держави в організації підготовки майбутніх державних службовців у Києві, забезпечення їх соціального захисту (звільнення від військової повинності і т. ін.). У роботі вперше в історіографії комплексно окреслено специфіку законодавчого підґрунтя регламентації прав та обов'язків студентства університету: «до 1863 р. склалася ціла система різноманітних правил для студентів, покликана сприяти повному контролю над життєдіяльністю студентства як у навчальному закладі, так і поза його межами» [445, с. 11], проте, за словами дослідниці, «з 1863 р. функції унормування поведінки студентів поступово перейшли від адміністрації навчального закладу до МНО. З кінця 1870-х рр. відбулася поступова уніфікація академічного статусу студентів університетів Російської імперії, а правила для студентів розроблялися та затверджувалися у МНО» [445, с. 13].

Вагомий внесок І. Чигирик у розробку проблеми підтверджує також аналіз інституту інспекції, діяльність якого забезпечувала реалізацію прав та обов'язків студентів університету.

Актуалізацію наукового інтересу до сфери прав та обов'язків наддніпрянського студентства підтверджує також публікація ряду статей вітчизняних дослідників історії університетів Російської імперії [322; 347; 370]. Новаторством, введенням до наукового обігу широкого кола джерел з організації навчання наддніпрянської вузівської молоді відзначаються збірники документів і матеріалів другої половини XIX – початку XX ст. з історії Університету св. Володимира [3; 13; 14]. 2014 р. вперше в історіографії опубліковано збірник документів, присвячений безпосередньо академічному життю вихованців вузу, що свідчить, враховуючи все

вищезазначене, про пріоритет у збагаченні археографічного доробку з проблеми сучасних українських істориків саме Київського університету. Історіографічна цінність даного видання полягає у визначенні його упорядниками поширеного, але позбавленого однозначності поняття «академічного статусу» студентства, зміст якого охоплює «сукупність прав і обов'язків, а також різноманітних форм заохочень та дисциплінарних покарань, покликаних регулювати студентське життя і відображених у нормативно-правових документах» [33, с. 9].

Узагальнену характеристику студента вузу Наддніпрянщини з акцентом на нормативно-правовому визначенні його сімейного становища на межі століть подає третя фундаментальна праця з історії Харківського університету за роки його існування «Харківський Національний Університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років»: «Як і раніше, атестат класичної гімназії, або посвідчення зрілості, а також документ від місцевої поліції про бездоганну поведінку давали право вступу до університетів. У студенти приймалися тільки чоловіки, які не повинні були одружуватися під час перебування в університеті. Однак це правило не виконувалося, і Міністерство освіти лише закріпило традицію одруження в 1904 р., коли дозвіл на шлюб став давати попечитель учбового округу. З 1906 р. керівництво університетів почало вирішувати це питання самостійно» [202, с. 259]. Комплексне вивчення впливу державної політики Російської імперії у сфері вищої освіти стосовно сімейного стану студентів університетів, спеціальної вищої школи та закладів духовного відомства, а також громадських і приватних вузів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст., як одну зі сторін реґламентації життя молоді у вищій школі, на основі документальних матеріалів вперше здійснила М. Кругляк [482].

Тематичне оформлення у сучасній українській історіографії отримує історія т. зв. «закритих» вищих навчальних закладів підросійської України, які на її теренах репрезентували КДА та Ніжинський Історико-філологічний

інститут князя Безбородька. У контексті питання, що розглядається, для закладів такого типу характерне чітке нормативне регулювання кількості студентів у них із встановленням штатного числа останніх. Означений аспект загалом не відзначався в існуючих дослідженнях з історії КДА. Комплексне хронологічне висвітлення від 1819 р. до 1911 р. у відповідності із рішеннями спеціалізованих духовно-освітніх органів та академічних статутів він отримав у виданні «Київська православна богословська академія. 1615– 2015» [130], присвяченому її 400-річчю. Прикметно, що «незважаючи на встановлену штатну кількість студентів (120), у 1884 р. новий статут збільшив їх число до 180, а у 1911 р. ця цифра зросла до 200 осіб» [130, с. 56]. Аналіз статуту Історико-філологічного інституту в Ніжині, який з 1875 р. визначав умови вступу та організації навчального процесу, здійснений Г. Самойленком [182] та П. Моціякою [485]. Дослідники констатують дотримання у вузі студентського штату у 100 осіб. В Інституті, як і в університетах, існував поділ студентства на своєкоштних та казеннокоштних. Проте, у вищих «педагогічних» школах імперії (їх було дві – Петербурзький та Ніжинський історико-філологічний інститути – Л. Г.) закріплювалось казенне утримання «вихованців». Поряд з цим, Г. Самойленко доводить прийом до Ніжинського вузу своєкоштних студентів із 1911 р. із заувагою, «якщо у 1911 р. на перший курс було прийнято 27 казенних і 10 своєкоштних студентів, то у 1916 р. їх кількість зрівнялась» [182, с. 54]. Професійний статус випускників Історико-філологічного інституту князя Безбородька, згідно досліджень, визначала, відповідно до Статуту, їх шестирічна «служба» у відомстві МНО.

Вітчизняна історична наука сучасності, ґрунтуючись на новітніх теоретико-методологічних підходах та зростаючій актуальності гендерних студій, поповнюється дослідженнями питань вищої освіти жінок на власне українських територіях, що знаходились під владою Російської імперії. Ґрунтовний аналіз історіографічного доробку означеної проблеми висвітлив О. Мельник [320]. Автор характеризує наукову розробку

проблеми з другої половини XIX ст. до сьогодення, виділяючи найбільш показові дослідження на кожному етапі вивчення, інформаційний потенціал яких слугує уточненню її відомих аспектів. Стосовно соціального, правового статусу студенток-курсисток О. Мельник наголошує на цінності праць першої чверті XX ст., зважаючи на зосереджений у них масив фактологічного матеріалу, а саме «До питання про розвиток вищої жіночої освіти» К. Шохоля, який «першим запропонував періодизацію вищої жіночої освіти, критерієм якої вважав зміни в урядовій політиці щодо вищої жіночої освіти» [320, с. 189], а також «надавав ґрунтовну характеристику змін правового положення випускниць ВЖК» [320, с. 190] та А. Деревицького «Жіноча освіта в Росії і за кордоном. Історичні довідки та практичні вказівки», у якій проаналізовано «спроби організації ВЖК у Харкові та Одесі» [320, с. 190].

Організація вузівської освіти для представниць жіночої статі, їх правового статусу як студенток спеціалізованих вищих навчальних закладів у контексті тогочасної освітньої політики, в історичному та історіографічному ключі з тенденцією до її локального виміру, знайшла відображення в дисертаціях та наукових статтях останніх років. Так, деталізованим висвітленням нормативно-правових засад прав та обов’язків студенток Київських Вищих Жіночих Курсів (далі – ВЖК – Л. Г.), поряд з історією організації даного вузу в одному з імперських центрів, збереженням закладеної періодизації означеного процесу ще дореволюційними істориками, відзначаються окремі розділи дисертаційних досліджень та монографічні видання К. Кобченко [133; 418] та В. Вірченко [400]. К. Кобченко вперше в українській історіографії репрезентувала ґенезу правового становища студенток Київських ВЖК хронологічно з 1878 по 1913 рр. Центральним аспектом при цьому постає кар’єрна перспектива: «Київські вищі жіночі курси, як і решту ВЖК в імперії, дозволялося відкрити як приватний заклад, що позбавляло їх

випускниць будь-яких спеціальних професійних прав» [418, с. 10], відзначаючи визначення терміну навчання в чотири роки як фактичне підтвердження їх університетського типу. Раціональним завершенням побудови державою жіночої професійної групи стали урядові заходи поч. XX ст.: «процес офіційного визнання Київських курсів університетським закладом освіти розпочався, як і для інших ВЖК, у 1911 р., а остаточно завершився у 1913 р., коли, після розгляду навчальних програм Київських курсів в Міністерстві народної освіти, їх випускниці були допущені до складання державних іспитів на тих же підставах, що й випускники університетів, без будь-яких додаткових умов» [418, с. 12].

Історію питання соціального, правового статусу студенток вищих навчальних закладів підросійської України та позицію держави у контексті розвитку загальноімперської системи ВЖК на сьогодні також активно досліджує професор Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького О. Драч [98; 271; 273; 274]. Особливо актуальною у плані наукової розробки законодавчих основ соціального статусу курсисток Російської імперії постає її наукова стаття «Діяльність спеціальних комісій 1870-х рр. із питань вищої жіночої освіти в Російській імперії» [272], у якій прослідковано підходи кожного із вказаних органів щодо найоптимальніших на той час варіантів організації ключових аспектів організації життя та навчання майбутніх студенток (становість освіти, умови вступу, навчальний процес, професійні перспективи). Характеристику роботи, становлення навчального процесу, еволюція прав слухачок ВЖК на Наддніпрянській Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст. окреслила і відома українська дослідниця «університетського питання», студентського руху Н. Левицька [310]. Авторка одна з перших характеризує правовий статус студенток на основі матеріалів діючої на початку XX ст. секції університетської підкомісії з реформи жіночих вищих навчальних закладів. Як зазначає Н. Левицька, «необхідною умовою для вступу

на курси, окрім атестату, вікового цензу (від 17 до 23 р.), було «полицейское свидетельство о благонадежности», а також письмовий дозвіл батьків. Плата за річний курс встановлювалась вища, ніж в університетах – 150 рублів. У нормативних актах, які регламентували вищу жіночу освіту, було більше обмежень і в правах студенток. Так, за Правилами для слухачок Одеських жіночих педагогічних курсів заборонялися всілякі дії, що носили характер корпоративності. У параграфі 16 зазначалося, що «слухачки зобов'язуються не приймати участі в жодних таємних товариствах і гуртках» [310, с. 73]. Тематика статусу студентки на Наддніпрянщині в сучасній вітчизняній історіографії характеризується значним поступом її наукового вивчення. Незважаючи на переважання у науковій розробці проблеми соціально-політичного контексту, дослідження останнього десятиліття свідчать про зростання інтересу істориків до академічної складової організації процесу вищої освіти для представниць жіночої статі, що слугує кращому розумінню формування контингенту слухачок ВЖК як специфічного явища власне «російської» імперської моделі освіти.

Університетське питання, а особливо, нормативно-правові засади галузі вищої освіти із все глибшим аналізом становища студентства як закладів університетського типу, так і духовного, не оминаючи проблематики жіночої освіти, дедалі частіше постають предметом досліджень російських істориків. Одне з перших місць у науковій розробці законодавчих основ статусу студента у Російській імперії означеного періоду займають роботи докторів історичних наук, професорів Ярославського педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, М. Новікова та Т. Перфілової [339; 340], яким належить ґрунтовний аналіз формування студентського контингенту у процесі запровадження кожного з університетських статутів. Так, розглядаючи роль статуту 1804 р. у створенні системи університетської освіти в Росії, автори, крім уже відомих положень, наголошують на тому, що «навчання для студентів

всіх станів було безкоштовним (тільки вчителі «мов, приємних мистецтв і гімнастичних вправ» могли розраховувати на грошову винагороду від своєкоштних студентів, якщо рада університету приймала відповідне рішення», а «обмежений бюджет університетів окреслював межі прагнення розширювати до нескінченності кількість студентів, не здатних оплачувати своє перебування в університетському місті і задовольняти основні студентські потреби» [340, с. 20].

Штучне регулювання чисельності та соціального складу студентської аудиторії як один із напрямів наступу на права університетів за часів Миколи I, введення вікового цензу (з 16 років) доступу в університети з 1844 р., урядові заходи 1847–1849 рр., які передбачали обмеження доступу у вузи осіб нижчих верств суспільства за рахунок підвищення плати за навчання, а також встановлення чіткої норми набору «своєкоштних» студентів, вкорінення інституту інспекції Т. Перфілова та М. Новіков називають фактичним «анулюванням університетського статуту 1835 р.» [338, с. 10]. Прикметно, що саме стаття «Похмуре семиріччя» в історії російських університетів» [338], вперше в історіографії комплексно висвітлює освітні трансформації протягом 1843–1851 рр., що становили основу перегляду другого статуту. Вагомим історіографічним джерелом означеної тематики також постає наукова стаття вказаних авторів під назвою «Університетський статут 1884 р.: ілюзія академічної свободи» [341], де особливе місце відведено правовому становищу студентів, яке визначали, поряд із основним документом низка правил, цитуючи положення яких, відзначається, що «статті статуту про студентів мали своєю головною метою поставити тих, хто навчається у таке становище, щоб всі їх сили і увага були зосереджені виключно на навчальному процесі, що, на думку укладачів статуту, має попередити будь-яку можливість виникнення студентських заворушень і поширення антиурядової пропаганди. Статут закріпив необхідність нагляду за студентами з боку керівництва університетів. Всі, хто навчався, отримували статус «окремих відвідувачів університету», будь-

яка корпоративна діяльність заборонялася, вводилося обов'язкове носіння форми» [341, с. 27]. Права та обов'язки студентства імперських вищих навчальних закладів крізь призму університетських статутів фрагментарно висвітлені і у роботах А. Авруса [57] та В. Федорова [197].

Реформування вищих навчальних закладів у сфері духовної освіти з наголосом на організації навчального процесу студентів та кар'єрних пріоритетах випускників духовних академій, згідно із нормами їх статутів представлено у наукових розвідках Г. Коливанова [481] та І. Воробйова [245]. Вирізняються у даному плані дослідження Н. Сухової [191], яка репрезентувала розробку унікального документа – спеціального «Положення про надання вчених ступенів», що регламентувало наукову атестацію в духовних академіях Російської імперії, розробленого єдиний раз у 1874 р., висвітлила відносини духовних академій з вищою та єпархіальною церковною владою; склад, становище та діяльність студентських корпорацій з акцентом уваги на реформах 1869 та 1884 рр. з детальним висвітленням пропозицій, які висувалися в процесі їх розробки.

Сучасна російська історіографія відзначається ґрунтовними напрацюваннями стосовно нормативно-правового аспекту організації вищої жіночої освіти в імперії. Історію подолання статевого розмежування в отриманні вищої освіти протягом 1859–1917 рр. на основі дослідження широкого кола архівних матеріалів, опублікованих документів, публіцистики в контексті урядової політики щодо даного питання однією з перших на пострадянському просторі вивчала В. Веременко [472]. З початку 2000-х рр. з'являються монографічні видання [66; 205], у яких означена тематика висвітлюється в межах загальної проблеми боротьби представниць жіночої статі за отримання вищої освіти в межах власної держави.

Історія особливостей набуття статусу студента в вищих навчальних закладах Харкова, Києва та Одеси представниками різних національностей частково відображається у західноєвропейській історіографії. Надзвичайно важливою у даному контексті з історичної

та історіографічної точок зору постає робота провідного україніста, професора Г. Гаусманна «Numerus clausus для єврейських студентів у царській Росії» («Numerus clausus» з лат. – «кількісне обмеження, процентна норма»). Автор дослідив історію урядових заходів стосовно процентних норм студентів-євреїв з 70-х рр. XIX ст. до 1917 р. по кожному університету Наддніпрянської України. Як пише Г. Гаусманн, «перша ініціатива процентного обмеження учнів та студентів єврейської національності мала місце в Одесі у 1881 р., зумовлена високим представництвом євреїв у середніх школах міста» [377, s. 515]. На основі циркулярних розпоряджень 1887 р. доведено залежність відсоткового відношення від смуги осілості: 10% – для тих, хто проживав в її межах, 5% – за нею. «Numerus clausus» названо «найбільш відомою антисемітською мірою царської держави» [377, s. 509], яка слугувала обмеженню соціальній мобільності єврейського населення, що було пов'язано із конкурсом на найбільш перспективними у плані професійної реалізації медичному та юридичному факультетах. Частково даного аспекту університетського життя торкалася Т. Маурер [319]. Наукова розробка проблеми створення системи вищих навчальних закладів для жінок, з визначенням їх правового статусу як студенток, у відповідності із суспільно-політичними реаліями імперії, належить Р. Стайсу [189].

Історіографічна репрезентація проблеми зберігає усталеним факт її законодавчого виміру. Специфіку висвітлення соціально-правового статусу студентства вищих навчальних закладів Наддніпрянської України визначали, головним чином, суспільно-політичні реалії того періоду, в якому творилося те чи інше історіографічне джерело проблеми. Дореволюційна історична література мала документально-публіцистичний характер. З огляду на опублікування засадничих документів функціонування університетів та інших навчальних закладів, затверджених на урядовому рівні, де чітко прописувались права та обов'язки студентів, автори репрезентували конструктивні підходи у становій та національно-статевій політиці держави

щодо формування студентського контингенту. Проблематика доступу до вищої освіти представниць жіночої статі означеного історичного періоду розроблялась у контексті визначення та обґрунтування її доцільності, як неминучої потреби у задоволенні тодішніх запитів суспільства та формуванні компетентнісного інтелігентського середовища, а соціальний статус студенток фрагментарно представлявся у контексті аналізу положень перших правил для ВЖК. Тенденційність радянської історіографічної науки у розробці університетського та студентського питання виключно в руслі «революційності» практично залишало осторонь аспект соціального, а надто, правового статусу «передової молоді». У зв'язку із поглибленим вивченням студентського руху в Російській імперії, студентства, як одної із ключових суспільних груп в авангарді політичних змін, сучасні історики все більшу увагу приділяють саме їх соціальному статусу, аналіз розвитку та трансформацій нормативного аспекту якого демонструє причини активізації студентів на громадській, а потім, і політичній арені. На сучасному етапі історична література демонструє статус студента в декількох ракурсах. По-перше, на основі наявного масиву досліджень збереження принципу всестановості та незалежність у національному відношенні. По-друге, пріоритет до початку XX ст. права називатися студентами представників чоловічої статі. По-третє, студентами в Російській імперії називалися, що законодавчо закріплювалося, особи, які навчалися в університетах, інститутах, духовних академіях, а пізніше, і на ВЖК. По-четверте, регулювання матеріального стану існуванням своєкоштного та казенного утримання. По-п'яте, обмеженість академічних прав, цілковитий державний пріоритет у підходах до підготовки спеціалістів.

Отже, історіографія статусу студентів вищих навчальних закладів Наддніпрянської України на кожному з етапів свого розвитку доводить взаємозалежність процесу його оформлення із творенням системи вищої освіти у Російській імперії. На основі розробки та затвердження значної кількості документів впродовж XIX – початку XX ст. студентство

виокремлюється як окрема група осіб інтелігентського прошарку з чітко визначеним на найвищому рівні соціальним статусом. Наукове вивчення проблеми на власне українських теренах, попри наявність достатньо ґрунтовних розвідок, потребує розширення питання соціальних джерел формування даної групи, глибшого дослідження практичних заходів влади щодо цього, що сприятиме кращому розумінню оформлення національної інтелігенції Наддніпрянщини в умовах загальнодемократичного руху. Потребують вивчення питання вікового цензу, кар'єрного росту, комплексного осягнення особливостей державних підходів до організації навчального процесу, в ході яких формується особистість й, зрештою, повноправний учасник громадського та політичного життя. Осягнення істориками означених проблемних напрямків сприятиме виявленню переваг та недоліків в організації вітчизняного вузівського життя XIX – початку XX ст., слугуватиме врахуванню історичного досвіду у даному процесі в сучасних умовах.

2. 2. Наукова репрезентація соціального портрету студентства Наддніпрянської України

Політична, державна площина освітньої галузі Російської імперії, національний ґрунт, розгортання українського політичного руху як кульмінаційного етапу «національного відродження», вплив ідейних, суспільних течій зарубіжжя та локальний, характерний для кожного вузу рівень організації порядку та регуляції життєдіяльності своїх вихованців, зумовлювали витворення цілком співмірної із тогочасним розвитком суспільних відносин студентської корпорації загальноімперського масштабу, де особливе місце належить українським землям.

Розуміння світосприйняття та світоглядних особливостей студентства як специфічної, окремої групи інтелігентського середовища зокрема, та дореволюційного суспільства Російської імперії загалом, неможливе без історичної ретроспективи кількісних та якісних характеристик як матеріальних, так і нематеріальних основ його життєдіяльності. Структури повсякденності поряд із соціальними характеристиками відображають як зовнішні фактори творення даної групи, так і її внутрішню консолідацію. Ключові характеристики, які формують соціальний портрет студентів Наддніпрянської України, дають змогу ширшого уявлення та більш глибокого розуміння перетворення студентства впродовж другої половини XIX – початку XX ст. на одну із ключових сил розвитку її суспільно-політичних реалій. Зважаючи на специфічність даної тематики, впродовж кінця XIX – початку XXI ст. сформувався доволі широкий комплекс історіографічних джерел з різними акцентами на тих чи інших аспектах проблеми на кожному з етапів її історичної репрезентації.

Характерно, що історіографія даного питання позбавлена комплексного дослідження, огляди наукового доробку з теми не були предметом зацікавлення науковців до початку XXI ст. Першопочаткові кроки розробки означеної проблематики ілюструють замітки оглядового характеру сучасних

українських дослідників М. Кругляк [423] та І. Посохова [432], присвячених студентству підросійської України в контексті історії повсякдення.

Вивчення означеної тематики зберігає усталену періодизацію: започаткована у дореволюційний час, переживши методологічну спрямованість радянських досліджень, позбавлена теоретичних упереджень історична наука сучасності на основі розширення джерельної, зокрема, архівної бази відкриває її нові аспекти та вдосконалює репрезентацію розроблюваних раніше.

Безпосереднє звернення до засадничих принципів та особливостей життєдіяльності студентів наддніпрянських вищих навчальних закладів спостерігається уже з 1880-х рр. Найбільш ґрунтовну та деталізовану картину студентського повсякдення у дореволюційну добу було репрезентовано на базі університету св. Володимира. До сьогодні не втрачають актуальності роботи істориків М. Владимирського-Буданова [113] та В. Шульгіна [217], які, будучи сучасниками описуваних подій, висвітлили спектр ключових елементів організації життєдіяльності студентського контингенту вузу: принципи функціонування інституту казеннокоштних студентів, штрафгаузу («заведения для недостаточных студентов»), побут та економічні характеристики добробуту, чисельні характеристики, віросповідний та становий аспекти, розподіл по факультетах, житлове питання, фінансове забезпечення, площина відносин із інспекцією. Зважаючи на розвиток вищої освіти на українських землях в умовах «національного відродження» та різноманітних проявів національного руху, соціальний портрет тогочасного студентства значною мірою формували саме міжнаціональні відносини всередині студентської корпорації, на що автори звертали особливу увагу. Як стверджував М. Владимирський-Буданов, «особливо різкого розриву між студентами різних націй тоді майже не було. Студенти зближувались та розділялись не стільки за релігією і народністю, скільки за місцем виховання. Якщо й існувало певного роду відчуження, то воно проявлялося між студентами правого та студентами лівого берега Дніпра» [113, с. 627]. Автор

виділяв три провідні національності, до яких належали студенти університету протягом 1830-х–1850-х рр., серед яких найчисленнішою групою були поляки, друге місце займали т. зв. «малороси», а з відкриттям медичного факультету значне представництво у вузі отримали євреї. Певна неоднозначність прослідковується у поданні ординарним професором узагальненої характеристики студента миколаївської епохи, де, з одного боку, «тип студента того часу, що частково нагадував героя билин, є людина розгулу, кутежу, ворог поліції та вуличних ліхтарів, однак не позбавлена почуття корпоративної честі» [113, с. 621], поряд з чим, «в головній масі студентства, не дивлячись ні на що, зберігалися громадянські та людські принципи» [113, с. 623].

Такі ж підходи щодо висвітлення соціальних характеристик студентства Університету св. Володимира спостерігаються у мемуарах його вихованців. Тематична спрямованість даного роду історіографічних джерел залежала від хронологічних рамок предмету уваги авторів. Для спогадів про університет періоду кінця 1830-х–1850-х рр. характерна репрезентація відношення до професорсько-викладацького складу, життя казеннокоштних студентів, принципів функціонування університетської поліції, елементів дозвілля і т. ін. Так, вихованець юридичного факультету П. Селецький [49, с. 148] описував недільні вечори для молоді, що навчалася, які організовував попечитель Київського навчального округу – Е. Ф. фон Брадке. Історик права О. Романович-Славатинський відзначав соціальну природу студентства у 1840-х –1850-х рр., де «більшість своєкоштних були сини поміщиків західних та малоросійських губерній, та більшою мірою – люди достатку» [47, с. 161], з акцентом на тому, що «студентство у той час було позначене дворянським аристократичним характером: демократичні елементи ледь проступали» [47, с. 161]. На бідності студентського середовища наголошував М. Чалий [52]. Інформаційний потенціал розглянутих джерел напряму залежав від факультетської приналежності авторів. Будучи випускниками юридичного факультету Університету св. Володимира, який на той час зосереджував

представників привілевійованих класів, вони репрезентували, в основному, особливості станового співвідношення та матеріальний аспект студентської дійсності, що яскраво ілюструвало тогочасну студентську ідентичність загалом, та позиціонування й, зрештою, витворення образу студентів окремих навчально-наукових структурних підрозділів вузу.

Показовими у даному плані постають епізоди мемуарної репрезентації віросповідного та національного аспектів соціального портрету студентства означеного періоду. П. Селецький стверджував, що «студенти зближувалися та розділялись не стільки за релігією чи народністю, скільки за вихованням, факультетами та становищем у суспільстві, а… православ'я завжди стояло в Києві вище католицизму» [49, с. 151]. Вказаний автор також зазначав, що «малоросіяни, а особливо, полтавці та чернігівці, рідко зближувались із поляками» [49, с. 151], що О. Романович-Славатинський пояснював переважанням багатих осіб польського походження, для яких пріоритетним заняттям була політична діяльність, тоді як «студенти ж руського походження так були далекі від політики, що навіть газет не читали» [47, с. 175].

Студентське життя 1870-х рр. репрезентував В. Чеважевський [53], який значну увагу приділив матеріальному становищу студентів університету та його впливу на формування внутрішньоколективних відносин, наголошуючи на тому, що «поза стінами університету різниця у матеріальному, сімейному та суспільному становищі студентів була величезна» [53, с. 196]. Розглядаючи матеріальний статус сучасників, автор висвітлив і різновиди заробітку бідних студентів. Значно доповнюють картину спогади М. Лучицької [1; 2], яка згадувала про «благодійні виступи артистів на вечорах на користь «недостаточных» студентів, курсисток, які влаштовувалися громадськістю» у Києві [2, арк. 25], що репрезентує особливий вид підтримки місцевих культурних кіл університетської молоді, а також висвітлювала деякі моменти дозвілля студентів (студентський бал 1880 р., вечори в гостях у чоловіка – професора І. Лучицького і т. ін.)

Із появою та нагромадженням джерел, в основному статистичного характеру (студентські переписи та самопереписи, відомості про основні економічні показники на душу населення, цінову політику, різного роду анкетування студентів), які мали місце на Наддніпрянщині з початку 1870-х рр., з'являлися перші дослідження сучасників, які в силу свого сприйняття особливостей студентського життя на основі вищезазначених матеріалів репрезентували особливості умов навчання [59; 114], намагалися комплексно висвітлити його матеріальну сторону з акцентом на фінансовому становищі останніх [121]. Варта уваги розвідка Д. Александрова [4], який започаткував якісний аналіз отриманих результатів анкетування студентства київських вишів (окрім Київської духовної академії (далі – КДА – Л. Г.), з виділенням проблеми «квартирного питання» студентів, як ключової характеристики «весьма печальных» матеріальних умов студентського життя.

Поряд із дослідженнями означеної тематики на рівні Києва, не залишався поза увагою сучасників й інший центр освіти та духовності Наддніпрянської України – Харків, де провідне місце серед них належить Д. Багалію [62; 63; 194]. Разом із наведенням спорадичних відомостей щодо формування студентського контингенту Харківського університету, підтверджених статистикою, автор окреслив специфіку розподілу студентів університету за становою ознакою на середину XIX ст.: «За станами студенти розподілялися так, що дворяни представляли найбільш численну групу, за ними слідували сини військових і гражданських чиновників; група різночинців, осіб духовного звання та іноземців була невелика. Особи податних станів мали представляти при вступі до університету свідоцтва про звільнення від податків та особисту свободу від своїх товариств» [61, с. 701]. У 1912 р. з'явився нарис історії Харківського ветеринарного інституту [128], у якому прослідковані кількісні характеристики та основні моменти організації навчально-виховного процесу його студентів, з акцентом на навчально-допоміжних установах вузу.

Характеристика студентського середовища Новоросійського університету здійснена О. Маркевичем [161] в історії даного вищого навчального закладу, присвяченій його 25-річчю. Будучи співробітником вузу до 1895 р., історик за фахом, О. Маркевич подає узагальнену картину кількісних параметрів розподілу студентів та вільних слухачів вузу періоду 1865–1890 рр. за трьома показниками: віросповідання, походження, факультети. Прикметним у даному контексті постає пояснення ним динаміки присутності представників іноземного походження у виші. Попри відзначення збільшення їх кількості у 1880-х рр., автор констатує незначну частку іноземців у Новоросійському університеті впродовж періоду, що досліджується, пояснюючи це тим, що «одеське іноземне купецтво завжди воліло виховувати дітей за кордоном» [161, с. 676–677]. Цілком характерна для даного історіографічного етапу вказана робота, з огляду на її предметну спрямованість, вміщує окремий розділ, присвячений особам, які навчалися в університеті, де оглядово подано ключові засади організації життєдіяльності та навчально-виховного процесу останніх, з акцентом на правилах для студентів, стипендіальному забезпеченні та дисциплінарних порядках вузу.

Епізодичні відомості щодо означеної проблематики в історичній думці другої половини XIX – початку XX ст. надавали першопочаткові огляди засад функціонування у даний час КДА [59] та усталення жіночого фактору у сфері вищої освіти імперії [154]. Чисельні характеристики студентів у порівнянні з особами, які навчалися в гімназіях, училищах, прогімназіях з акцентом на їх статевому розподілі за період 1809–1894 рр. висвітлив П. Мілюков [165] у контексті вивчення ним історії школи XIX ст.

Радянськими істориками у дослідженнях життєдіяльності студентства Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. акцентувалась увага, здебільшого, на витоках «класових суперечностей» у вузівському середовищі. Соціальне походження вихованців вищої школи виступало однією із ключових засад «наукового» обґрунтування революційного характеру тогочасного студентського руху.

Історіографічними джерелами з означеної проблематики на базі вітчизняних вузів даного періоду залишаються спеціалізовані видання з історії Київського [118; 129], Харківського [203] та Новоросійського [120; 170] університетів. У розділах даних праць, присвячених організації навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів Наддніпрянщини, основна увага приділялась висвітленню динаміки соціально-станового складу студентства. Простежується одностайна позиція вчених щодо т. зв. «демократизації» студентського контингенту, починаючи із 1880-х рр. Автори історії Одеського університету за 75 років його існування дають цілком властиве для тогочасних науково-методологічних засад пояснення основ даного процесу: «падіння удільної ваги дворянсько-чиновницького прошарку відбувалося не за рахунок селянської групи,… а за рахунок зростання тієї частини студентства, яка належала до міської буржуазії і буржуазної інтелігенції» [170, с. 65]. При цьому, більшість радянських дослідників означеного питання констатували заборону урядом вступу до університетів осіб податних станів, що суперечить положенням нормативних актів з організації вищої освіти в Російській імперії.

Предметом розгляду виступало також територіальне походження студентів. Географічне розташування саме Одеського вузу зумовлювало найбільш строкате представництво його студентського контингенту на вітчизняних теренах: «основна маса студентів вступала до університету з гімназій України (Одеського, Київського та інших учбових округів). Оскільки Новоросійський університет був єдиним вищим навчальним закладом на Півдні Росії, сюди прибувала молодь з Дону, Кубані, Кавказу, Бессарабії. Тут навчались і південні слов’яни – болгари, серби, македонці» [120, с. 13]. Поряд із соціальними характеристиками наводилися узагальнені відомості про матеріальний стан вихованців вишів (характеристика його як виключно незадовільного для демократичної їх частини) та рівень фінансового забезпечення («казенні» та «приватні» стипендії).

Не залишалися осторонь наукової розробки означеної тематики і представники української діаспори. Заслуговує на увагу робота Є. Спекторського [188] – професора Київського університету, його ректора (1919–1920 рр.), в подальшому професора Белградського та Люблянського університетів, присвячена сторіччю означеного вузу, опублікована у Белграді 1935 р. Автором детально прослідковано місце київського студентства у загальноімперському масштабі, його кількісні характеристики, віросповідний та становий критерії. Є. Спекторський відзначав, що «в останні два десятиріччя XIX ст. в Університеті св. Володимира навчалось від 13 до 18 відсотків загальної чисельності студентів всіх російських університетів» [188, с. 80]. Ученим також прослідкована динаміка кількості вихованців вузу протягом другої половини XIX – початку XX ст., на основі чого відзначено 1842, 1846, 1860 та 1913 рр., як роки подвоєння числа студентства. Національно-віросповідні параметри студентів університету в даній роботі постають взаємозалежними, що підтверджувалося наступним чином: «в останні роки царствування імператора Миколи I спроба уряду утруднити не дворянам доступ в університет мала для Університету св. Володимира своїм наслідком посилення католицького, а, отже, і польського складу студентства» [188, с. 81]. Конфесійне представництво останніх, за автором, мало хронологічні особливості: якщо на першопочаткових етапах існування вузу переважали католики, то вже з 1860-х рр. перевагу здобували православні. Виокремлюючи переважання польського, дворянського елементу, поряд із «малоросами» та євреями, Є. Спекторський наводив і найбільш показові моменти студентського повсякдення та культури, наголошуючи на тому, що «до шестидесятих років київські студенти у своєму побуті наслідували в певній мірі офіцерів, в певній мірі ж дерптських буршів… Були в моді дуелі та кутежі, які нерідко оспівувалися у віршах» [188, с. 82], акцентувалася увага на особливостях житлової сфери заможних студентів, суворий нагляд за зовнішнім виглядом, обов’язком відвідувати церкву, діяльності інспекції. Дана робота підтверджувала існуючу й надалі в

історіографії думку про суттєву зміну студентського середовища Київського університету з 60-х рр. XIX ст. у зв'язку із суспільно-політичними подіями в регіоні, корективи його національного складу та розширення соціальної бази.

Протягом 1970-х–1980-х рр., на основі залучення широкого комплексу джерел, наукова розробка теми отримала новий імпульс у своєму розвитку. Вперше комплексне монографічне дослідження інтелігенції як «різнорідного соціального прошарку» Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. здійснила В. Лєйкіна-Свірська [150; 151], представивши в історико-соціологічному плані також особливості соціальних та матеріальних умов студентства, як невід'ємної складової означеної верстви. Поряд із зазначеними дослідженнями вагоме значення для комплексного осмислення означеної проблеми мають роботи Г. Щетініної [219; 220]. Видана у 1976 р. перша в історіографії радянського періоду комплексна праця про університетську політику самодержавства в 70-80-ті рр. XIX ст., написана переважно на різноманітному джерельному матеріалі під назвою «Університети в Росії та Статут 1884 р.», також акцентувала увагу на показових аспектах організації життєдіяльності студентського середовища в контексті урядових заходів у даній сфері. Авторкою прослідковано регулювання соціального складу студентства з акцентом на обмеженні доступу осіб податного стану, через зобов'язання пред'явлення ними «увольнительных свидетельств» та підвищення плати за навчання як одного з основних завдань університетського статуту 1884 р. [220, с. 195].

На основі алфавітних списків Університету св. Володимира та Новоросійського університету, Г. Щетиніна вперше простежила динаміку соціально-станових характеристик та чисельного розподілу студентів по факультетах протягом 70-х рр. XIX ст. – початку XX ст. За наведеними даними по шести університетах імперії, показовим постає той факт, що у 1876/77 н. р. Університет св. Володимира займав перше місце по представництву дворянського стану, Новоросійський – першість серед представників духовенства, а третє місце – за кількістю

іноземців [219, с. 29]. Г. Щетініна відзначала, що «на початок XX ст. «дворянських факультетів» не залишилось» [219, с. 32], ілюструючи це показниками значного урізноманітнення соціальної приналежності студентського контингенту даного періоду (чиновники, почесні громадяни, купці, городяни, селяни, козаки, однодвірці та ін.). За таким же принципом подана картина віросповідного складу студентства. Побудовані на офіційних статистичних даних та недосконалих у якісному плані джерелах (у даному випадку – алфавітні списки), дослідження такого характеру не втрачають актуальності як історіографічні джерела з теми, проте, їх інформаційний потенціал потребує уточнень та структурованості для репрезентації комплексної картини студентського середовища імперських вищих навчальних закладів загалом, та їх частки на українських теренах зокрема.

Внесок у наукову розробку проблеми також зроблено представниками зарубіжної історичної думки 1960-х–1980-х рр. Інший ракурс формування соціально-станової структури студентського середовища у вузах Російської імперії до 1860-х рр. притаманний дослідженню професора Пенсільванського університету, спеціаліста з історії науки та культури Росії, – О. Вучинича [233]. Висвітлюючи державні заходи щодо оформлення наукового, навчального процесу у вищих навчальних закладах імперії, починаючи з кінця XVIII ст. до 1861 р., особлива увага приділялася професійним перспективам випускників, у залежності від їх соціального статусу. Автором означено найбільш показові впровадження щодо цього, які мали місце із 1827 р., коли «О. С. Шишков, Міністр народної освіти віддав наказ про те, щоб предмети та методи навчання у всіх школах були орієнтовані на найбільш вірогідні майбутні заняття студентів, … а також рекомендував, щоб студентів відмовляли вибирати кар’єру, традиційно недоступну для їх соціального становища. Спеціальне замовлення передбачало, що університети, інші школи, вища освіта, гімназії та середні школи будуть доступні «тільки для людей, що належать вільним станам» [233, p. 250]. Період середини 1830-х–1840-х рр. характеризується як час

монополії у вищій освіті представників дворянства та державних чиновників, при цьому наголошувалося на значній ролі в реалізації даної мети С. Уварова, який «у 1840 р. радив, щоб ніякого студента не можна було допустити до університету, якщо він не довів, що його соціальне становище дало право йому займати позиції, співмірні з вищою освітою» [233, p. 252]. Зважаючи на хронологічні рамки дослідження, непересічне місце у системі тогочасної вищої освіти імперії посідав Університет св. Володимира, вище означені заходи в якому також відігравали вагому роль. Зважаючи на це, вченим було простежено кількісні характеристики студентів вузу з 1834 по 1839 рр. як своєрідна модель соціально-станової структури імперського вишу середини XIX ст. Дана робота яскраво ілюструвала миколаївський період як приклад адаптації старих порядків в організації освітньо-наукової сфери на фоні нових потреб суспільства у професійних кадрах у XIX ст. та чергове підтвердження ролі держави у визначенні порядків університетського життя.

Чисельні та соціальні характеристики польського елементу студентського середовища Університету св. Володимира значно доповнюють відомості, подані польським науковцем Й. Табісем [232].

Організації життєдіяльності студентства у Російській імперії наприкінці 1850-х рр. – на початку XX ст. приділяв увагу ще один дослідник її «університетського питання» С. Кессоу [229]. Вивчаючи студентську корпорацію російських вузів, автор наголошує на трансформації ключових засад її організації та існування після смерті Миколи I, «політична благонадійність» університетів за часів якого забезпечувалась виключно військовою дисципліною у них. Показовим у контексті даних подій постає у С. Кессоу університет у Києві. Відміна уніформи, з акцентом на київському прикладі, де «польські студенти почали ходити на вулицях у польському національному вбранні», організація вихованцями Київського вишу студентської бібліотеки та фінансово-допоміжних установ, як ілюстрація першооснов заснування студентських організацій у загальноімперському вимірі, названа

«іншим знаком нової ери в університетах» [229, p. 53]. Регулятором кількості студентів у вузах відмічено підняття плати за навчання майже у два рази наприкінці 1880-х рр. Автор один із перших відзначає тенденцію демократизації соціального походження студентства у загальноімперському вимірі за період 1880–1914 рр., здебільшого за рахунок представників міського прошарку («міщанства») та подає узагальнену картину вузівського студентського контингенту, з акцентом на його особливостях залежно від типу навчального закладу. Так, якщо вихованці університетів походили із «середніх прошарків російського суспільства – державні службовці середнього рівня, незначні землевласники, продавці, священики і відносно багаті ремісники… дуже небагато з робочого класу або селянства», то спеціалізовані виші «були схильні приймати на навчання меншу пропорцію своїх студентів з родин благородних або державних службовців» [229, p. 62].

Наукова розробка соціального портрету студентства як Російської імперії загалом, так і Наддніпрянської України зокрема, до початку 90-х рр. XX ст. зберігала соціально-політичний підхід у його реконструкції. Оформлення студентського контингенту імперії пов’язувалось із урядовими заходами у сфері університетської освіти, які нерідко визначали і порядки його приватного життя.

Новітній період розвитку історичної науки характеризується дедалі більшим розвитком та популярністю студій із соціальної історії й, особливо, історії повсякдення. Студентство, як особлива соціальна, громадська та інтелектуальна група, не позбавлена інтересу сучасних істориків у руслі зазначених напрямків дослідження, як на вітчизняному, так і зарубіжному (головним чином, російському) просторі.

У науковій розробці ключових характеристик студентського контингенту вузів Наддніпрянщини українськими вченими, починаючи з 1991 р., спостерігається певна трансформація.

Зміна методологічних акцентів, розгортання суспільно-політичної тематики в якості повернення до неупереджених оцінок вітчизняного історичного досвіду XIX–XX ст., виокремлення на основі нього пріоритетності національного аспекту для реалізації власного державного проекту, зумовила введення до української історіографічної бази нових джерел. Впродовж 1990-х рр. означена проблематика знайшла відображення як у комплексних, так і спеціалізованих роботах. Пріоритетним, як і у попередні періоди, залишалося дослідження соціально-станових та чисельних характеристик вихованців даних вузів. У плані обґрунтування ідейних орієнтацій інтелігентського середовища на зламі століть, аналіз соціального, національного та кількісного складу студентства Наддніпрянщини у загальних рисах здійснено Г. Касьяновим [126] та А. Чортенком [368]. Соціально-охоронну систему організації життєдіяльності студентства підросійської України, з акцентом на його незадовільному фінансовому становищі розглядала Н. Левицька [425]. Нею прослідковано розміри плати за навчання (відвідування лекцій) з 1817 р. (коли її вперше було введено) до кінця XIX ст., наголошуючи на її триразовому зростанні, що значно утруднювало задоволення первинних потреб студентів. Історичній реконструкції соціального портрету студентів Києва, Харкова та Одеси сприяють видані збірники їх спогадів [13; 14; 43; 50; 51].

Безпосереднє вивчення соціального, правового статусу вихованців Харківського, Київського та Новоросійського університетів з 1850-х по 1890-ті рр. репрезентувала праця дослідниці університетської освіти означеного періоду Т. Стоян [190], опублікована у 1998 р. Виокремлюючи національно-віросповідальний фактор формування студентського контингенту даних вузів, авторка обґрунтовує його політико-державне підґрунтя. Звертаючи увагу на те, що «вища школа в Україні, як і в інших регіонах Російської імперії, була російською за мовою викладання і призначалася, насамперед, для молоді православного віросповідання, елітних прошарків суспільства» [190, с. 4], Т. Стоян окреслює мету такої організації

навчального процесу з боку уряду, який «намагався, з одного боку, усунути можливість студентських політичних виступів передусім на національному грунті; з іншого боку, стримати розвиток національної самосвідомості народів імперії заради збереження її цілісності» [190, с. 5].

На початку XXI ст. у вітчизняному історичному дискурсі дослідження окресленого питання значно розширюється за рахунок появи робіт, присвячених повсякденню та корпоративним особливостям наддніпрянського студентства. Вперше узагальнений тип студента кінця XIX – початку XX ст. на основі ґрунтовної та деталізованої репрезентації проблеми його добробуту в сучасній українській історіографії було окреслено В. Молчановим. Автор подавав характеристику вихованця тогочасного вузу наступним чином: «Перш за все, це був різночинець, переважно з інтелігентної сім'ї або стану з нетрудовими доходами, який за власним бажанням та з потягом до науки набував вищу освіту. Він не завжди відвідував лекції, іноді займався спортом і брав участь у громадському житті, часто міняв місце проживання, оскільки його житлове забезпечення залишало бажати кращого, погано харчувався, мало читав газети, іноді грав в азартні ігри, мало вивчав іноземні мови, полюбляв займатися політикою й розважатися» [325, с. 50].

Непересічне місце у розумінні та комплексній реконструкції історіографічної репрезентації українського студентського контингенту у загальноросійському імперському вимірі, починаючи із другої половини XIX – до початку XXI ст., займає праця доктора історичних наук, вихованця Харківського університету, провідного історіографа університетського питання XIX – початку XX ст., – С. Посохова [176] під назвою «Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії», опублікована у 2006 р. Запропонувавши власну періодизацію проблеми, автор окреслює проблемні напрямки наукової розробки ключових характеристик життєдіяльності студентства на кожному із визначених етапів. Не втрачають актуальності, як видно із праці,

питання «нестерпних матеріальних умов» з наголосом на фінансових труднощах та акцентом на ролі держави у даному плані, ставлення до шлюбу, наплив «різночинців» із другої третини XIX ст., бідність студентів як його характерна риса у радянських та західних дослідників, жіночий фактор у сфері вищої освіти з точки зору феміністичної тематики і т. ін. Важливими у контексті висвітлення історіографічних особливостей проблеми постають наукові висновки С. Посохова щодо її розробки на сучасному етапі, а саме: звернення інтересу істориків на регіональний фактор походження вихованців вузів та їх національний склад, з відзначенням того, що «у зазначеному питанні більш помітні розбіжності між представниками російської історіографії та вченими інших національних шкіл. Останні частіше ведуть мову про національну дискримінацію в університетах Російської імперії, примусову русифікацію тощо» [176, с. 334], що особливо характерне для вітчизняної історичної думки.

Найпомітнішу роль у науковій розробці проблематики із залученням широкого кола джерел та переосмисленням постулатів щодо неї в історичній літературі відіграють дослідження сучасних українських істориків М. Кругляк та І. Посохова. На початковому етапі вивчення теми автори розкривали окремі її аспекти. Наприклад, наукова стаття І. Посохова, що стосувалася проблеми студентських шлюбів у Російській імперії стала одним із вагомих елементів її систематичного вивчення. Окреслюючи дане питання, автор виділяє засадничі принципи щодо його розуміння. По-перше, наголошується на джерельній базі, де поряд із правилами для студентів та урядовими документами особливе місце відводиться студентським переписам та самопереписам, які, за словами автора «дають не тільки багатий фактичний матеріал, але і дозволяють виявити відношення самих студентів до цього питання» [351, с. 226]. По-друге, обстоюється «негласне» вузівське правило щодо цього: студенти, в основному, робили вибір між університетом та одруженням, а обговорення його законних підстав мало місце тільки з 1870-х рр. По-третє, роль жінки у тогочасних суспільних умовах та

свідомості викликало протилежні погляди самих студентів на «жіночий елемент» у своєму середовищі.

Доволі специфічний образ побутових характеристик студентства наддніпрянських вузів постає у публікаціях М. Кругляк, де особлива увага приділена відображенню через них його національних та громадянських позицій. Авторка наголошувала на тому, що «саме у Київському університеті св. Володимира, за даними «Журналу Министерства Народного Просвещения», було найбільше співвідношення числа бідних до кількості багатих серед усіх вищих навчальних закладів Російської імперії» [300, с. 25]. Прикметною постає характеристика урядових заходів щодо взаємозв'язку вираження соціального статусу вихованців вузів Києва через присутність форменного одягу в них: «Одразу після скасування форми в Києві з'явились студенти в польському та українському національному одязі. Яскраво став проявлятися контраст між багатими і бідними» [299, с. 180]. Наукову цінність має також вивчення дослідницею повсякдення вихованців КДА на матеріалах їх мемуарів [298], яке свідчить про його кращий матеріальний рівень у порівнянні з іншими вузами. Крім того, акцентується увага на особливостях життя в пансіонах, де «за академічними правилами 1863 року, прийнятими з метою запобігти заворушенням, студенти розміщувалися в номерах за національністю та принципом земляцтва» [298, с. 146].

Сучасна українська історіографія поповнилася у 2010 р. дисертаційними дослідженнями, яким належить першість у комплексному вивченні структур повсякдення та корпоративних засад студентського середовища Наддніпрянської України. Базована на матеріалах семи українських архівів, широкому історіографічному та публіцистичному матеріалі, робота М. Кругляк [423] репрезентує сутність студентської ідентичності, матеріальних та нематеріальних сфер повсякденності, соціальні параметри вихованців вищих навчальних закладів Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава та Ніжина. Початок XX ст. охарактеризовано дослідницею як

період «розширення» станової структури студентів, що є відмінним від усталеної в історичній думці тенденції про останню третину XIX ст. як «точки відліку» даного процесу, яку М. Кругляк розглядає як час, коли «намітилися тенденції до її демократизації», що мало найбільший прояв у вищих технічних навчальних закладах [423, с. 40–41]. Узагальнено питання бюджету студентства, джерелами формування якого названо: допомога батьків та близьких; державна, громадська допомога, студентська «самодопомога» та власні заробітки. Акцентовано увагу на тому, що «у вищій «вільній» школі слухачам сплачували лише приватні стипендії» [423, с. 73], а громадська допомога мала місце лише із 1870-х–1880-х рр. Не позбавлена праця і узагальненої характеристики даної групи з національної точки зору: «студентство другої половини XIX – початку XX ст. залишалося об'єктом імперської політики в дотриманні принципу «православ'я, самодержавства, народності», свідченням чого були процентні норми вступу для іудеїв та католиків, які напередодні Першої світової війни були запроваджені навіть у закладах неурядової вищої школи. Що ж стосується власне українського студентства, яке у статистичних відомостях не виокремлювалося, то воно також перебувало у стані національної дискримінації, позбавлене права на навчання рідною мовою та, подеколи, обмежене у праві на вступ до навчального закладу» [423, с. 45].

У подальшому М. Кругляк розширила сферу своїх наукових інтересів дослідженням повсякденності слухачок ВЖК Наддніпрянщини на основі їх спогадів [301]. Нею окреслюється інформаційний потенціал спогадів, які «акцентують увагу лише на одному аспекті життя курсисток – навчальній діяльності, залишаючи на другому плані, або взагалі опускаючи відомості про матеріальне становище дівчат, умови облаштування їхнього побуту, способи проведення дозвілля» [301, с. 267]. Але, на основі узагальнень наявної інформації, дослідниця приходить до висновку, що «стверджувати про важке матеріальне становище курсисток не варто. Звісно, були дуже бідні дівчата, які ледь зводили кінці з кінцями, але порівняно із студентством,

матеріальне становище слухачок було значно кращим, в тому числі й через значну допомогу батьків» [301, с. 265]. Авторкою розробляється і національно-етнографічний елемент повсякденного життя власне українського студентства [460]. У 2015 р. дослідження М. Кругляк отримали могографічне оформлення [144]. Цілком погоджуємося із оцінкою видання М. Гаухмана, який, попри незначні критичні зауваження щодо понятійно-категоріального апарату праці, назвав її «вартісним внеском» [467] у сучасну історіографію історії повсякдення.

Матеріальне становище студентства як Наддніпрянщини, так і загалом Російської імперії, зумовлювало появу нового явища в організації його життєдіяльності, – оформлення та діяльність специфічних, властивих лише для даної суспільної групи товариств та різного роду організацій, які безпосередньо регулювали вказаний аспект. Комплексне вивчення окресленого питання знайшло відображення у дисертації М. Григор'євої [405], яка прослідкувала причини, типологію, засадничі принципи діяльності даних співтовариств. Дослідницею розроблена історія формування студентських кас взаємодопомоги, громадських фондів та товариств із надання допомоги нужденним студентам, бюро праці, студентських профспілок вищих навчальних закладів Наддніпрянської України. Наголошувалося на некомерційності студентських кас взаємодопомоги в університетах Наддніпрянщини та благодійному характері організацій такого роду на вітчизняних теренах. Матеріальний аспект відігравав чи не найважливішу роль у формуванні соціального портрету тогочасних вузівських вихованців, з приводу чого показовим виступає характеристика М. Григор'євою динаміки їх власної ідентичності на початку XX ст.: «Відзначимо, що у програмі Першого харківського перепису 1909 р. відсутнє питання про станову приналежність респондентів. Це свідчить про громадянську девальвацію в студентському товаристві поняття «стан», як реального символу соціального статусу його носія, підтвердженого визначеним рівнем матеріального благоустрою» [405, с. 78].

Перший узагальнюючий виклад історії Київського університету 1834–2014 рр. [119] є також першим спеціалізованим відображенням повсякденності та соціальних ознак вихованців Університету св. Володимира. На основі історіографічного доробку та матеріалів столичних архівів авторами глибоко досліджено та детально висвітлено їх віросповідні, станові, кількісні характеристики, повсякдення Інституту казеннокоштних студентів, особливості матеріального становища, стану здоров'я та шляхи покращення останніх впродовж 30-х рр. XIX – початку XX ст. Особлива увага приділена виховній складовій у навчальному процесі, який «був чи не найважливішою частиною буття студентства» [119, с. 76].

І. Посохову належить першість у репрезентації студентської субкультури у загальноімперському вимірі [432]. Монографічне дослідження [177], присвячене даній тематиці на означеному етапі розвитку як вітчизняної, так і зарубіжної історичної думки є єдиним у контексті висвітлення сутнісних ознак ідентичності цієї соціально-професійної групи, комплексної картини матеріальних та нематеріальних структур повсякдення студентів у Російській імперії, а особливо, на підвладних їй українських теренах. Автором прослідкована трансформація ціннісних орієнтацій, національно-патріотичних почуттів, суспільних настроїв та організації добробуту студентства Наддніпрянської України впродовж XIX ст. Особливо актуальним постає окреслення І. Посоховим вираження національного через «повсякденні структури», де через відношення до зовнішнього вигляду другої половини XIX ст. проявлялося «свідоме протиставлення різночинської культури дворянській» [177, с. 86], а «одяг при цьому виступав наочним елементом ціннісних орієнтирів», звертаючи увагу на те, що «якщо у першій половині XIX ст. студенти імітували дворянську культуру, то друга половина століття позначилася намаганням студентів наслідувати народну культуру», що ілюструвало процес становлення національної свідомості в студентському середовищі [177, с. 87]. Прикметним є означення у даній праці формування суспільної свідомості вихованців вузів, зважаючи на

громадсько-політичні, наукові реалії даного періоду, ідейну спрямованість суспільної думки як всередині країни, так і за її межами. На кінець XIX ст. сформовується новий тип студента, що визначив цілий ряд факторів: від критики «всього старого» із середини століття, «нового стилю відносин у дворянських родинах» [177, с. 46–47], послаблення їх авторитарного характеру, «критичного сприйняття релігійних цінностей у зв'язку з ознайомленням з літературою філософського змісту», розвитку критичного мислення як ознаки науковості, зміни ідеалу жінки, вплив європейських подій та суспільних настроїв, до заміни у 1890-х рр. студентського романтизму бажанням чіткого визначення власного суспільно-політичного ідеалу.

На сучасному етапі наукової розробки тематики до її предметного поля входить, поряд із деталізацією університетського аспекту, також організація життєдіяльності вихованців КДА [115] та Інституту князя Безбородька [483; 485]. Комплексне висвітлення організації життєдіяльності КДА із безпосереднім зверненням до його студентства здійснено Н. Шип [210; 211]. Дослідниця вітчизняного інтелігентського середовища XIX ст. відзначає специфічність формування його духовної складової з огляду на те, що бажання здобути духовну освіту ґрунтувалося не завжди на релігійних переконаннях, а, здебільшого, на прагматизмі, що мало наслідком, починаючи із другої половини XIX ст., «розмивання духовного стану за рахунок вихідців з інших соціальних верств» [211, с. 219]. Дослідниками Ніжинської вищої школи на основі конкретних даних відзначається, що матеріально-побутове забезпечення студентів Інституту було «незрівнянно кращим від абсолютної більшості студентів Російської імперії» [483], що пояснюється найвищим фінансовим забезпеченням саме історико-філологічних інститутів в імперії, у порівнянні із університетами та духовними академіями.

Ще одним тематичним напрямком історичної реконструкції соціального портрету студентства сучасними вітчизняними дослідниками є його

іноземна складова. На сьогодні наявна історіографічна репрезентація даного питання на матеріалах м. Києва. Показовими у даному плані є роботи І. Винниченко [67], О. Купчика [146; 306] та О. Путро [178].

Означена проблематика в сучасній зарубіжній історичній думці, головним чином, представлена роботами російських науковців [102; 279; 303; 308; 317]. Російська історіографія новітнього періоду розробляє тематику студентства імперії загалом, де належне місце займають студенти вищих навчальних закладів Наддніпрянщини.

Найбільш ґрунтовними залишаються дослідження А. Іванова [110; 111], який поряд із розширенням відомостей про соціальний і чисельний склад вузівських вихованців, окреслює причини їх динаміки та фактори впливу на них. На відміну від зазначених розробок, вченим характеризується студентський контингент усіх типів вищих навчальних закладів імперії, що сприяє усвідомленню неоднорідності даного середовища та специфічності представників його окремих «корпорацій».

Отже, історична література другої половини XIX – початку XXI ст. позначена широким комплексом історіографічних джерел, присвячених реконструкції соціального портрету студентів підросійської України зі збереженням традиційної періодизації. На кожному із етапів наукової розробки проблеми (дореволюційний, радянський, сучасний) повнота висвітлення ключових її аспектів демонструє поряд із оформленням та осмисленням студентського контингенту, як специфічної групи тогочасного суспільства, розвиток власне історичної науки. Пріоритетність соціально-політичного підходу до початку XXI ст. щодо характеристики студентства в імперії загалом, та Наддніпрянщині зокрема, окреслила узагальнений тип вихованця вузу (головним чином, університету) як особи, здобувача вищої освіти, чия життєдіяльність цілковито залежала від суспільних реалій. Значний поступ у реконструкції повсякденності студентства Наддніпрянщини не тільки з точки зору соціально-матеріальних характеристик, а й у осмисленні даного феномену з національних історико-

культурних позицій зроблено у вітчизняному історичному дискурсі. Глибинно прослідковано українськими вченими формування соціального портрету студентів підросійської України, його соціокультурної природи. Зважаючи на звернення інтересу істориків, головним чином, до повсякденного життя вихованців університетів Києва, Харкова та Одеси, Київської духовної академії, окремого дослідження та залучення ширшого комплексу джерел потребує повсякденність спеціалізованих вищих навчальних закладів на вітчизняних теренах. Детальний аналіз основ життєдіяльності студентів кожного із тогочасних вузів із використанням новітньої методології у контексті антропологічного підходу в історії дасть змогу наблизитись до об’єктивного розуміння локального (окремий вищий навчальний заклад) та загального рівнів проблеми.

2.3. Історична думка про український студентський рух як соціально-політичний феномен Російської імперії

«Довге» XIX ст. у всесвітній та вітчизняній історії – період значних трансформацій та появи нових явищ суспільного життя у його соціальному, громадському та політичному вимірах. Індустріалізація суспільства, динаміка стратифікації та умов мобільності його членів, й, зрештою, зміна політичних реалій у руслі модернізації, створювало підґрунтя для оформлення нової генерації. Як і всі західноєвропейські країни, Україна у XIX – на початку XX ст. переживала час «національного відродження» та різноманітного напрямку суспільних, громадсько-політичних рухів. Неординарність усіх суспільно-політичних явищ, які відбувалися на вітчизняних теренах, зумовлювалася їх перебуванням під владою двох, абсолютно різних імперій. Якщо в Австро-Угорській імперії громадська діяльність національно-патріотичних сил не була позбавлена перспектив реалізації своїх цілей ліберальним шляхом, то ситуація у Російській імперії мала інший сценарій розвитку соціально-державних відносин. Зумовлена появою та розгортанням мережі вищих навчальних закладів (зокрема, університетів), на середину XIX ст. на території Наддніпрянської України, яка знаходилась під владою династії Романових, оформилась особлива соціально-професійна група – студентство. «Статутна» організація освіти у Російській імперії, що уможливлювала «виховання» державою благонадійного молодого покоління, знаходила спротив у даного актора суспільного життя у другій половині XIX – на початку XX ст. Загальноєвропейські демократичні ідеї XIX ст., суспільне незадоволення загальноімперських масштабів створювали підґрунтя для розгортання національних рухів та активізовували процес «національного відродження». Студенти, як представники інтелігентського прошарку, відігравали одну із ключових ролей у суспільно-інтелектуальному вираженні формування нації та творенні «національної історії» на вітчизняних теренах. Діяльність молодого покоління у означених умовах

сприяла розвитку своєрідного соціокультурного феномену – студентського руху. Історіографія, будучи базовим елементом історичної реконструкції проблеми, формуючись у різних політико-культурних умовах, знаходить все більше удосконалення з методологічних позицій на сучасному етапі. Враховуючи актуальність питання у контексті соціально-політичної історії України, існуючий науковий доробок другої половини XIX – початку XXI ст. дозволяє виділити проблемно-хронологічні та теоретико-методологічні засади історіографічної репрезентації українського студентського руху XIX – початку XX ст. як соціокультурного явища.

На дореволюційному етапі розвитку історичних знань про студентський рух у Російській імперії загалом були закладені основи ключового підходу до цього процесу: виокремлення фаз «академізму» (боротьба за права в організації навчального процесу) та виходу на політичну площину (як складової частини загальнодемократичного руху). Уже на початку XX ст. репрезентація явища імперськими істориками здійснювалася через констатацію конкретних моментів реакції студентів на той чи інший захід держави стосовно їх академічного, правового статусу у руслі загальноосвітніх реформ [71] та формування його ідейних засад у контексті урізноманітнення та політизації суспільних настроїв після першої революції 1905–1907 рр. [224; 244].

Враховуючи статус вітчизняної інтелігенції, в означений період спостерігається інший ракурс творення власне української історіографії даного питання. Попри загальну соціально-економічну ситуацію в імперії та пов’язані із нею проблеми, визначальну роль на вітчизняних теренах відігравали романтичні тенденції XIX ст. (Т. Шевченко), «антикварна», історико-етнографічна, філологічна діяльність провідних українських науковців (М. Багалія, М. Куліша, М. Максимовича, ін.), які поступово витворили специфічний для Наддніпрянської України етап українофільства у національному русі. Як один із трьох провідних напрямів ідейних стереотипів освіченої молоді імперії, що організовувалася національно

налаштованими вченими, українофільство поставало актуальним предметом розгляду тогочасної історичної думки. Поряд із заснуванням ними періодичних видань даного напряму («Основа», «Киевская старина», «Кіевскій телеграф») та публікацією значної кількості етнографічних праць, наприкінці XIX – на початку XX ст. було започатковано наукове осмислення вказаного явища, акцентовано увагу на його проявах у студентському середовищі підросійської України. Ключове місце займають у даному контексті М. Грушевський та М. Драгоманов.

Науково-публіцистичний доробок М. Драгоманова на конкретних прикладах ілюстрував ідейну спрямованість української молоді, термінологічне оформлення «українофільського» напряму. Специфікою праць цього видатного діяча українського громадсько-політичного руху був комплексний підхід до висвітлення вказаного явища, де поширення ідей європейського лібералізму та демократизму на українських теренах пояснювалося поряд із хронологічними особливостями прояву «етнографічно-національних» почуттів. Хронологічні межі розвитку українофільства (1840-ві – 1860-ті рр.), які окреслив М. Драгоманов, з певним коригуванням, підтримуються більшістю дослідників проблеми. Вчений одним із перших показав еволюцію поглядів вихованців вищих навчальних закладів Наддніпрянщини. Так, шевченківський період та час діяльності кирило-мефодіївців він називає «українолюбством», яке після 1847 р. «втратило наукові підстави» та «ледве розправляло крила» у 1857 р. [270, с. 8], а протягом 1860-х рр. «ні біблейсько-революційний містицизм, ні ідеалізація козацької старовини Шевченка не могли вже володіти умами університетської молодіжі» [269, с. 116], на основі чого «случилось так, що органами ідей української, як і великоруської університетської молодіжі стали скоріш Герцен, Чернишевський, Некрасов, … більш, ніж спеціальні українські писателі» [269, с. 117]. Саме М. Грушевському, одному із перших, належить осмислення еволюції поглядів М. Драгоманова, як безпосереднього діяча Київської громади та любителів словесності, що мали місце в його

громадському житті з 1860-х рр., від українознавства до космополітизму. Вчений відзначав, що у середині 60-х рр. XIX ст. «черговим завданнєм української інтелігенції Драгоманов тоді уважав, так би сказати – доказати факт існування української національности» [85, с. 11] через літературно-наукову, етнографічну діяльність, наголошуючи на налагодженні ним зв'язків із європейськими об'єднаннями такого роду діяльності через ознайомлення їх з українською історією та літературою. Причиною звернення М. Драгоманова до космополітичних ідей М. Грушевський відзначає несприйняття ним «аполітичності та соціального індиферентизму української громади» [85, с. 32], а також неможливості європеїзації національного руху молоддю, оскільки «студенти українського кружка не знали чужих мов та неспосібні були черпати ідеї прямо з Європи» [85, с. 52].

М. Грушевський, як і М. Драгоманов, значну увагу приділяли сфері мови та літератури, важливості наукових основ в українському русі. У даному контексті наявна принципова різниця між поглядами обох діячів. Для М. Драгоманова пріоритетом були європейські ідеї демократизму та космополітизму, які, за його словами, «мусили довести освічену громаду українську до національного автономізму» [268, с. 439]. Обґрунтовуючи поширення цих ідей через російську літературу, космополітичну «по принципам, ідеалам і по методу» [269, с. 134], видатний громадівець вказував на обмеженість перспектив виключно «національного патріотизму» у соціально-політичному плані. М. Грушевський обґрунтовував необхідність визнання української мови на офіційному рівні, важливість ініціативи студентства у справі відродження українознавства, виведення української літератури із «міжвідомчого простору» [86, с. 279–280]. На початку XX ст. ним було опубліковано історіографічні праці [261; 262], які репрезентували досягнення покоління українофілів у поверненні до державницького минулого, їх внеску у розгортання національного руху у другій половині XIX ст.

Істотними властивостями та специфічними ознаками студентського руху як в імперії загалом, так і на підвладній їй Наддніпрянській Україні, в історичній ретроспективі радянського періоду виступали співмірні із пануючою науковою методологією революційний характер, складова загальноімперського руху проти самодержавства, один із трьох ключових елементів даного руху поряд із робітничим та селянським. Ідеологічним підґрунтям кожної з праць поставали роботи В. Леніна з акцентом на «Завданнях революційної молоді» [312]. Варто зауважити, що сам В. Ленін ще у 1908 р., незважаючи на пріоритет «революційності», у замітці «Студентський рух і сучасне політичне становище» [316] наголошував на необхідності академічного руху, вказуючи на його дотичність, непов'язаність, але взаємозв'язок із «політичною» стадією, необхідність з точки зору «відмови соціально-демократичної групи студентства від «академічного виступу» [316, с. 205].

Характеризуючи діяльність «учащихся» у вищих навчальних закладах імперії протягом 1860-х рр. – початку XX ст., радянська історична наука утвердила поняття «студентський рух». Доводилося, що саме із 60-х рр. XIX ст. у Російській імперії термін «студентство» стає означенням «нової суспільної сили», діяльність якої у вказаний час започатковувала явище руху освіченої молоді [74, с. 27]. Звернення до проблеми соціально-політичного змісту студентського руху в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. в радянській історіографії належить авторам комплексних праць з історії даного питання Г. Щетиніній [219] та П. Гусятникову [88]. Обома дослідниками на основі здійсненого аналізу існуючого на кінець 70-х рр. XIX ст. комплексу історіографічних джерел з теми висвітлено неоднозначність оцінок окресленого явища: від «хронічної біди наших університетів» в ліберальній дореволюційній історіографії до доказів політичної ролі студентського руху, як протиставлення обґрунтування буржуазними істориками його академічного характеру, на поч. 1930-х рр. [219, с. 10–13] та ін. Важливим у даному контексті постає

твердження П. Гусятникова: «Студентський, як і будь-який суспільний, рух можна правильно зрозуміти, тільки розглядаючи його в органічному зв'язку із соціально-економічними та політичними умовами розвитку країни» [88, с. 13]. Досліджуючи «Революційний студентський рух в Росії», автор характеризує його передусім як соціальний, що зумовлювало прояв у ньому політичної складової: «в русі студентства, як у призмі, заломлювались, знаходили своє відображення соціально-політичні інтереси класів, політичних течій та партій, оскільки у вищих навчальних закладах навчалися діти майже всіх класів та соціальних прошарків тогочасного суспільства (зрозуміло, далеко не в однакових пропорціях)» [88, с. 14].

Пріоритетність соціально-політичного підходу у радянській історіографії означеної проблеми зумовлювала відсутність інтерпретації її національного підґрунтя на територіях, підвладних Російській імперії. Єдиним прикладом розгляду даного явища на українських теренах є наукові розвідки 1920-х рр. відомого літературознавця, вихованця Університету св. Володимира – О. Назаревського [329; 330], який аналізував студентський рух у Києві 1870-х рр. Однією із найважливіших причин його масштабного розгортання О. Назаревський відмічав саме «широкий культурний та національний рух серед київської української інтелігенції» [330, с. 222]. Дещо інший зміст мала ще одна показова у даному плані дисертаційна робота С. Сімонова (1964 р.) [439], яка була першою спробою комплексного дослідження студентського руху у Київському університеті у XIX ст. Виконана виключно на марксистсько-ленінських засадах праця вирізняється розглядом у ній польської «дворянсько-буржуазної історіографії». Дослідник звинувачував її представників у буржуазному націоналізмі, у відокремленні польського студентства від українського та російського із акцентом уваги на завданнях національного руху. Поряд із цим, С. Сімонов відзначав вплив поляків на оформлення студентського руху в університеті. Так, автор прийшов до висновку, що характер перших організацій вихованців закладу

«значною мірою визначався національним складом студентства, більшість якого складала польська шляхта» [439, с. 5].

Соціально-політична та національна складова студентського руху знаходила відображення й у дослідженнях зарубіжних істориків другої половини XX ст. Німецька історіографія репрезентувала студентський рух в імперії як наслідок університетської кризи, яка була «постійним станом» вищої освіти [228, s. 22], акцентуючи значну увагу на питанні активізації та організації студентства незначною кількістю «рішучих революціонерів» [228, s. 86]. Неординарними оцінками руху студентства на теренах Російської імперії позначені праці американського історика С. Кессоу [229]. Базуючись на аналізі значного комплексу джерел, як архівних, так і опублікованих, а також історіографії, дослідник намагався прояснити ситуацію стосовно елементу «революційності» у даному явищі, в адекватності такого підходу на власне російському ґрунті другої половини XIX – початку XX ст. Автор дискутує із тогочасною історіографічною традицією щодо характеристики студентства як одного із джерел революційного руху, вказуючи на те, що «навіть коли студенти проголошували революційні гасла, вони зберегли свою окремішню колективну ідентичність, звісно, окрім революційних партій» [229, p. 397]. С. Кессоу зауважує ще і такий аспект, як «двоякість потенціальної політичної ролі» російського студентства, коли, з одного боку, панувала тенденція прославлення студентства як авангарду загальнодемократичного руху, тоді як у тогочасній реальності це була незначна та доволі слабка соціальна сила, у порівнянні із робітниками та селянством. Соціально-політичний феномен руху студентства пояснюється існуванням та невирішеністю дилеми у сфері імперської вищої освіти: «подвійне неоднозначне становище, в якому опинилися російські студенти як студенти, і як майбутні члени професійного класу або державні службовці…, розбіжність між світом університетів та вимогами урядової системи, яка до 1905 р., незважаючи на опозиційні настрої, проводила досить часто суперечливу і репресивну політику.

Конфлікт між цими двома ідеалами був посилений і природою студентського життя, і постійною конфронтацією із владою в університетах» [229, p. 397]. Поряд із обґрунтуванням вказаного явища як «окремої форми колективного протесту» російського студентства вчений аналізував вплив ліберальних заходів влади в університетській сфері на прояви національно-патріотичних почуттів українських студентів (на прикладі Києва, зокрема, через національний одяг після відміни носіння форми). Робота вкотре підтверджувала, що державна організація освітньої підготовки молоді, професійна, суспільна та національна реалізація представників якої цілком залежала від держави, змушувало студентство відстоювати свої права у політичній площині.

Зміна методологічних підходів на новітньому етапі наукової розробки історії студентського руху визначила принципово нові акценти щодо його вивчення. Після здобуття нового політичного статусу на початку 1990-х рр. в українській історичній науці швидкими темпами формувалась т. зв. національна парадигма. Тематика «національного відродження» та історія національного руху стають визначальною тенденцією досліджень вітчизняних суспільно-політичних процесів XIX – початку XX ст.

Визначенню концептуальних підходів у контексті історіографічного аналізу тематики українського студентського руху в умовах «національного відродження» сприяють праці М. Гроха [476], Я. Грицака [254], С. Єкельчика [100], І. Лисяка-Рудницького [153], Р. Шпорлюка [372] та ін. Проблематика має двояку репрезентацію. З одного боку, протилежність та співіснування примордіалістської та модерністської концепцій націєтворення, з іншого, – варіанти застосування схеми М. Гроха до розвитку національних рухів.

Діяльність студентства в означений період репрезентувалась у 1990-х рр. відповідно до моделі М. Гроха, за якою простежувався розвиток її інтересів та прагнень від академізму до політики з метою «відновлення» державності. Розвиток модерністського напрямку з наголошенням вирішальності

суб'єктивного чинника у формуванні націй (у даному випадку – інтелігентського середовища) сприяв появі нових оцінок явища національного руху у рамках «націотворення». У сучасних умовах співвідношення вказаних тенденцій в історіографічному плані ілюструється дослідженням конкретно-історичних аспектів «національного відродження» XIX – початку XX ст. та нечисленними роботами концептуального характеру прихильників модерністичних поглядів щодо «будівництва» української нації.

Наукова розробка студентського руху на Наддніпрянщині започатковувалась у контексті досліджень її інтелігентського середовища [209; 212; 402]. Першооснови виходу студентської молоді на політичну арену здебільшого пов'язуються із культурницькою діяльністю [465], «хлопоманством» [183] та громадівським рухом [123]. Об'єднання національно-свідомої інтелігенції на українських теренах впродовж XIX – початку XX ст. обґрунтовується формуванням її світогляду у полінаціональному середовищі, відстоювання власної позиції поряд із польським національним рухом, а також через ознайомлення із тенденціями європейської суспільно-політичної думки. Такі ж погляди у зарубіжній історіографії представляє А. Каппелер [287], наголошуючи на культурницькій меті українського національного руху в Росії та виникнення такого роду явищ саме з «пробудження культури» [124, с. 99].

Центральною проблемою у даному плані постає етап українофільства, який залишається предметом наукового інтересу як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Ґрунтовністю комплексної історіографічної репрезентації даного явища у контексті розвитку ідеї державності в Україні відзначається робота сучасного українського вченого А. Коцура [142]. Особлива увага приділяється представникам нової генерації, які відігравали провідну роль у реалізації цієї ідеї. Автором відмічається аполітичний характер українофільства, проте саме воно «стало тим ідейним підґрунтям, на якому зародилася власне українська інтелігенція», розвиток якої «на межі

XIX–XX ст. відбувався в складних умовах боротьби за саму можливість існування національної і духовної політичної еліти» [142, с. 200]. Канадський історик С. Єкельчик також відзначає його культурницький характер із наголошенням на нелегальності такого роду діяльності як «принциповій різниці між українським національним відродженням і більшістю національних відроджень XIX ст. як у слов'янському світі, так і поза ним» [101, с. 20]. Власну інтерпретацію українофільства подають російські історики [163]. Визнається відмінність «малоросійського регіонального руху», особливістю якого був розвиток українофільства «на фоні гострого російсько-польського політичного, культурного, а пізніше – економічного суперництва за вплив на простір прикордоння» [291].

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених даній проблемі, в українському історичному дискурсі залишається актуальним питання взаємозв'язку культурницького та політичного етапів студентського руху другої половини XIX – початку XX ст. в Наддніпрянській Україні. Одні із перших трансформацію ідейно-політичного підґрунтя студентського середовища у контексті відродження української національної ідеї у т. зв. «кризову» добу 60-х рр. XIX ст. вивчали Л. Іванова та Р. Іванченко [116; 117]. Автори, головним чином, звертали увагу на специфіку суспільно-політичних настроїв студентства, існуючих в контексті періоду, що розглядається, на Наддніпрянщині (на прикладах Харківського та Київського університетів). Якщо у Харкові студентські хвилювання зумовлювалися «закоренілою системою старого мислення» стосовно вищої школи, то Київ середини XIX ст. характеризувався палітрою соціальних, демократичних поглядів студентства виключно на національному ґрунті. Зв'язки українців із польськими організаціями трактуються авторами як прояв їх відносин із польським та російським рухами, що «дало згодом величезне значення, оскільки до цього часу питання про майбутні відносини з панівними народами і їх державами не ставились у програмних документах українських демократичних організацій» [117, с. 90].

Саме на основі дослідження історії організаційних структур студентства Наддніпрянської України більшістю вчених обґрунтовується політизація студентського руху. Такий підхід до наукового вивчення проблеми було започатковано Я. Грицаком, який, аналізуючи ідею політичної самостійності в національному русі українців, назвав «соціальну комунікацію у вигляді мережі громадських організацій, національних шкіл,… у межах певного історичного регіону…, кістяком, на якому розвивається живе тіло нації» [254, с. 122]. На основі дослідження історії студентських організацій висвітлювала політизацію студентства М. Григор'єва [404]. Простеживши процес укрупнення первинних національно-культурних студентських об'єднань (земляцтв), що було пов'язано із утворенням союзних рад у вищих начальних закладах підросійської України, наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідниця доводить, що саме земляцтва надавали «поштовх для створення інших (зокрема, національних) студентських організацій, а також стають підґрунтям для створення суто політичних об'єднань студентів» [404, с. 11]. Н. Гончарова поряд із земляцтвами, одну з ключових ролей у даному контексті відводить українським студентським громадам, називаючи їх «центрами легальної роботи з питань національного відродження» [474].

Феноменальність суспільно-політичної діяльності студентства підросійської України відстоюється вітчизняними вченими у поєднанні, співіснуванні та взаємозалежності національного та загальнодемократичного рухів, акцентах на розробці саме молоддю національно-демократичних вимог [397; 367].

В українській історіографії новітнього періоду сформована майже одностайна позиція щодо відправної точки політичної фази українського національного відродження, якою визначено заснування харківської студентської громади й, особливо, «Братстсва тарасівців» (1891 р.). Показовим у даному контексті є робота В. Пальченкової, яка характеризує ці події як початок «модерністичної доби» та свідчення «докорінних змін в орієнтаціях української молоді» [430, с. 12–13]. З точки

зору системного підходу виділяється наукова розвідка сучасної харківської дослідниці О. Кін, яка характеризує студентський рух на Наддніпрянщині початку XX ст. як «громадський», виділяючи його основні ознаки (антиурядовий характер, організованість, масовість та консолідація сил, різноманіття форм протесту та демократичність) та складові («академізм», національне відродження та політичний напрям) [288].

Одним із тематичних напрямків спеціальних досліджень останніх років є аналіз істориками впливу на студентську свідомість перебування у високоінтелектуальному середовищі, що визначається площиною відносин вихованців вищих навчальних закладів із національно налаштованою частиною професорсько-викладацького складу [318; 326; 471].

З огляду на накопичення наукового доробку означеної проблеми, на початку XXI ст. з'являються роботи, присвячені історіографії українського національного руху, що сприяють появі спеціалізованих досліджень студентського елементу у ньому. Проблемно-тематичний розгляд означеного питання з акцентом на методологічних засадах здійснено С. Наумовим [333] та О. Купріянчук [305]. Комплексному грунтовному аналізу репрезентації студентського руху на теренах Російської імперії, з означенням еволюції історіографічної ретроспективи його істотних властивостей протягом другої половини XIX – початку XXI ст. українська історична наука завдячує харківському досліднику С. Посохову [176]. Попри неодноразове наголошення автором на протиріччях та розбіжностях в оцінці причин, характеру, значення студентського руху, ідейно-політичної диференціації студентства, дана робота вкотре підтверджує соціально-політичну природу вказаного явища.

Ключові підходи дореволюційної історичної думки стосовно студентського руху в Російській імперії окреслені у дисертаційному дослідженні російського історика О. Вахтерової [399]. Дослідницею виділено офіційний, реакційний, ліберальний та радикальний напрямки

історіографічної репрезентації вказаного явища. Відповідно, на кожному з етапів студентський рух оцінювався як «результат бродіння серед молоді, яка навчається і поширює революційну агітацію в студентському середовищі» [399, с. 18], акцентувалась увага на необхідності його припинення, якому діяльність нелегальних організацій надавали революційний характер, як рух «наймолодшої і найдемократичнішої частини інтелігенції» [399, с. 20], співвідношення академічних та політичних вимог як доказу неможливості вирішення студентських проблем без вирішення проблем загальнодержавних. Одним із проявів гострої загальнонаціональної суспільно-політичної кризи називає студентський рух М. Красножон [422].

Отже, досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної думки у дослідженні студентського руху на Наддніпрянщині у другій половині XIX – на початку XX ст. формують наукову та багатогранну у методологічному та тематичному планах історіографію. Виокремлення власне українського контексту даного соціально-політичного явища зумовлене необхідністю його раціональної оцінки, зважаючи на історичний досвід, геополітичне становище та мультикультурну природу української «нації». Історіографія другої половини XIX – початку XXI ст. переконливо доводить соціально-політичний характер даного явища, доцільність розгляду його у контексті національно-демократичних рухів XIX ст. Методологічні особливості історичного дискурсу означеної проблеми, в основному, полягають у визначенні ролі інтелігентського прошарку (відповідно, освіченої молоді) у процесі формування нації, як визначальної характеристики європейської історії XIX ст., та місця діяльності студенів у політичному, державотворчому напрямку національного руху. Історіографічний аналіз питання дозволяє стверджувати про феноменальність українського студентського руху другої половини XIX – початку XX ст. Головним чином, така характеристика випливає із надбань вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Висновки наявних спеціалізованих робіт окремих аспектів проблеми, поряд із узагальненими працями, доводять комплексний та складний характер даного

суспільного явища. Безперечно, підґрунтям його визнається загальна соціально-політична, економічна та освітня ситуація в імперії, проте дослідниками усе ширше розробляється національно-культурний вимір означеної тематики, який зберігає пріоритет з 90-х рр. XX ст. Студентський рух на Наддніпрянській Україні постає як процес, який визрів на тлі модернізаційних заходів у Російській імперії кінця XVIII – початку XIX ст. та обмеженості їх реалізації, поширенні в Європі демократичних, ліберальних, соціалістичних ідей, відстоювання національно-свідомою інтелігенцією своєї ідентичності, одну із ключових ролей у чому відігравало студентство, яке за півстоліття перетворилось на генератора нових ідей та середовище сприйняття провідних тенденцій світової суспільної думки. Прикметною рисою означеного процесу на вітчизняних теренах постає саме зародження та функціонування сфери вищої освіти, яка, з одного боку, готувала відданих імперських кадрів, а, з іншого, витворила провідників української національної ідеї у безкомпромісній Російській імперії до вияву останньої протягом століть. Зважаючи на достатньо детальну наукову розробку означених тематичних напрямків питання, відкритою для подальших досліджень залишається системна характеристика даного явища на власне українському ґрунті, що потребує узгодженості теоретико-методологічних основ його репрезентації на основі неупередженої та більш об’єктивної оцінки фактологічного матеріалу.

Висновки до розділу:

Здійснений аналіз наукової спадщини проблеми становища та узагальненого образу студентського контингенту на українських теренах, підвладних Російській імперії, дозволяє визначити ключові характеристики його вивчення впродовж другої половини XIX – початку XXI ст. Насамперед, означене питання зберігає хронологічний та тематичний принципи наукової розробки. Періодизація відображення його в історичній думці була і залишається співмірною із актуальними для кожного з етапів

методологічними тенденціями. Тематичне спрямування, комплексність та деталізація висвітлення системотворчих чинників студентства, як окремої суспільної групи, ґрунтоване на історичному контексті процесу оформлення вказаного актора вітчизняної суспільно-політичної історії.

На дореволюційному етапі сформовано основний джерельний масив, інформаційний потенціал якого не втрачає актуальності. Студентський контингент висвітлюється сучасниками у загальноімперському вимірі, оформлення якого пояснюється з точки зору єдиного нормативно-правового підґрунтя освітньої сфери, соціально-політичних умов окреслення його станових, статевих та матеріальних особливостей. З означеного часу започатковано тенденцію реконструкції образу студентів вищих навчальних закладів Наддніпрянської України на матеріалах її університетських центрів.

Впродовж 20-х–80-х рр. XX ст. в силу посилення інтересу істориків до проблематики загальнодемократичного руху в Російській імперії, тематика витворення студентства, як провідної суспільно-політичної сили на межі XIX–XX ст., дістала достатньо широке висвітлення на радянському та зарубіжному науковому просторі. На даному етапі відбувається зміна акцентів: на основі існуючої історіографічної бази, дослідники приділяють більшу увагу ролі даної соціально-професійної частини інтелігенції в імперії і як учасника освітнього процесу, і як молодої генерації тогочасного суспільства загалом. На основі розширення проблемних аспектів правового, матеріального та нематеріального характеру, осмислюється формування власне студентської ідентичності та свідомості для пояснення мотивів їх активної діяльності впродовж останньої третини XIX – початку XX ст., оформлення явища студентського руху. Попри те, що радянська історична думка репрезентувала означені питання виключно в руслі пануючої методології («революційний» підхід), прикметним залишається розширення вченими джерельної бази та збагачення фактологічного матеріалу стосовно даної тематики, абстрагування від властивого характеру подання якого сприяє її ґрунтовнішому осмисленню. Праці іноземних дослідників

ілюструють відмінні від вищезазначених критерії розуміння студентського прошарку імперії, предметна площина робіт яких зверталася, в основному, у бік внутрішніх чинників його оформлення.

Сучасний вітчизняний історичний дискурс динамічно розвивається, наслідуючи провідні тенденції світової науки. Історичні дослідження все більше набувають різнопланового, комплексного та, водночас, мультиаспектного характеру, позбавлені однобічності. У даному плані особливо помітні зміни саме української історіографічної реконструкції подій і явищ суспільно-політичного характеру. Одній із ключових сил громадсько-політичних реалій Наддніпрянської України, – студентству, на означеному етапі, приділяється особлива увага. Поряд із політико-правовими характеристиками, введення в історичний контекст характеристик буденності вихованців вузів сприяє як узагальненому, так і достатньо глибокому погляду на формування їх самосвідомості; в той же час, дозволяє виділити моменти суто індивідуального характеру, які визначали взаємовідносини як на рівні студентського середовища, так і рівня «громадянин-держава».

На основі розробки вищезазначених питань, зберігає свою актуальність проблематика студентського руху Наддніпрянської України як соціально-політичного феномену, будучи одночасно виразом суспільної свідомості й історичного знання. Безперечно, представниками української історичної науки зроблений вагомий внесок у наукову розробку теми з позицій «національного відродження», для якої характерні детальне фактологічне підґрунтя, залучення широкого кола джерел та намагання раціонального застосування здобутків західної науки. На сучасному етапі пріоритетною в історіографії України залишається оцінка студентського руху як одного із ключових чинників розвитку національно-патріотичного руху XIX – початку XX ст. Зарубіжна історична думка оцінює дане явище як прояв національною інтелігенцією власного варіанту вираження загальнодемократичних тенденцій, що мали місце у поліетнічному середовищі, та особливостей творення націй такими народами у межах свого політичного статусу. Аналіз

стану наукової розробки проблеми дозволяє стверджувати, що українське «національне відродження» є невід'ємною складовою періоду національно-визвольних рухів європейської історії XIX ст. в усіх його проявах. Істориками наголошується, що особливістю цього процесу на Наддніпрянщині було перетворення інтелігенції на рушійну силу практичної реалізації національних інтересів. Більшість науковців доводить, що саме студенти були її основою, як освічена, свідома частина суспільства Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., яка повною мірою усвідомлювала демократичні тенденції та намагалася адаптувати їх до тогочасних порядків.

В цілому задовільний стан наукової розробки проблеми не позбавлений недоліків. Зважаючи на довготривалу відсутність як понятійного, так і теоретичного означення власне «українського», студентство Наддніпрянської України представлене, головним чином, узагальненим образом вихованців університетів, частково Київської духовної академії. Організація життєдіяльності студентів спеціалізованих вищих навчальних закладів залишається відкритою у науковому плані. Гендерний аспект означеної тематики потребує уточнень та розробок на основі розширення джерельної бази для створення образу студентського середовища «приватної» вищої школи на українських теренах. Для розуміння студентського середовища Наддніпрянщини вагоме значення має дослідження її національного аспекту та частки іноземного представництва, що дозволить осмислити його полісоціальну природу. Об'єктивності, перегляду героїзації та «міфологічних» тенденцій, уточнення існуючих проблемних напрямків та творення змістовних спеціалізованих досліджень потребує також специфічність соціально-політичного контексту явища студентського руху. Виконання таких завдань сприятиме подоланню однобічності та удосконаленню репрезентації проблеми в історичній та історіографічній сферах наукового знання.

РОЗДІЛ 3
ІСТОРІОГРАФІЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ СКЛАДОВОЇ СТУДЕНТСЬКОГО РУХУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

3.1. Дослідження науковцями ідейно-організаційного оформлення українського студентського руху другої половини XIX – початку XX ст.

Громадсько-політичні реалії підросійських українських земель кінця XVIII – першої половини XIX ст., розвиток націотворчих процесів на європейських теренах, надто, національні прагнення поляків, які мали непересічний вплив на українське студентське середовище, зумовили його консолідацію в рамках українського національного руху. Провідні тенденції національної історіографії XIX ст. та розгортання на науково-історичній основі явища українського студентського руху оформили один із засадничих предметів розуміння та наукової розробки національно-політичної історії України другої половини XIX – початку XX ст.

Констатація національно спрямованої діяльності студентства спостерігається ще з початку 1860-х рр. Критичні зауваження офіційної публіцистики (головним чином, «Вестника Юго-Западной и Западной России») [276; 335] поклали початок репрезентації явища хлопоманства, як першооснов вияву студентською молоддю «малороссийской национальности».

Формування національних рис історичної науки у першій половині XIX ст., народницькі настрої на тлі романтизму витворили явище т. зв. «українофільства», соціальну базу якого становила саме університетська молодь, як Лівобережної, так і Правобережної України. Загальні риси історії та концептуальні рамки українофільського руху було окреслено М. Костомаровим [293]. Визначаючи його початки у першій чверті XIX ст. як прагнення «деяких малорусів писати на своєму рідному «наречии», і разом з тим, вивчати багату скарбницю народної поезії» [293, с. 319],

М. Костомаров наголошував, що дане явище «розквітло у Харкові в 1830 і 1840-х рр., зосереджуючись у колі молодих університетських людей, потім перейшло в Київ, а із заснуванням Новоросійського університету торкнулось і Одеси» [293, с. 320]. Автор розмежовував українофільство із польським елементом у другій половині XIX ст., вказуючи на випадковість співпадіння його з польським рухом після 1863 р.

В останній третині XIX ст. офіційну позицію щодо українофільства репрезентували пропагандисти русифікаторської політики через публікації у журналах «Русское богатство» та того ж «Вестника Юго-Западной и Западной России», доводячи сепаратистський характер даного руху. Відповіддю на такі звинувачення та обґрунтування українофільства як «ідеї» стали статті В. Антоновича та М. Драгоманова. Культурницьку позицію Київської громади поряд із особистою думкою щодо провладної критики студентської діяльності Володимир Боніфатійович репрезентував у статті «Про українофілів та українофільство» [470] (незавершена стаття В. Антоновича, названа К. Мельник-Антонович при її першій публікації у 1928 р. у журналі «Україна» – Л. Г.), відстоюючи їх природне право на спілкування рідною мовою та продовження традицій власне української літератури. М. Драгоманов [478], розгорнувши полеміку з одним із авторів антиукраїнофільських публікацій «Русского богатства» – Л. Алєксєєвим, окреслював принципові засади явища, обґрунтовуючи їх з ідейно-національних позицій, із пріоритетом властивого йому демократизму. М. Драгоманов відстоював політичний характер і прогресивність українофільства та виділяв ключову ознаку переконань його учасників: національність. Попри означення їх як слов’янських федералістів та прихильників свободи національного розвитку, доводилась історична роль українофілів у мовній та літературній сферах. Характеризуючи мову як «видиму ознаку національності», М. Драгоманов велику увагу приділяє об’єднавчій ролі саме «національних мов». Відповідно, у даній роботі прослідковується оцінка внеску вказаних діячів у національну справу –

збереження української національності. Вченим наголошувалося, що «в Україні освічені верстви відокремлені національністю від т. зв. простолюду і таким чином він позбавлений їх допомоги» [478], через те українофіли і «хлопомани» у даній роботі є тими, хто протягом другої половини XIX ст. зіграли одну з ключових ролей в утвердженні національної свідомості українців, поєднанні носіїв (простолюд) та творців (інтелігенція) української національної ідеї. Історія Київської громади як організаційного центру українського студентства 1860-х рр. була започаткована П. Житецьким [15], котрим порушувалися питання дати заснування, ідейних засад та особливостей об'єднання молоді з обох боків Дніпра.

На початку XX ст. предметом пильної уваги авторів тоді ще науково-публіцистичних розвідок стає особистість В. Антоновича та його впливу на університетське середовище підросійських українських земель. Формування київської школи істориків-документалістів, започаткування народницької парадигми в українській історіографії, популярність викладацьких студій В. Антоновича знаходило різні оцінки сучасників. Офіційну позицію щодо його діяльності репрезентовано знаним дослідником «українського сепаратизму» в імперії С. Щоголєвим [222], який наголошував, що саме студентам та «народним учителям» належить «пропаганда українства» [222, с. 72], гурткам яких притаманна конспіративність та обмежена діяльність, а курси професора В. Антоновича названо «лабораторією, звідки поповнюються кадри українофільства» [222, с. 73]. Яскравим суб'єктивізмом позначена праця поборника польсько-українського порозуміння та співпраці проти Росії – Л. Василевського «Україна і українська справа» (1912 р.) [234]. Автору притаманна гостра критика аполітичності українофільства на чолі з В. Антоновичем, пов'язана із відступом останніх від політики після 1863 р. Л. Василевський характеризує це як «підтримку царату проти демократично повсталої Польщі» [65, с. 92] та «відкинення української справи на кільканадцять років назад» [65, с. 93], як занепад надбань політичної свідомості за часів Т. Шевченка, М. Костомарова та діячів «Основи». Разом з

цим, Л. Василевським зазначається, що «саме тут, у підросійській Україні, перебуває центр тяжіння всієї української справи» [65, с. 103].

Після 1917 р. історичні та історіографічні дослідження власне українського аспекту студентського руху на Наддніпрянщині стали можливими лише поза межами її території. Непересічне місце у даному контексті займає науковий доробок одного з найяскравіших представників державницької школи в українській історіографії – Д. Дорошенка (1882–1951). Після появи його «Огляду української історіографії» [95] дослідження українського національного руху отримало принципово нову інтерпретацію ідейних витоків об’єднання університетської молоді Наддніпрянської України. Д. Дорошенком окреслено дві ключові відмінності у розгортанні вказаного процесу. Якщо для Лівобережжя рух «української справи» означено як прерогативу т. зв. «національної аристократії» (нащадків козацької старшини), то на Правобережжі виділено польський фактор у зверненні до українства («українська школа» у польській літературі, молодіжна течія балагульства). Відповідно, ним названо два напрямки українського інтелігентського демократичного руху у середині XIX ст.: «правобережні хлопомани» та «лівобережні народники» [95, с. 127]. Характеризуючи «українську громаду», яка, за його словами, виділилась із польського університетського середовища, вчений наголошував на виразно українських поглядах її членів, які при формуванні «поєднались де з ким із представників українського студентства з Лівобережжа» [95, с. 138]. Частково дане питання порушувалося Д. Дорошенком у роботах біографічного характеру [93; 94].

Роль В. Антоновича у поширенні та пропагуванні української справи на теренах всієї підросійської України підтверджують спогади Д. Овсяннико-Куликовського [44], який описував світоглядні переконання та структуру Одеської громади, особливою сторінкою в історії якої були стосунки із професором.

Тематика польського впливу на розгортання даного роду діяльності була продовжена відомим громадським діячем XX ст. М. Демковичем-Добрянським [89]. Історик, простежуючи еволюцію польсько-українських відносин акцентував увагу на тому, що у середовищі прихильників української справи саме після 1863 р. відбулася зміна відношення до поляків, з чим пов'язане заснування окремої української громади у Київському університеті на чолі з В. Антоновичем. М. Демкович-Добрянський, як і Д. Дорошенко, говорив про єдність серед національно налаштованих сил підросійської України, за словами якого «Київ з новим університетом став осередком культурного життя, де зустрічалася шляхта Правобережної України з носіями національного відродження з Лівобережної України» [89, с. 41]. Автор один із перших у загальних рисах охарактеризував громадівський рух як рух літературно-політичний, метою якого названо «зміцнення національної свідомости в народних масах і закріплення головних ознак цієї національности» [89, с. 43] через недільні школи та власне українську самобутню літературу, назвавши громади «напівполітичними товариствами» [89, с. 42], які організовувалися при університетах.

Незважаючи на ідеологічну та методологічну переорієнтацію історичної науки за часів радянської влади, репрезентація національно-політичного руху на Наддніпрянщині на початку 20-х рр. XX ст. ще не була позбавлена розгляду його у власне українському контексті. Варто зауважити, що наукові публікації таких видань як «Літопис революції» і, особливо, «Україна» відрізняються достатньо об'єктивним дослідженням витоків та оформлення студентства у т. зв. Київську (Стару) Громаду, яка зіграла ключову роль у його просвітницько-культурній діяльності. Початком наукової розробки питання є стаття В. Міяковського [484], опублікована у «Літописі революції» (1924 р.) під назвою «Київська громада (Із історії українського суспільного руху 60-х рр.)». Попри певну стереотипність щодо польської складової та панславістичних тенденцій, історик характеризує період 1840–1860-х рр. як

етап культурництва та етнографізму в еволюції української суспільної думки. Основну увагу він приділяв київському студентству у процесі оформлення громади. В. Міяковський, як і інші дослідники даного питання, пов'язував утворення громад із організаціями польських студентів (земляцтвами та гмінами), наголошуючи на їх нелегальності. Часом виділення української громади із «хлопоманського гуртка» названо кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст. На основі відомих на той час документів та історіографії, доводилося соціально-демократичне спрямування гуртка хлопоманів (як протидія вищості поляків), який названо «перехідною формою від гміни до Української громади», момент оформлення якої є найтемнішим місцем в історії українського суспільного руху 60-х рр. XIX ст. [484]. Гіпотетично названо 1861 р. як рік поповнення даного гуртка «лівобережцями-українцями» та подано версію їх переходу після 1863 р. до повного аполітизму та культурництва. У 1928 р. І. Житецький [277] опублікує свою версію даного питання, яка зберігає фактологічну актуальність та об'єктивність наукових висновків до сьогодні. По-перше, ним здійснено перегляд першооснов громади українського студентства, які визначалися попередніми істориками як «відокремлення» частини київських студентів від середовища університетських гмін середини XIX ст. І. Житецький веде її початок від т. зв. «новостроєнської» групи київського студентства «більш численної, більш яскраво-надмірної в українському національному напрямкові» (студенти-організатори однієї із трьох перших недільних шкіл Києва – Л. Г.), до якої приєдналися «відступники» із київської гміни» [277, с. 95]. Історик розкритикував тезу В. Міяковського щодо приєднання до громади студентів із Лівобережжя, наголошуючи на їх більшості у ній. Він перший назвав період безпосереднього існування цієї, доволі неординарної, організації, – друга половина 1861–1864 рр. та порушено питання понятійної характеристики ідейних течій студентства підросійської України з наголосом на необхідності тогочасного терміну «українофільство», «щоб не згубити історичної перспективи і не піддатися тенденційним твердженням ворогів

української справи, як це було з хлопоманством і польським походженням української громади» [277, с. 97]. Момент присутності лівобережного студентства у Києві на початку 1860-х рр. знайшов окреме місце у радянській історіографії в образі т. зв. Харківсько-Київського таємного товариства [136; 225; 236]. Попри революційне підґрунтя діяльності цього товариства, більшість дослідників, у тому числі і сучасні, саме із нього виводять ініціативність університетської молоді щодо справи відкриття недільних шкіл. Дану тематику на початку 1980-х рр. на значному архівному матеріалі репрезентувала комплексна робота Г. Марахова [160].

Новітній етап розвитку історичної думки щодо ідейно-організаційної складової національного руху студентства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. позначений розмаїтим тематичним спрямуванням на основі методологічних та методичних засад кінця XX – початку XXI ст. На відміну від вивчення концептуальних ознак українського студентського руху (як явища, феномену), де яскраво виражений хронологічний принцип його наукової розробки, дослідження ідейного підґрунтя та структурного поля діяльності наддніпрянського студентства здійснюється у контексті грохівської схеми національних рухів, з акцентом на їх семіотичних та культурологічних особливостях.

Відправною точкою такого підходу до історії українського студентського руху стали дослідження А. Каппелера [124; 287] та Я. Грицака [81]. Провідним україністом Заходу студентство разом із викладацьким складом університетів було названо «організаторами, ідеологами і керівниками українського руху» на підросійських землях [287, с. 112], що обґрунтовувалося утворенням у Російській імперії світської інтелігенції саме у другій половині XIX ст. З огляду на це, А. Каппелером окреслено принципову відмінність щодо рушіїв означеного процесу в обох імперіях: історична зумовленість відсутності сільської інтелігенції у Російській імперії послугувала прийняттю цієї ролі її світською частиною, тоді як в Австро-Угорщині було навпаки.

Глибоке розуміння світоглядної складової проблеми забезпечує наукова розробка вченими термінологічного означення тих ідейно-політичних та культурних рухів, у межах яких вона формувалася. На сьогодні вивчення першооснов українського студентського руху відбувається в рамках течій «українофільства» та «народництва», про які говорив ще І. Житецький. Комплексне співвідношення даних історичних термінів на основі глибокого аналізу їх генезису від самоназв до чітких понять репрезентують роботи С. Світленка. За його версією «найбільш органічне і точне для ідентифікації поняття «український демократичний рух» 1860-80-х рр. є назва «українське народолюбство» [186, с. 13]. Звертається увага і на його іншу термінологічну характеристику: «хлопоманія», «хлопомани», яка протягом 1860–1870-х рр. була поширеною назвою «як окремих діячів, так і українського народолюбства в цілому» [186, с. 75], що використовувалась публіцистами та підтверджено епістолярною спадщиною, офіційним діловодством. «Українофільство» розглядається С. Світленком як термін пореформеного часу національно-культурницького змісту. Всі ці назви об’єднуються поняттям «народництво» як означення «опозиційного суспільного руху прогресивної інтелігенції, студентства та учнівської молоді, окремих представників селянства і робітництва…» [436, с. 11], одним із потоків якого і було «українське народолюбство». Н. Северин [437] запропоновано концепцію джерел виникнення та етапів розвитку явища українофільства у контексті українсько-російських культурних взаємовпливів XIX ст.

Протягом 2000–2015 рр. інтерес вітчизняних істориків звертається до найбільш суперечливого питання у даному контексті: явища хлопоманства як первісної течії українського студентського руху другої половини XIX ст. На сьогодні можна констатувати єдність вітчизняних істориків у підході до витоків даного руху з точки зору прояву в українських землях романтизму як світоглядного підґрунтя національної ідеї XIX ст. Для Наддніпрянської України це була «харківська школа романтиків» (І. Срезневський, літературний гурток у Харківському університеті, 1820-ті рр.) [240] та т. зв.

«українська школа» у польській літературі. Якщо перша поклала початок інтелектуальному рухові першої половини XIX ст., то друга характеризується неоднозначністю оцінок щодо її впливу на появу хлопоманства. Показовими у даному плані є роботи В. Харченка [442] та В. Короткого [141]. В. Харченко, досліджуючи громадсько-політичну діяльність В. Антоновича, не припускав впливу на звернення до «українства» останнього через твори одного із найвідоміших представників цієї школи – М. Чайковського. Автор наголошував, що «напрям цієї школи, міцно пов'язаний з козакофільством та балагульством, був типовим виявом романтизму, якому, як відомо, не притаманні будь-які критичні методи. Через це, хлопоманію, подібну лише формально до української школи, слід розглядати не в ролі її спадкоємниці, а радше опозиційного заперечення» [442, с. 51–52]. На основі глибокого аналізу мемуарів В. Антоновича й історіографії, де виявлено звернення останнього до творів М. Чайковського, істориком Київського університету імені Т. Шевченка – В. Коротким все ж обґрунтовується послідовність даних явищ. В. Короткий наголошує: «козакофільство» та «україноманія» дали поштовх хлопоманству, а не навпаки, яке виникло пізніше і мало дещо інше забарвлення» [141, с. 10], а хлопоманство привело В. Антоновича до українофільства. Полеміка українського і польського романтичного письменства у першій половині XIX ст.

Протягом 1820–1840-х рр. у польському студентському середовищі Наддніпрянщини зародився рух «балагульщини», як опозиційна поведінкова модель молоді імперським дворянсько-аристократичним манерам. Частково представлене наприкінці XX ст. (Г. Марахов) на основі опрацювання та аналізу архівних матеріалів дане питання розвинув сучасний український історик Ю. Земський [108]. Частина київського університетського студентства не поділяла такого способу життя, сформувавши у середині 1850-х рр. відомий в історіографії гурток пуристів. У контексті першооснов власне українського студентського руху саме він зіграв ключову роль. Проте, доволі дискусійними залишаються питання характеру такого

об’єднання студентів, його ідейної наповненості та співвідношення із рухом хлопоманства. Теоретико-методологічне спрямування у даному контексті представляють роботи В. Окаринського [342; 465], який називає «хлопоманство» ідейною течією, яка веде свій початок від нонконформістського гуртка пуристів, який, за словами автора, утворився у жовтні 1856 р. із 20 студентів, членом якого був і В. Антонович. Істориком наголошується, що основні вияви народолюбної діяльності хлопоманів і майбутніх українофілів-громадівців складалися ще у середовищі пуристів. Серед них були й екскурсії околицями Києва, носіння елементів народного одягу, зацікавлення краєзнавчими дослідженнями тощо. Також пуристи відіграли певну роль у поширенні терміну громада ще до утворення київської Старої Громади [343, с. 21]. На відміну від Л. Іванової та Р. Іванченко [117], В. Окаринський характеризує пуристів не як таємну організацію, а як «течію, рух молоді із власними цінностями, стилем…», що походила від «елітарних напрямів» молодіжної думки Наддніпрянщини середини XIX ст. (балагульщини та козакофільства) [343, с. 18]. Слушне зауваження з цього приводу висловлюють О. Берестенко та С. Шамара [239]. В ході дослідження даного питання з точки зору психології, дослідники прийшли до висновку, що «саме «хлопомани» – представники ре-українізованої шляхти – заклали психологічне підґрунтя національного проекту «українського відродження» [239, с. 47], основною відмінністю яких від «спадщини польських літераторів п. пол. XIX ст.» була відмова від елітарної історії (козаччини) через звернення до селянства [239, с. 49]. С. Єкельчик розглядав конструювання студентством 1860–1870-х рр. власного соціального світу (селянський одяг як «знак-функція») поряд із національним «мітотворенням» у другій половині XIX ст. [101, с. 98]. Значний у концептуальному плані поступ наукової розробки питання здійснено І. Гиричем [76; 77]. На основі аналізу та адаптації основних постулатів світових націологічних досліджень українським істориком

репрезентовано проблему взаємовпливів концептів вітчизняної національної ідеї та загалу, на який вони спрямовувалися.

В сучасній російській історіографії «українське питання», головним чином, висвітлюється як «малоросійське», яке поступово виділилось із польського питання [163; 235; 302]. При цьому, відсутня одностайна позиція істориків у хронології означеного процесу, хоча в новітній українській історіографії вона чітко простежена. Декларативні твердження з приводу «незалежницьких прагнень хлопоманів» [235, с. 122] та «націоналістичних настроїв» громад після 1863 р. без належної фактологічної аргументації ілюструють неоднозначність російського історичного дискурсу у дослідженні означеної тематики.

Новітній етап історії студентських об’єднань ознаменувала комплексна робота В. Леника [152] (почесного сенатора Українського Вільного Університету (далі – УВУ – Л. Г.), який відзначав їх стихійний та нестабільний характер. Достатньо широку репрезентацію отримали земляцтва [242; 253; 282; 324; 450] як початкові організаційні форми студентів підросійської України у другій половині XIX ст. Окреме значення в об’єктивній репрезентації ідейно-організаційного об’єднання української університетської молоді означеного періоду на основі фактологічної новизни та історіографічного аналізу займають дослідження громад [123; 173; 255; 334].

Важливим тематичним напрямком українського історичного дискурсу початку 2000-х рр. постає історія товариств та гуртків вузівської молоді підросійської України як структурного оформлення її наукових практик [105; 426; 435]. Фундаментальними у плані відображення процесу оформлення та діяльності власне наукових товариств в університетських та академічних закладах Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст., у яких студентство безпосередньо набиралось наукового досвіду, є монографії та статті Н. Коцур [143; 297] та І. Демуз [90]. Так, Н. Коцур всебічно досліджено місце професорсько-викладацького складу та вихованців

університетів Наддніпрянської України у розвитку біологічної науки та медицини на її теренах впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Істориком, зокрема, наголошується на вагомості наукових шкіл В. Підвисоцького, О. Павловського, та ін. відомих біологів підросійської України, які зі своїми учнями зробили величезний вклад у становленні мікробіології, епідеміології, імунології не лише у Російській імперії, а й світі загалом. Непересічним історіографічним джерелом у відображенні питання природи наукових товариств у вузівських центрах України в другій половині XIX – початку XX ст. з точки зору сучасної методології гуманітарного знання є дослідження І. Демуз. Історіографічний аналіз висвітлення проблеми з часу появи товариств до сьогодення дозволив історику констатувати їх феноменальність у плані поєднання просвітницьких та наукових цілей. Як найбільш висвітлені в історіографії, традиційні для вивчення українською історичною наукою відзначено Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті св. Володимира та Історико-філологічне товариство Харківського університету. Констатується фрагментарність відображення функціонування Історико-філологічного товариства Новоросійського університету, Історико-філологічного товариства Інституту князя Безбородька в Ніжині, церковно-археологічних товариств. Культурно-просвітницька природа «неформальних угруповань однодумців» в умовах імперського контролю розцінюються Г. Батичко [237] як «соціокультурний феномен». За словами дослідниці «культурно-просвітницькі організації на теренах України стають тим осередком, навколо якого відбувається гуртування культуро творчих сил, важливим модератором національно-культурного процесу другої половини XIX ст.» [237, с. 25]. В арсеналі української історіографії наявна і комплексна робота з розвитку організацій студентства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст., яку репрезентує дисертаційне дослідження М. Григор’євої [405]. Окреме висвітлення отримав нормативний аспект студентського самоврядування (зміна нелегальної діяльності офіційним

дозволом наприкінці XIX – на початку XX ст.) [451; 452]. У зарубіжній історичній думці він представлений роботою Д. Зав'ялова [280]. Вагомим науковим висновком у репрезентації проблеми постає твердження канадського історика С. Єкельчика щодо нелегальності названих організацій як «відмінної риси українського національного відродження від більшості інших національних відроджень XIX ст.» [101, с. 96].

Таким чином, особливістю дореволюційного етапу історіографічної реконструкції означеного питання було її формування у взаємозалежності із тогочасними суспільно-політичними реаліями. Розгортання діяльності національного спрямування, враховуючи статус українських земель, як достатньо делікатна, багатостороння та ризикована справа поряд із спектром провідних течій суспільної думки, ставало неоднозначним та залишалося відкритим предметом осмислення, про що свідчить його репрезентація у другій половині XIX – на початку XX ст.

Історіографічний доробок представників діаспорної української історичної науки закріпив визначальну тенденцію репрезентації інтелігентської складової національного руху другої половини XIX ст.

З 1920-х рр. відзначалася одна з ключових суспільних сил даного процесу – студентство. Інформаційний потенціал досліджень початків ідейно-організаційного оформлення українського студентського руху (хлопоманство, громади, польський фактор) стала підґрунтям для розробки даної тематики наприкінці XX – на початку XXI ст. у руслі націотворчої парадигми.

Предметним полем історичної реконструкції означеної проблеми впродовж XIX – початку XXI ст. залишається феномен «українофільства» як ідеї, явища та своєрідої «епохи» утвердження національної ідентичності на землях підросійської України. Історіографія доводить, що генератором поширення романтичних тенденцій XIX ст., на основі яких оформилась українська національна ідея, на даній території було саме студентство, яке під керівництвом національно-свідомого викладацького складу реалізовувало

її через «хлопоманство» та громадівський рух. Попри визначальну роль у означених процесах із другої половини XIX ст. Києва та польського фактору, історична думка ілюструє єдність національних прагнень студентів Право- та Лівобережжя, незважаючи на різне історико-культурне та етнічне підґрунтя, на якому вони формувалися.

3.2. Культурництво у діяльності студентів Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): історіографія

Враховуючи історичні умови націотворчих процесів на вітчизняних теренах, з переважанням моноетнічної основи (українці) державотворчих прагнень впродовж XIX – початку XX ст., першочерговим завданням інтелігенції в означений період поставало відродження культурних цінностей (мова, фольклор, національні традиції і т. ін.), які об'єктивно визначають факт існування будь-якого народу. Найпоказовішим прикладом даного роду діяльності національно-свідомої інтелігенції Наддніпрянської України став напрям т. зв. «культурництва» як заміни «справжньої боротьби за інтереси народу просвітительською діяльністю» [392, с. 396], що поставав єдино можливим шляхом творення концепту національної ідентичності та його поширення серед населення в умовах бездержавності. З середини XIX ст. вказаний напрям переживав новий етап, головну роль у розвитку якого відіграло наддніпрянське студентство, «виховане» на практичних здобутках та ідейній основі його провідників кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Центральною справою, з якою пов'язувалася культурницька діяльність студентства впродовж означеного періоду, було відстоювання національних прав через сферу освіти. Безпосередньою ініціативою студентів підросійської України є заснування недільних шкіл, які, попри своє нетривале існування (1859–1862 рр.), стали виявом неформальних підходів національно-свідомої інтелігенції до народної освіти в умовах імперського режиму. Особливості викладання та розгорнутої у даному контексті педагогічно-літературної діяльності уже з кінця 1860-х рр. є предметом протистояння ідейних натхненників справи та репрезентантів офіційної позиції. Узагальнену картину заснування недільних шкіл, особливостей педагогічного процесу у них висвітлював відомий в імперії публіцист Я. Абрамов [55; 56], без будь-якого звернення до їх «малоросійської» природи. Національний аспект цієї справи яскраво висвітлив один із її учасників – М. Драгоманов, який

констатував позицію відомого «Вестника Юго-Западной Руси», що «став називати молодіж українську ворогами держави російської, … що вони (студенти – Л. Г.) однімають святе діло шкіл народних у духовенства й оддають у руки таких злодіїв, як хлопомани» [477]. Подана ним характеристика даних шкіл підтверджує їх власне український характер, про що свідчить перешкоджання справі польським студентством, активну участь київських студентів у підготовці педагогічної літератури для «народної освіти», відстоювання видавництва та прав викладання рідною мовою, враховуючи, що переважно студенти були вчителями у них. У даному контексті найбільш репрезентативною вважається його праця, яка розширила фактологічне підґрунтя висвітлення просвітницьких заходів української інтелігенції як одного із шляхів утвердження національної ідеї – «Народні школи на Україні» [97], опублікованої у Женеві 1877 р.

Вагомим історіографічним джерелом дореволюційного періоду вивчення проблеми постає також брошура 1898 р. київського педагога Л. Струніної, присвячена першим недільним школам у Російській імперії. Попри детальну характеристику заснування трьох шкіл студентами Університету св. Володимира, авторка зазначає й ініціативи студентства Київської Духовної Академії, які мали, нажаль, нереалізований намір «відкрити у своїх аудиторіях безкоштовну буденну школу» [360, с. 598]. Л. Струніна одна з перших згадала про засновану студентами у 1861 р. щоденну безкоштовну школу безпосередньо в аудиторії університету. Розвиток цієї справи потребував додаткових культурних заходів, першість у організації яких належала також університетській молоді. За словами Л. Струніної, студентство засновувало «музичні вечори по суботах з метою естетично задовольняти незаможних людей (плата 25 і 50 коп.), щоб зібрати кошти для недільних шкіл, витрати яких головним чином вичерпувалися придбанням книг і навчальних посібників» [360, с. 600]. Особливо актуальним є розгляд питання П. Житецьким [15], який, будучи безпосереднім учасником тогочасної студентської культурницької діяльності,

подавав її громадсько-політичний контекст. Він наголошував, що підготовка поляків до повстання вплинула на ліберальне ставлення російського уряду до українського руху 1860-х рр., який підтримувався заради противаги польським намірам. Важливими є його спогади щодо порад М. Пирогова «брати приклад з поляків і закладати українські гуртки. Через те й питаннє про українську школу для уряду, як київського так і петербурського не здавалось дуже гострим» [15, с. 179]. П. Житецький також згадував про «учительські курси для виготування сільських учителів» 1862 р., «викладачами» на яких були, в більшості, студенти. Діяльність студентства не характеризувалась вельми високим рівнем практичних досягнень, з приводу чого П. Житецьким звертається увага на «потенції і намагання, які панували в 60-х роках», які «були зовсім не безрезультатні» [15, с. 180], як приклад називаючи появу літератури для народних шкіл та поширення «метеликів» (книжечки для народного читання, видання яких було започатковане П. Кулішем у Петербурзі наприкінці 1850-х рр. з поширенням їх на Наддніпрянщині у 1860–1870-х рр. – Л. Г.) Зважаючи на те, що з 1870-х рр. новосформована київська громада втратила статус власне студентського об’єднання, їх діяльність у культурній площині активізувалася на початку ХХ ст. у боротьбі за українознавчі кафедри.

Поширення української мови, започаткування викладання українознавчих дисциплін та українознавчих кафедр у вузах України впродовж 1906–1907 рр. було одним із пріоритетних напрямів громадсько-політичної діяльності національно-свідомої інтелігенції. Роботи, що стосувалися клопотань з приводу відкриття українознавчих кафедр, вимог введення українознавчих предметів у навчальний процес, а, подекуди, й викладання курсів українською мовою, з’явилися уже у 1906–1907 рр. Однією з перших є стаття М. Грушевського «Українські катедри» (1906) у «Громадській думці» щодо звістки про студентів-українців Одеського університету, які заручились підтримкою ради університету про заснування у ньому кількох кафедр з українознавства. Історик категорично не був згідний

з позицією одеських професорів щодо «викладової мови», які наполягали на тому, що «коли більшість слухачів буде українців, то українські предмети будуть викладатися по-українському, як ні – то по-московському» [86, с. 279]. Згідно його обґрунтування «виклади на рідній мові являються незвичайно важною культурною потребою для кожного громадянства й університети, положені на Україні, повинні постаратися розпочати якнайскорше виклади бодай кількох предметів по-українському, незалежно від процента слухачів, що признаються до української народності. Коли ж би показалося, що, окрім українців, є багато таких слухачів, що хотіли б слухати сих предметів, а українська викладова мова робить їм занадто великі трудності, то в такім (не дуже правдоподібнім) разі прийшлося б подумати не про заміну українських викладів тих предметів російськими, а хіба про отворення російських викладів з тих предметів, попри українські» [86, с. 280].

Уже у 1907 р. окремою брошурою вийшла його наступна стаття «Справа українських катедр і наші наукові потреби» [86, с. 458–484], де він ґрунтовно розглядає ситуацію, що склалася, подає власні роздуми та аргументи, окреслюючи чітку систему впровадження українознавчих дисциплін на кафедрах. Студентство відзначається ініціатором означеного питання, яке наслідувало досягнення даного плану на західноукраїнських землях: «Інтересне се і повне глибокого значіння явище – отсе жадання українських катедр, української університетської науки, що з такою силою прокинулося останніми часами по Україні. Піднесене безпосередньо інтересованими кругами – студентами вищих шкіл на українській території, воно знайшло гаряче співчуття серед інтелігенції, серед молодежі середніх шкіл, а тепер починає ширитися й викликати щирий відгомін також серед робучих народних мас, в свідомішій части українського міщанства й селянства. Те саме бачили ми свого часу і в Галичині, коли події в Львівськім університеті 1901 р. – конфлікт студентів-українців з університетськими властями за права української мови і потім колективний вихід (сецесія) їх з

Львівського університету – знайшли незвичайно гарячий і сильний відгомін в широких кругах української суспільності і в народних масах Галичини…» [86, с. 484].

Автором окреслено й історію розгортання питання у вузах Наддніпрянщини, де, поряд із подіями в Одесі, наголошувалося на безрезультатності таких ініціатив у Харківському університеті 1906 р. та аналогічних резолюціях у Києві не лише університетської молоді, а й студентів Політехніки та Вищих жіночих курсів. Про українську справу в Одеському університеті (україномовний курс історії української словесності (літератури) приват-доцента О. Грушевського) повідомляв пізніше З. Кузеля [265]. Вищезазначене дозволяє констатувати висвітлення означеної справи М. Грушевським у двох вимірах: а) питання необхідності задоволення наукових потреб університетського середовища Наддніпрянської України, та викладання рідною мовою університетських курсів; б) «постулат культурно-національного українського розвою», який, спираючись на аналіз тогочасних суспільно-політичних та наукових реалій в ідеалі пропонував організацію 12 кафедр, які б займалися найважливішими, як в теоретичному, так і практичному плані, проблемами історії України, її соціально-економічної та культурної складових.

Д. Дорошенку також притаманна двояка оцінка боротьби за українознавчі інституції на початку XX ст., який писав про те, що «з одного боку, рух за ними спричинився до значного поширення національної свідомості серед широких верств українського громадянства, з другого – допоміг українському студентству об’єднатися й зорганізуватися на загальноукраїнській справі» [266]. Організація українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини у контексті аналізу її суспільно-політичних проблем частково репрезентувалась й у праці М. Залізняка «Російська Україна та її відродження» (1910 р.) [106].

Радянська історична наука, з огляду на її теоретико-методологічне підґрунтя, була позбавлена з’ясування «українознавчого» аспекту

студентського руху другої половини XIX – початку XX ст. Недільні школи та їх організація наддніпрянським студентством знаходили відображення у комплексних дослідженнях питання, які представляють історіографічний інтерес виключно у плані першості появи праць [103; 241; 275], безпосередньо присвячених означеній темі, автори яких репрезентували даний тип навчальних закладів як соціально-педагогічне явище, з особливим акцентом на «революційному» світогляді їх засновників, що залишається доволі дискусійним питанням. Лише публікації С. Глушка [248] та І. Житецького [277] в журналі «Україна» 1920-х рр. частково торкалися українського контексту їх функціонування. Неоднозначним поданням матеріалу у даному контексті позначена праця Г. Марахова [160], який пов'язував створення та діяльність недільних шкіл із масовим демократичним рухом, де поряд із наголосом на поширенні антиурядової пропаганди серед їх слухачів членами таємних товариств, відзначається роль Т. Шевченка у цій справі. Констатація дослідником вивчення шевченківського «Букваря» поряд із «Народними розповідями» Марка Вовчка, повістей Г. Квітки-Основ'яненка, «Українського правопису» О. Кониського наводиться як ілюстрація обмеженого використання у навчальному процесі офіційних навчальних посібників, що підтверджує національне спрямування навчально-виховної діяльності у даних закладах.

«Прогалину» в історіографічній реконструкції місця та ролі студентства у намірах заснування українознавчих інституцій Наддніпрянської України початку XX ст. заповнюють публікації істориків та громадсько-політичних діячів української діаспори. Прикметними у висвітленні означеної тематики постають спогади Д. Дорошенка, які містять детальний опис заходів студентства Університету св. Володимира стосовно прагнень появи українознавчих інституцій у ньому [37, с. 89–90]. Як видно із спогадів, Д. Дорошенко був головою студентського віча з цього приводу і виступав із рефератом щодо заснування в університеті чотирьох кафедр: трьох на історико-філологічному, й однієї – на юридичному факультетах.

На новітньому етапі розвитку історичної науки питання культурницької діяльності української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., головним чином, розробляється вітчизняними вченими. Націотворчий контекст дослідження проблеми з перемінним успіхом зберігає актуальність з початку 1990-х рр. Однією з перших, хто акцентував увагу на означеному аспекті «національного відродження», стала знаний історик Н. Шип. Вона започаткувала комплексний підхід до оцінки діяльності національної інтелігенції у сфері освіти у середині XIX ст., відзначаючи, що «культурницька діяльність громад викликала незадоволення з боку урядових кіл Росії, оскільки видання книжок та викладання українською мовою у недільних школах означало зміцнення національних основ духовного життя суспільства» [371, с. 27]. Громадсько-педагогічний контекст теми пізніше розвинула Л. Вовк [68].

Враховуючи неоднозначність оцінок такого роду діяльності національної інтелігенції та відсутності її ґрунтовних спеціалізованих досліджень впродовж другої половини XIX – кінця XX ст., на початку 2000-х рр. у вітчизняному історичному дискурсі зроблений значний поступ у репрезентації проблеми.

Особливістю її наукової розробки є вагомий внесок у осмислення освітніх практик громадівців представників педагогічної науки. Дисертаційні роботи С. Дмитренко [410] та С. Черкасової [444], попри детальну реконструкцію історії недільних шкіл на Наддніпрянщині та ролі у цьому процесі національно-свідомої молоді, постають важливим історіографічним джерелом з вивчення основних форм культурницької діяльності студентства другої половини XIX ст. Яскравим прикладом такого підходу є дослідження саме С. Черкасової, яка прийшла до висновку, що «формування національної свідомості у студентства та населення було основним у діяльності студентських бібліотек-читалень, земляцтв, хлопоманських гуртків, громад» [444, с. 62].

Авторкою прослідковано зміст діяльності згаданих гуртків (як власне студентських об'єднань), у якому пріоритетним було поширення серед населення українських букварів, ознайомлення його з історією України через бесіди про селянську свободу, гайдамаків і т. ін., впровадження у спілкування рідної мови, відтворення народних традицій. С. Черкасова зазначала і специфічні форми діяльності студентських історичних та природничих гуртків – екскурсії та подорожі Україною, що стане поширеною практикою загальноукраїнської молоді означеного періоду. Вченими виокремлюються і такі форми культурних заходів студентів «глибоко пройнятих національною ідеєю» [410, с. 115] як благодійні вистави, концерти, народні читання, що проводились виключно українською мовою.

Наукова розробка питання безпосередньо у контексті українського «національного відродження» на сьогодні належить Н. Побірченко [174] та Н. Коляді [420]. Якщо Н. Побірченко історія недільних шкіл та пов'язаної із ними студентської діяльності інтерпретується з особливим акцентом на мовній сфері, то Н. Коляда характеризує їх як «консолідуючу силу прогресивної вітчизняної громадськості навколо національної ідеї» та «своєрідний центр залучення учнів до надбань національної культури» [292, с. 334].

Сучасна українська історіографія організації українознавчих кафедр у вузах Наддніпрянської України позначена роботами як узагальнюючого характеру, що являють собою висвітлення вказаного процесу на основі уже відомих фактологічних даних та дослідження нових аспектів, що розкривають проблему. «Виключно важливе місце у започаткуванні викладу українознавчих курсів у вищій школі України» студентів на основі аналізу різнопланової науково-публіцистичної літератури відзначає дослідниця академічного студентського руху в Україні XIX – початку XX ст. – Н. Левицька [311]. С. Даниленко акцентував увагу на відхиленні у 1905 р. Кабінетом міністрів Росії прохання Київського та Харківського університетів

скасувати заборону української мови та відмові ректора Київського університету «1400 студентам у відкритті чотирьох кафедр українознавства з українською мовою викладання» [264, с. 123]. Автори видання «Політична історія України. XX століття» серед практичних заходів українських депутатів у II Думі називають «поправки до законопроекту про освіту і, зокрема, вимоги про заснування в Харківському, Київському, Одеському університетах кафедр українознавства» [175, с. 158]. Т. Стоян [190, с. 15] вказує на факт підтримки означених ініціатив студентами Київської і Московської духовних академій.

Важливим на новітньому етапі наукової розробки проблеми постає звернення інтересу істориків до персональних заслуг професорсько-викладацького складу у боротьбі за українізацію вищої освіти. На сьогодні у даному контексті науковцями відзначені М. Сумцов [202] та О. Грушевський [326].

Сучасний вітчизняний історичний дискурс поповнюється глибинним переглядом першооснов боротьби за українознавчі кафедри, провідним дослідником якої виступає одеський історик О. Музичко. Він уперше повністю опублікував маловідомі документи – петиції українців Полтави, Чернігова та Одеси до ради професорів університету з вимогами про заснування українознавчих кафедр. Автор наголошує на тому, що «звернення про відкриття українських кафедр у Київському, Одеському, Харківсьому університетах було написано чернігівцями у березні 1906 р. під час проводів І. Шрага до Державної Думи як посла і тоді ж опубліковано в газетах українською мовою. Таким чином, чернігівська петиція залишилась єдиною з трьох, опублікованою вже в той час. Водночас, так само як і одесити, чернігівці вимагали створення окремих українських кафедр, а не обмежувались вимогою відкриття українознавчих курсів» [327, с. 11]. У публікації під назвою «Від українознавства до україністики, від клубів до університетських кафедр: формування фундаменту одеської історичної україністики наприкінці XIX – на початку XX ст.» О. Музичко розкриває

особливості даного процесу: «у жовтні 1905 р. сходка студентів НУ схвалила резолюцію своєї української частини, громади, про запровадження у систему викладання Новоросійського університету чотирьох кафедр з українською мовою викладання: історії України, історії українського права, української мови та історії української літератури. Впродовж двох наступних місяців відбулися два масштабних віча одеських українців, під час яких у промовах С. Шелухина та Д. Сигаревича пролунали гасла про необхідність відродження історичної пам'яті українців» [464, с. 14].

Показовою у даному плані постає оцінка означених подій сучасним українським істориком В. Ульяновським: «Справа відкриття кафедр була предметно продовжена й формально вирішена під час другої революції й становлення модерної української державності 1917–1920 рр. Фактично боротьба за університетські кафедри означала перехід до вершинної стадії всіх попередніх культурницьких рухів, що тривали ціле XIX ст. І якщо попередні дії українофілів були спрямовані на освіту й розвиток національної свідомості українського народу в його основній масі – а це передбачало виключно популяризацію, – то від 1905 р. йшлося про залучення до національного життя всіх сфер науки саме задля дослідження багатовікового попереднього набутку й втрат титульного етносу України» [362, с. 224].

Отже, здійснений історіографічний аналіз дозволяє стверджувати важливість виокремлення культурницької складової студентського руху на Наддніпрянщині як одного із засадничих аспектів українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. До кінця XX ст. інтерпретація даної проблеми цілковито залежала від соціально-політичних реалій розвитку історичної науки. За винятком свідчень безпосередніх учасників означеної діяльності, комплекс історіографічних джерел не сформував єдиної тенденції щодо її висвітлення. Кардинально інша ситуація спостерігається на новітньому етапі наукової розробки культурництва як пріоритетного напрямку діяльності вітчизняного студентства у другій половині XIX – на початку XX ст. та єдиного шляху

утвердження національної ідентичності народу в умовах тогочасного політичного статусу українських земель. Культурництво постає предметом інтересу, головним чином, вітчизняних істориків, які, на основі розширення джерельної бази та переосмислення історіографії, достатньо об’єктивно оцінюють його місце у загальноукраїнському національному русі XIX – початку XX ст. Зважаючи на констатацію доволі низького рівня практичних здобутків культурницької діяльності національно-свідомої інтелігенції, достатньо обґрунтованою є позиція українських вчених у поданні її як ключового елементу творення концепту національної ідентичності на вітчизняних землях в умовах імперського режиму, що послугувало ідейним підґрунтям націотворчого процесу на вітчизняних теренах та оформлення національно-свідомої інтелігенції у вагомого учасника політичних реалій початку XX ст.

3.3. Наукова розробка питання взаємин наддніпрянського та західноукраїнського студентства

Загальноукраїнська перспектива у руслі націоотворчих процесів XIX – початку XX ст. полягала у формуванні й утвердженні реальності національної ідентичності. Зважаючи на полінаціональний грунт населення українських земель та перебування у сфері кардинально різних імперій, до середини XIX ст. умови реалізації означеної справи набули доволі неоднозначного характеру. На сьогодні в історичній науці безумовним є факт визначальної ролі у вітчизняному національному русі другої половини XIX – початку XX ст. інтелігенції. Саме завдяки зусиллям цього національно-свідомого елементу тогочасного суспільства відбувалося «пробудження» почуття національної єдності українців. Усвідомлення спільної історії та власної мови на основі розгортання українознавчо-літературної діяльності у першій половині XIX ст. стало визначальним чинником витворення нового покоління українських патріотів. Роль студентства у означених громадсько-культурних реаліях у Російській та Австро-Угорській імперіях з перемінним успіхом репрезентувалась в історіографічному плані. Існуючий на сьогодні комплекс історичної літератури, із новітніми здобутками теоретичного осмислення українського національного руху на наддніпрянських та підавстрійських землях, спонукає виділити проблему особливостей проявів взаємин «провідників» національної справи у середовищі вузівської молоді, з огляду на актуальність її у політичному та науково-історичному контексті.

Ініційована нащадками лівобережної національної еліти «українська справа», поєднавшись із ідеями правобережних романтиків, ще у 1848 р. надихнула автора статті «Слово о Русі і її становищі політическім» [283, с. 21] львівського «Дневника руського» до констатації того, що «в Києві молодіж польська зійшлася з молодіжжю руською із-за Дніпра, і лібералізм перенісся за Дніпр» [283, с. 21], відповідно «лібералізована Малоросія,

ділаючи в духу народности, припоминаючи козаччину і світлії оної часи, потягне мир руський за собою» [283, с. 22].

У таких умовах і формувалася дореволюційна історична думка означеної проблеми, яка репрезентує фактологічні відомості щодо проявів національної ідентичності української молоді у сфері публіцистики та мемуарів. Для з'ясування питання взаємин студентства Наддніпрянщини та західноукраїнських земель в історичній літературі варто враховувати мовні особливості публікацій на підавстрійській Україні XIX ст., де визначальну роль відіграють означення студентства як «академічної молодіжи», а українське зазвичай характеризувалося як «руське».

Становище національного руху на Наддніпрянщині після 1863 р. зумовило його «перенесення» на територію Східної Галичини. Саме завдяки видавничим можливостям на західноукраїнських землях ключове місце у висвітленні поширення української ідеї серед галицької «руської» молоді займали українські часописи першої половини 1860-х рр. – «Вечерниці» та, особливо, «Правда». Аналіз заміток сучасників означених процесів, опублікованих у цих виданнях, дозволяють виділити «відкриття» наддніпрянськими українцями постаті та ідей Т. Шевченка для молоді західноукраїнських земель як повороту у її національній ідентифікації. М. Павлик писав, що «весна 1861 стала справдішньою весною і для Галичини: з України – бо вдарила тоді на нас могуча народолюбна хвиля. Найважніше було те, що тоді галицько-руська інтелігенція вперше дізналася про Шевченка та про його вірші. Привіз їх тоді з Києва до Львова звісний руський купець Михайло Димет, і се зробило в Галичині цілу революцію межи русинами, особливо молодшими» [345, с. 216]. Відомий діяч наголошував, що саме твори Великого Кобзаря «перші вибили з голови галицько-руської інтелігенції польщину» [345, с. 219]. Власне, у розгортанні означених подій першочергова роль належала якраз студентству. У спогадах Т. Реваковича зазначається, що «до ширення культу Шевченка в Галичині найбільше причинився о. Д. Танячкевич, бувши студентом теології. Він через

купця Михайла Димета спровадив до Львова «Кобзаря» [45, с. 183]. Член-засновник НТШ Т. Ревакович неодноразово згадує про переписування молоддю поезій Т. Шевченка [46], що постає однією із форм захоплення його світоглядними позиціями. Варто зауважити, що специфічність розгортання означених тенденцій у Галичині першопочатково пов'язувалась із «студентським» середовищем, під яким малися на увазі здебільшого семінаристи.

Напрямком діяльності у даному контексті т. зв. «академічної молоді» (вузівської), як видно із історіографічних джерел того часу, постає організація пам'ятних вечорів і богослужінь на честь Т. Шевченка та інших відомих натхненників українства. Про «спорудження» руською академічною молоддю у Львові «музикально-декламаційного вечора» пам'яті Кобзаря та Г. Яхимовича писав Т. Леонтович [19], О. Терлецький відзначав необхідність присвячення молоді «совісній праці народного освободження і просвіти» [31, с. 120], а М. Павлик згадував непересічну «заслугу» галицького студентства початку 1880-х рр., яка «в цілі призбирання фондів на реставрацію могили Т. Шевченка зайнялася гардеробою, призначаючи дохід з гардероби на тую ціль» [20, с. 93].

Попри відсутність акцентів на власне молодіжній сфері розгортання українського національного руху, вагомим історіографічним джерелом для розуміння процесу постають т. зв. «Діалоги про українську національну справу» [82]: полеміка Б. Грінченка та М. Драгоманова на сторінках західноукраїнських видань 1890-х рр. Неоднозначні оцінки представників «старшого» та «молодшого» покоління української інтелігенції щодо реальних здобутків діяльності «українофілів» та народолюбців все ж підтверджують роль Т. Шевченка у формуванні національної свідомості. У контексті розгляду контактів наддніпрянської та, головним чином, галицької сторін, Б. Грінченко обстоював думку про існування на той час не власне української інтелігенції, а «тільки нарізних українських інтелігентів» [82, с. 38], що підтверджувалося достатньо раціональною оцінкою ним

внутрішньо- та зовнішньополітичних умов оформлення означеного суспільного прошарку. Маємо і принципово іншу позицію М. Грушевського, який, будучи корифеєм народницького напряму, вказував на «витворення нової української, демократичної, поступової інтелігенції» [12, с. 123] у XIX ст. як результату всієї української історії. У той же час, історик говорив про «обласний патріотизм» в обрусілих вищих класів України» [83, с. 400], що призвів до звернення до народної мови як «могутнього засобу зближення» народу й інтелігенції; послугував переростанню українофільства у дійсно національне відродження [83, с. 406]. Все це знаходило відгуки на підавстрійській Україні, про що говорив М. Грушевський, характеризуючи її народовецьку течію як втілення студентською молоддю на даній території, поширених наддніпрянськими українолюбцями, козакофільства та шевченківських ідей [83, с. 464].

Революційні події початку XX ст. зумовили утвердження розуміння взаємодії українців, де головне місце відводилось саме молодому поколінню. Так, І. Франко, звертаючись до галицької молоді після подій 1905 р. у Росії, наголосив: «от тут і стає перед нами, галичанами, а особливо перед Вами, молоді приятелі, велика історична задача – допомогти російській Україні в тяжких переломових хвилях і потім, у початках, у закладинах великої праці – здвигнення нашої національної будови в усій її цілості. Перед Вами стоїть задача й обов’язок – віддячитися російській Україні за все те духове й матеріальне добро, яке вона досі давала нам» [34, с. 406]. Ці слова є яскравим прикладом історичної генези національної єдності, де з одного боку, постає першочергова роль освіченого молодого покоління, а з іншого, – визнання наддніпрянського фактору як ключового у «пробудженні» українства на підавстрійських землях.

Як бачимо, визначення студентського виміру в історіографії загальноукраїнської справи у другій половині XIX – на початку XX ст. ускладнюється спорадичністю окремих фактів його прояву у контексті репрезентації явища та неоднозначністю його оцінок сучасниками, що

відповідали їх громадсько-політичним позиціям. Проте, закладені у них ключові аспекти розуміння місця молоді у національному русі означеного періоду, слугували розвитку вітчизняної історичної думки та реконструкції нею проблеми. Протягом XX ст. головна заслуга у цьому належала діаспорним науковцям та громадським діячам, оскільки репрезентація питання такого характеру у радянській історіографії була неможливою.

1920 р. у Вінніпегу вийшла друком праця І. Франка «Молода Україна. Провідні ідеї та епізоди», яка до сьогодні, попри яскравий суб'єктивізм Каменяра, слугує підґрунтям історичного викладу проблеми народовецької течії як уособлення українофільських тенденцій серед молоді західноукраїнських земель. І. Франко наголошував на «теоретичній» природі українства народовців, діяльність яких не виходила за межі «минувшини або язикових питань», відповідно до чого «віддаленє інтелігенції від народу, його життя й інтересів було повне» [200, с. 7]. Він один із перших відзначив взаємозв'язок наддніпрянського та підавстрійського молодіжного руху вже з 1860-х рр.: «в 60-тих роках народній рух серед нашої тодішньої молодіжи був породжений віщим словом Шевченка, сильним особистим впливом Куліша і інших Українців, значить, його вихідною точкою були ідеї й погляди вироблені на Вкраїні» [200, с. 8]. У даній праці наведені й інші форми означеної взаємодії, такі як преса, поїздки молоді до Львова з метою ознайомлення із його університетським життям, мандрівки по краю, в результаті яких, за словами І. Франка, у 1880-х рр. «почав виробляти ся звичай, що з українських центрів, поперед усього з Київа, що року на громадський кошт висилано до Галичини двох-трьох здібніших молодих людий, щоб знайомилися з Галичиною і набирали ся патріотичного духа» [200, с. 39–40]. Такі практики мали подальшу історію. Загальновідомим є факт літніх університетських курсів у Львові початку XX ст., куди запрошувались студенти із підросійської України. Історію такого заходу у 1904 р. згадував Д. Дорошенко [37], який, будучи його

учасником, описав особливості організації курсів, лекційних занять та життєвлаштування у Львові.

Прикметно, що, навіть, на початку XX ст. у даному контексті не спостерігається достатньо якісних зрушень безпосередньо у налагодженні спілкування українців обох імперій. Прикладом цього постають слова Д. Дорошенка: «перебуваючи у Львові, ми потрохи знайомилися з духовим життям його українського громадянства, хоч особливого зближення з ним у нас не було» [37, с. 56]. Поряд із цим, наведені історіографічні джерела доводять факт першочергової ролі студентства та національно-свідомих діячів Наддніпрянської України (П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського) та підавстрійської Галичини (І. Франка) у загальноукраїнській справі «національного відродження» XIX – початку XX ст.

У контексті методологічних переорієнтацій західної історичної науки кінця XX ст., сучасний історичний дискурс ілюструє дихотомію концептуальних підходів до проблеми українського національного руху XIX – початку XX ст. Відповідно, репрезентація даної тематики на прикладі студентського прошарку, як «авангарду» тогочасної інтелігенції, відбувається переважно у руслі модерністської версії націотворення. Першооснови теоретичного осмислення даного явища на українських теренах були закладені І. Лисяком-Рудницьким [153]. А. Каппелером [286, с. 18] обґрунтовується неможливість націотворчого процесу без такого суб’єктивного конструкту як національна свідомість, поширення якої є завданням національних рухів.

Стосовно питання студентських взаємин у контексті українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст. важливе методологічне значення мають праці Р. Шпорлюка та І.-П. Хімки. Розглядаючи наддніпрянський фактор у процесі розвитку «української справи» на території західноукраїнських земель, попри усі позитиви його практичної реалізації на даних теренах, вказані дослідники цілком

раціонально виділяють проблему особливостей кристалізації власне української свідомості серед тогочасних національних орієнтацій. Р. Шпорлюк наголошував на тому, що для національного усвідомлення галицькі «русини» (серед пануючих у XIX ст. москвофільства та полонофільства) обрали шлях використання культурних здобутків Наддніпрянської України, що «Велика Україна» давала галичанам шанс у протистоянні з поляками» [372, с. 164]. Цілком обґрунтованими у даному плані постають наукові висновки канадського історика І.-П. Химки [378] щодо «боротьби кількох версій націотворення» та «взаємовиключаючих національних конструкцій» як соціокультурних особливостей оформлення українського середовища на західноукраїнських землях. Як і вищезгадані вчені, він відзначав антипольський характер галицького українофільства. Проблематика місця польського фактору в окреслених громадсько-політичних реаліях чітко простежена Я. Грицаком, який точкою відліку якісних змін в українському національному русі називав польське повстання 1830–1831 рр. як яскравий приклад провокації та пробудження одним націоналізмом іншого [81, с. 43]. Репрезентація ним утвердження національної ідентичності у Галичині, як результату діянь наддніпрянської інтелігенції з їх намірами «п’ємонтизації» краю у контексті розвитку державницької ідеї, розглядалася А. Коцуром [142].

Для глибокого теоретичного осмислення першооснов наддніпрянсько-галицьких взаємовпливів другої половини XIX ст. непересічне місце займає дисертаційна робота провідного українського дослідника народовецького руху О. Середи [438], що відзначається висвітленням нового концептуального підходу щодо розуміння витворення української національної ідентичності на західноукраїнських землях. Засадничою ідеєю роботи постає розгляд української ідеї як «динамічної концепції, постійно відновлюваної і доповнюваної в різних інтелектуальних дискурсах» [438, с. 9]. Центральне місце у репрезентації взаємин посідає публічна сфера, об’єднана поняттям «національних інституцій», під яким, за визначенням

О. Середи, розуміється «будь-яка регулярна діяльність, звичай чи практика, що типіфікувала її учасників як членів певної нації» [438, с. 9] (як приклад названо вшанування національних героїв та зовнішні вияви ідентичності). Серед ключових джерел появи означеного руху істориком називається імпорт книжкової продукції з Наддніпрянської України, міф козацької України, матеріали випусків «Основи», які першочергове поширення мали власне серед студентів, семінаристів та гімназистів Галичини. Крім того, О. Середа, один із перших, хто розглянув дану проблему в структурно-організаційному вимірі. Ним прослідковано появу народовецьких організацій світських студентів університету на початку 1860-х рр. за прикладом громад Наддніпрянщини, які, відповідно, отримали ідентичну їм назву.

Різносторонньому розумінню означеного питання сприяє наукова розробка взаємодії поколінь. Як відомо, «модераторами» народовецького молодіжного середовища, як і українофілів Наддніпрянської України, у XIX ст. виступала національно-свідома частина професорсько-викладацького складу. Беззаперечність факту наддніпрянського впливу на формування науково-історичного підґрунтя національної свідомості ранніх народовців доводив І. Куций [424]. Істориком, на основі глибокого аналізу витоків та джерел історичної свідомості галицьких «українофілів», обґрунтовано факт визнання вченими-народовцями «інтелектуального пріоритету наддніпрянсько-української історіографії народницького напряму» та мислення себе його частиною [424, с. 67].

Введення широкого кола архівних джерел та спроби об’єктивного осмислення мемуаристики сприяють появі в історичному дискурсі 2000-х рр. якісних досліджень ключових аспектів проблематики наддніпрянсько-західноукраїнських студентських взаємин. Головним чином, проблема репрезентується у контексті історичної реконструкції явища народовства, перенесення українського національного руху на підавстрійські терени та молодіжного руху на них. У даному плані ключовими є роботи Р. Ковалюка [134] та Б. Янишина [448]. Студентський фактор у формуванні

національної єдності на українських землях другої половини XIX – початку XX ст. представлений івано-франківським дослідником І. Гураком. На основі наукових висновків його дисертаційної роботи [406], розвинених в подальшому у монографічному виданні [87], сформована узагальнена картина місця та ролі студентства у розвитку народовецької течії на західноукраїнських землях як варіанту українофільських тенденцій XIX ст.

Ключовими засадами розуміння питання постають: очолення народовецької громади студентами теологічного та світського факультетів Львівського університету; виключна орієнтація на Велику Україну, а не на східнослов'янський простір, усвідомлення та маніфестація окремішності від польської нації; ідейна та матеріальна підтримка з Наддніпрянщини, листування та персональні контакти із її діячами, організація передруків творів українських авторів з «Основи»; видавнича діяльність студентства Галичини (часописи «Правда», «Нива», «Русалка») як відмінна риса від громадського життя українського студентства підросійської України; національно-культурні рамки суспільно-політичної діяльності галицького студентства у 1880-х рр. Зрештою, вченим відзначається, що «народовці у 60-ті рр. XIX ст. практично були галицьким аналогом наддніпрянського хлопоманства» [87, с. 66].

Окремим тематичним напрямком в історіографії постають публіцистично-видавничі зв'язки наддніпрянських та галицьких студентів. Питання українських студентських часописів другої половини XIX – початку XX ст. як «національного ферменту, що став базовим для подальшого утвердження національної ідеї» у вітчизняній історіографії розвинула О. Хімяк [443]. Поширення творів Т. Шевченка серед університетської молоді Львова та публікації їх на сторінках західноукраїнських і польських видань, видавничі плани студентства, привезення студентом Київського університету В. Бернатовичем окремих рукописних копій Т. Шевченка, його зустрічей із університетською львівською молоддю, взаємні публіцистичні ініціативи постають предметом досліджень І. Райківського [488] та

О. Середи [357]. Переважання персональної комунікації між інтелектуалами Наддніпрянщини та Галичини обґрунтовує А. Новак [429].

Інтерес істориків все більше звертається до такої форми взаємин західноукраїнського та наддніпрянського студентства 1880-х рр. як т. зв. «студентські мандрівки». В. Ульяновським та В. Коротким репрезентовано організацію В. Антоновичем екскурсії для групи київських студентів та курсисток до Галичини [193]. І. Гурак стверджував, що «студентські мандрівки 80-х рр. XIX ст. стали однією із найважливіших складових, що створили підґрунтя політизації українського національного руху на початку 1890-х рр. та сприяли налагодженню тісніших зв'язків між галицькою молоддю та інтелігенцією з Наддніпрянської України» [87, с. 114]. Чернівецькою дослідницею М. Кожокар дане питання розвинене у територіальному плані, яка звертає увагу на буковинський фактор у ньому. Якщо галицько-буковинські студентські відносини вона характеризує як достатньо активні, де систематичним явищем були якраз «подорожі» молоді по краю, то «відносини українських студентів Буковини з їхніми товаришами з Наддніпрянщини… не були настільки сталими. Та, незважаючи на це, взаємини все ж підтримувалися. Особливо активно у цьому напрямку діяло українське студентське товариство «Січ». Декілька разів організовувалися поїздки буковинської молоді історичними місцями Наддніпрянщини та навпаки – наддніпрянської по Буковині» [480]. Попри констатацію територіальної віддаленості та настороженості імперських властей до такого роду заходів, дослідники одностайні у їх характеристиці як стимулу національної єдності української молоді наприкінці XIX – на початку XX ст.

Теоретичним осмисленням проблематики національної єдності та її проявів у студентському середовищі на початку XX ст. позначені роботи Л. Качмар [127] та І. Райківського [179]. Л. Качмар, в основному, охарактеризовано організацію життєдіяльності та громадської активності наддніпрянського студентства у контексті національно-політичної еміграції кінця XIX – початку XX ст. Фундаментальне дослідження І. Райківського

відзначається критичним підходом до історіографічної репрезентації взаємин національно-свідомої української інтелігенції обох частин України означеного періоду, уточненням відомих та розробкою нових аспектів проблеми «соборності». Так, ним цілком вірно констатується непостійний та спорадичний характер відносин наддніпрянських і галицьких студентів, черговим кроком зближення яких на початку XX ст. стала організація львівських університетських курсів влітку 1904 р. (дослідником наведені кількісні дані щодо студентів із Наддніпрянщини – майже півтора десятка із 135 слухачів) [179, с. 799]. Ще одним фактом безпосередніх взаємин університетської молоді було перетворення Галичини на осередок наддніпрянської політичної еміграції, представниками першої хвилі якої «чисельно невеликої, були студенти вищих навчальних закладів, що припинили своє навчання через репресії царського уряду» [179, с. 800]. Обома авторами відзначаються труднощі налагодження відносин, пов’язаних із різницею соціокультурного підґрунтя тогочасних можливостей прояву національних прагнень українськими студентами та інтелігенцією загалом. Проте, учасники другої хвилі (1907–1914 рр.) розширили та якісно розвинули взаємовідносини, будучи активними учасниками освітніх процесів та інституцій Галичини, видавничої справи тощо.

Отже, наукова репрезентація взаємин студентства Наддніпрянщини та західноукраїнських земель ілюструє дану тематику як одну із ключових засад теоретичного осмислення українського національного руху XIX – початку XX ст. Фактично творення історіографії проблеми відображає її еволюцію від суб’єктивних оцінок сучасників поряд із безпосереднім накопиченням фактологічного матеріалу до інтерпретації його в умовах діаспорного статусу українознавчих розвідок та глибинного теоретичного осмислення із відкритістю до подальших пошуків істини наприкінці XX – початку XXI ст. Здійснений історіографічний аналіз дозволяє виділити історичний та, власне, методологічний підходи до її розуміння. З одного боку, зберігає актуальність конкретизація практичного виміру студентських взаємин Наддніпрянщини та

підавстрійської України з уточненням усталеної тези про їх спорадичний та неоднозначний характер. Проте, висновки науковців ілюструють беззаперечність факту їх спільного ідейного підґрунтя, попри паралельність утвердження національної самоідентифікації, де точкою перетину постає співпраця у контексті «п'ємонтизації» Галичини. З іншого боку, новітня історіографія, із переважанням модерністського тлумачення даного процесу, підтверджує пріоритет у вітчизняному наративі концепту української національної ідентичності як результату інтелектуальної діяльності національно-свідомої інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., де «рушієм» його виступає молодь, а надто, студентство. Проте, як доводить історична практика, двояка природа означених взаємин породжує двоякий характер її наукової розробки. Варто відзначити, що примордіалістське розуміння даного етапу вітчизняного націотворення також має місце. Характеристика історичної літератури на конкретному прикладі доводить спільні корені усвідомлення національної єдності молодого покоління «українофілів», що ілюструвало захоплення та своєрідна маніфестація мовної, літературної й, зрештою, історичної основи свого народу. Розкриття такого виміру українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст. спонукає до визнання фактору наддніпрянсько-західноукраїнських студентських взаємин як одного із основних факторів «національного відродження», що послугував виходу означеної справи у політичну площину.

Висновки до розділу:

Таким чином, здійснений аналіз наукової розробки національної складової студентського руху Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. доводить доцільність її виокремлення в історичному дискурсі вітчизняної соціально-політичної історії означеного періоду. Хронологічні особливості та розмаїття тематичних напрямків історичної й

історіографічної реконструкції питання свідчать про неоднозначність, комплексність і багатогранність явища.

Історіографія проблеми позначена пріоритетом модерністського підходу у висвітленні засадничих характеристик національно-культурної діяльності українського студентства як «авангарду» тогочасної інтелігенції. У даному контексті яскраво виражений взаємозв'язок вітчизняної та зарубіжної історичної науки, що впливає на якісно новий рівень досліджень з теми, збагачення їх аналітичним змістом та новітньою методологією.

Варто відзначити, що означене питання репрезентують надбання соціально-політичної думки другої половини XIX – початку XX ст. та роботи, головним чином, українських істориків, які, поряд із ґрунтовним та глибоким її дослідженням, нерідко вдаються до гіперболізації внеску означеної частини інтелігенції, упускаючи висвітлення змісту практичної реалізації їх прагнень та ініціатив. Проте, необхідно констатувати витворення сучасною історичною наукою раціональної тенденції репрезентації ролі саме наддніпрянського студентства як однієї із ключових суспільних сил, що виконувала роль ідейного провідника «національного відродження» XIX – початку XX ст. Власне, вузівською молоддю Наддніпрянщини були зініційовані основні форми молодіжної національно-культурницької діяльності. Здійснений історіографічний аналіз взаємовідносин українського студентства обох імперій слугує доведенням необхідності розвитку наукової розробки вітчизняного націотворчого процесу на його модерному етапі у контексті «соборності».

Враховуючи вищезазначене, тематика залишається відкритою для подальшого дослідження, глибокого наукового осмислення, подолання однобічності її висвітлення та розширення джерельної бази, що сприятиме більш об'єктивному підходу до розуміння даного аспекту вітчизняної історії, уроки якого не втрачають актуальності у сьогоденні.

РОЗДІЛ 4
ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

4.1. Історіографія участі студентів Наддніпрянщини у загальнодемократичному русі Російської імперії

Зміни економічного, соціального та культурного характеру на ґрунті реформ 1860–1890-х рр., традиційний консерватизм імперської влади поряд із тогочасними світовими ідейними орієнтаціями сформували своєрідний тип суспільного руху у Російській імперії, який визначив її історичну долю. Його визнаним учасником, інтелектуальні практики якого ставали підґрунтям публічних практичних дій, була інтелігенція. Першість в означеній діяльності у Російській імперії належала найактивнішій її частині – молоді, де студенти відіграли одну з головних ролей. Перебіг подій на кожному із етапів розгортання даного явища формував певні культурні стереотипи, які обумовлювали образ студентства в історичному дискурсі, починаючи з часів його перших проявів як об’єкта вітчизняної суспільно-політичної історії.

Наддніпрянське студентство у даному контексті було повноправним членом освітніх та громадсько-політичних процесів загальноімперського масштабу. Висвітлення його в історичній літературі кінця XIX – початку XXI ст. має ряд особливостей, де ключовим підходом до розуміння проблеми, із збереженням традиційного хронологічного принципу її розробки, постає взаємозв’язок «академічного» та політичного етапів студентського руху Наддніпрянщини у контексті загальноросійського демократичного руху другої половини XIX – початку XX ст.

Дореволюційний етап історіографії, в основному, репрезентував «ліберальний» варіант студентського руху в імперії. Ліберально-демократичні погляди зберігали пріоритет у формуванні тогочасної

суспільної свідомості. Це пояснює суб'єктивізм праць такого характеру, яким притаманні штучна періодизація студентського руху [224], обґрунтування його політичної актуальності та великого соціального значення [206], що дозволяє говорити про дані історіографічні джерела як про роботи більш публіцистичні, ніж науково-історичні. Проте, на початку XX ст. з'явились історичні нариси [72; 140; 184; 355], які, попри схематичність та узагальнюючий характер викладу, ілюстрували перші спроби істориків виявлення причин та передумов російського суспільного руху другої половини XIX ст. і студентської участі у ньому.

В історичній думці першої третини XX ст. [365] підтверджувалася вагома роль інтелігенції у тогочасних громадсько-політичних подіях на основі утвердження в історіографії поняття «руху інтелігенції», виділення її як професійного прошарку із руху інших суспільних груп, приділяючи достатню увагу характеристиці студентських виступів, зумовлених освітньою політикою влади 1880–1890-х рр. Тоді ж було започатковано наукову розробку явища академізму [147] (організація студентства навколо ідеї «університет для науки» – Л. Г.). Варто звернути увагу на джерело історико-бібліографічного характеру дореволюційного історика С. Сватикова [185], присвячене студентській періодиці другої половини XVIII – початку XX ст., яке ілюструє ідейний плюралізм студентства Російської імперії, що постає важливим аспектом ілюстрації його громадсько-політичної активності. Прикметно, що у кожному із вищезазначених джерел поряд із столичними центрами студентського руху відзначаються Київ, Харків та Одеса як міста найбільшої активності вузівської молоді й осередки нових форм протесту.

Ключовим підходом в інтерпретації студентської складової загальноросійського суспільного руху другої половини XIX – початку XX ст. у радянській історіографії була теорія класової боротьби. Репрезентація проблеми радянськими істориками базувалась на ленінській концепції її молодіжного фактору [312–315]. Впродовж 1920–1980-х рр. радянська

історична література висвітлювала студентську діяльність другої половини XIX – початку XX ст. як «революційно-демократичну», яка брала початок із боротьби студентства за свої академічні права, протестів проти несправедливої імперської політики в галузі вищої освіти, поступово еволюціонуючи у політичну, поєднуючись із соціал-демократичним рухом у країні кінця XIX – початку XX ст. Серед сотень праць, присвячених ролі студентства в імперському суспільному русі, помітне місце займають роботи як загального, так і спеціалізованого характеру, які інтерпретували дане явище на українських землях.

Ідеологізація історичної науки, її радянський варіант інституціоналізації (заснування Істпарту ЦК КП(б)У, Інституту історії партії і Жовтневої революції в Україні при ЦК КП(б)У і т. ін.), починаючи із 1920-х рр. змінили орієнтири вітчизняної історіографії. Студентська проблематика репрезентувалась у наукових статтях радянських українських істориків у контексті революційних подій початку XX ст. на сторінках офіційних періодичних академічних видань [361; 366], які, разом із російською періодикою [243; 336], обґрунтовували вагому роль харківського та київського студентства у тогочасних подіях.

Знаним дослідником даного питання у системі Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН – Л. Г.) був О. Назаревський [331; 332]. Його статті вирізняються об’єктивним підходом до трактування початків студентського руху на Наддніпрянщині як явища першопочатково «академічного» характеру.

У 1930-х рр. започатковано розробку «революційного» аспекту студентського руху як в Російській імперії загалом, так і в Наддніпрянській Україні зокрема. На даному етапі розробки проблеми сформовано ключовий підхід до політизації наддніпрянського студентства ще з другої половини XIX ст., що репрезентують дискусії істориків щодо зв’язку студентства із революційним народницьким рухом. Означене питання розглядається у роботах, присвячених відомому в історіографії Харківсько-

Київському таємному товариству [136], заснованому у 1856 р. у Харківському університеті. Радянські історики [225; 236] характеризували його як таємну революційно-демократичну організацію, яка одна з перших ввела у практику нелегальні рукописні журнали із закликами до ліквідації імперських порядків. Зважаючи на нелегальність організації, відповідно, й відсутність достовірних джерел, залишаються відкритими питання тривалості існування та подальшої долі її учасників, яка зазвичай трактується у контексті діяльності народницької «Землі і волі». Революційно-демократичне підґрунтя товариства обґрунтовувалося тогочасною радянською історіографією також зв'язками із О. Герценом [284; 373].

До кінця 1950-х рр., попри домінування політологічного підходу у висвітленні громадсько-політичної діяльності наддніпрянського студентства у дисертаційних дослідженнях [395; 408; 414; 417; 433; 439; 447], зберігалося її вивчення як результату багатьох факторів тогочасної суспільно-політичної ситуації в імперії. Починаючи з 1960-х рр., вітчизняні дисертаційні дослідження потрапляють у сферу радянського характеру історичної науки з гіпертрофованими оцінками соціальних суперечностей та політичних процесів у Російській імперії на межі століть. До кінця 1980-х рр. вченими «з'ясовувалася» та обґрунтовувалася роль соціал-демократичних настроїв, а, особливо, марксизму, у розгортанні політичного етапу означеного явища, з притаманною критикою та спростуванням його «ліберальної» складової.

Такий підхід характерний і для спеціалізованих робіт з історії університетів Наддніпрянщини [118; 120; 203; 204]. Прикметно, що у даних історіографічних джерелах та окремих монографічних дослідженнях [27; 69; 99; 122; 181] не втрачало актуальності питання співвідношення народовольських та марксистських впливів на студентське середовище Києва, Харкова та Одеси. Означений аспект отримав наступне науково-історичне пояснення: народовольський рух визначав більшість вузівських настроїв до 1890-х рр., а радикалізація студентського руху на межі століть

через захоплення марксизмом відбувалася у контексті розвитку революційного молодіжного руху.

Ще однією тематичною особливістю висвітлення громадсько-політичної діяльності наддніпрянського студентства у радянській історіографії постає її взаємозв'язок із робітничим рухом кінця XIX – початку XX ст. Праці, які репрезентували революційну ситуацію на початку XX ст. [60; 158; 375] щодо місця у ній студентів, головним чином, обмежувалися тезами про їх спільну із робітниками участь у тогочасних революційних подіях.

Десятки праць радянських вчених, які в тій чи іншій мірі торкалися проблематики місця та ролі студентства у суспільно-політичному житті Російської імперії та підвладних їй українських земель другої половини XIX – початку XX ст., не мали характеру спеціалізованого та системного дослідження. Тільки на початку 1970-х рр. у П. Гусятникова студентський рух як соціально-політичне явище Російської імперії отримав монографічне оформлення. Вчений вперше в історіографії здійснив визначення основних етапів та характеру руху студентів у всеросійському масштабі через введення до наукового обігу нових понять та фактів. П. Гусятников узагальнює найбільш поширені у радянській історичній літературі характеристики вузівської молоді, подаючи визначення «революційного» та «революційно-демократичного» студентства, й акцентує на неоднорідності його партійної диференціації. Відповідно, перша група трактувалася як «та частина молоді, яка входила до марксистських гуртків» [88, с. 4], а другу становили ті, хто «приймав безпосередню участь у русі за демократизацію вищої і середньої освіти, в антиурядових виступах, революції 1905–1907 рр.» [88, с. 5].

Означена праця чи не найперша ілюструвала пріоритетну роль саме наддніпрянського студентства у розгортанні «боротьби демократичного студентства» у масштабах всієї країни. Детальний розгляд (причини, кількісні характеристики, наслідки) I та II Всеросійських студентських страйків на межі століть переконливо доводить ініціативність вузівської молоді Києва, Харкова та Одеси у суспільно-політичних процесах країни.

Рішуча участь студентів Київського та Харківського університетів у їх I Всеросійському страйку призвела до того, що «вперше в історії революційного руху Росії було застосовано всезагальний страйк як засіб публічного протесту» [88, с. 38]. Відома в історіографії «віддача 183-х студентів у солдати» з Києва у січні 1901 р. як сигнал до II страйку поряд із виключенням у тому ж році майже двох сотень студентів Харківських Ветеринарного та Технологічного інститутів за відмову слухати лекції одного із професорів активізували об'єднання студентства навколо боротьби проти подібного роду заходів влади, що розширювало спектр форм його протестів (робітничо-студентські демонстрації, «сходки», виступи проти «Тимчасових правил про студентські організації» і т. ін.). П. Гусятников вбачає у такому стані речей принципову різницю між обома студентськими страйками, що виражалася у зміні характеру студентського руху з академічного на політичний. Поряд із цим, ученим заперечувалася опозиційна сутність студентського руху, що знайшло раціональне пояснення у ще одного знаного розробника теми – Г. Щетиніної [219], за твердженням якої «студенти, виступаючи проти університетських порядків і урядової політики у пореформену епоху, об'єктивно, незалежно від свідомості цього учасниками руху боролись проти однієї із сторін самодержавного ладу» [220, с. 79–90]. Лише у такому сенсі дослідниця вважала доцільною характеристику студентського руху як політичного, що видається цілком логічним при аналізі форм та методів відстоювання студентством своїх прав на межі століть.

Г. Щетиніна ввела в історіографію поняття «академічного руху» студентів, під яким розумілася їх боротьба за демократизацію вищої освіти та «розширення студентських прав» [220, с. 78] у другій половині XIX ст., зрозуміло, у контексті радянської методології. Період 1860–1890-х рр. визначався як хронологічні рамки означеного руху. Автор глибоко проаналізувала неоднозначність цього явища. За наведеними нею даними, згідно з якими 64% репресованих народовольців були зі студентів,

обґрунтовується прямий зв’язок між студентськими виступами та революційним народницьким рухом. Саме на основі участі вузівської молоді у народовольських організаціях Г. Щетиніна пояснювала революціонізацію російського студентства у 1870-х рр. Але впродовж 1880–1890-тих рр. ситуація докорінно змінюється: політика у галузі вищої освіти впродовж 1850–1870-х рр. сприяла демократизації соціального складу студентства, через що будь-які реакційні заходи влади по обмеженню його прав викликали спротив. Відповідно, активне відстоювання корпоративних інтересів вузівським середовищем, несприйняття тогочасної організації навчального процесу, зв’язок студентських організацій із «революціонерами» викликало жорстку реакцію уряду, виявлену у статуті 1884 р. Постійний дисциплінарний контроль, висока плата за навчання, а пізніше – встановлення відсоткової норми вступу для осіб єврейської національності, зумовили ідейну диференціацію студентського середовища. З огляду на це, Г. Щетиніною було виділено його основні групи: реакціонери («белоподкладочники»), байдужі до політики, академісти, ліберали та радикали, що пояснює характеристику студентського руху означеного періоду як явище неоднозначне та відкрите для наукової розробки. Варто зауважити, що вище згадані «академісти» як відкриті противники виступів студентства проти влади, були одним із методів внутрішньої протидії останньої студентським настроям.

У даному контексті цінними узагальненнями з проблеми студентського руху 1870–1880-х рр. у Наддніпрянській Україні характеризується робота дослідниці історії України XIX ст. – А. Волощенко [70]. В цілому монографія виконана у дусі пануючої в радянську добу методології, з «обгрунтуванням» загальновживаних тверджень про піднесення руху студентів через загальне зростання революційного руху в Росії, широкий вплив народницьких ідей серед демократичної молоді і т. ін. Проте, у ній чітко простежуються форми та методи т. зв. академічного руху, а саме: створення наукових та літературних гуртків, кухмістерських, бібліотек, гуртків самоосвіти;

«сходки» та протести проти арештів і правил нагляду за студентами, заснування гуртожитків для бездомних студентів, відмова відвідування лекцій реакційних викладачів, надсилання петицій та прохань до уряду. Ряд факторів політизації студентів А. Волощенко доповнює появою агітації через розповсюдження серед них листівок політичного змісту з кінця 1870-х рр. У руслі ленінської концепції студентського руху виконані також спеціалізовані роботи Г. Марахова [159] та І. Ремезовського [180], присвячені даному явищу виключно у Київському університеті.

Попри пріоритет радянської історичної літератури у висвітленні проблеми, у 1980-х рр. на Заході з'являються дослідження [229; 231], які, ґрунтуючись на джерелах російського походження, мали дещо іншу інтерпретацію студентського руху у Російській імперії на межі XIX–XX ст. Вчені насамперед аналізували стан тогочасної організації навчання у вищих навчальних закладах, акцентуючи увагу на тотальному контролі молодого покоління у них. С. Кессоу намагався прояснити ситуацію стосовно елементу «революційності» російського студентського руху другої половини XIX – початку XX ст., наголошуючи на доцільності його розгляду як «окремої форми колективного масового протесту» [229, p. 396]. Автор дискутує із тогочасною історіографічною традицією щодо характеристики студентства як одного із джерел революційного руху, вказуючи на те, що «навіть коли студенти проголошували революційні гасла, вони зберегли свою окремішню колективну ідентичність, звісно, окрім революційних партій» [229, p. 397]. С. Кессоу зауважував «двоякість потенціальної політичної ролі» російського студентства, коли, з одного боку, панувала тенденція прославлення студентства як авангарду загальнодемократичного руху, тоді як у тогочасній реальності це була незначна та доволі слабка соціальна сила, у порівнянні із робітниками та селянством. Соціально-політичний феномен руху студентства пояснюється існуванням та невирішеністю дилеми у сфері імперської вищої освіти: «подвійне неоднозначне становище, в якому опинилися російські студенти як студенти, і як майбутні члени професійного класу або державні

службовці…, розбіжність між світом університетів та вимогами урядової системи, яка до 1905 р., незважаючи на опозиційні настрої, проводила досить часто суперечливу і репресивну політику. Конфлікт між цими двома ідеалами був посилений і природою студентського життя, і постійною конфронтацією із владою в університетах» [229, p. 398].

Історичний досвід участі студентства у демократичних процесах держави зберігав актуальність в умовах зміни політичного статусу українських земель на межі 80–90-х рр. XX ст. Соціально-політична складова вітчизняної історії залишається одним із пріоритетних напрямів її наукової розробки в умовах нової історіографічної ситуації в Україні. Характеристика періоду кінця 1980-х – першої половини 1990-х рр. знаним вітчизняним історіографом Я. Калакурою, як «перехідного» [381, с. 425] від радянської до пострадянської, властива і для наукової розробки руху наддніпрянського студентства на межі XIX–XX ст. Так, акцент на його політичному етапі, що відзначало дослідження проблеми впродовж 1920-1980-х рр., зберігали праці С. Світленка [384], П. Шморгуна [214], Г. Книш [132].

З середини 1990-х рр. інтерес істориків спрямовується на вивчення розвитку та особливостей перебігу студентського руху у конкретних вищих навчальних закладах Наддніпрянської України. Детальну та ґрунтовну (хронологія, кількісні характеристики) картину громадсько-політичної активності студентів Київського Політехнічного інституту (далі – КПІ – Л. Г.) наприкінці XIX – на початку XX ст. подають нариси його історії [131], опубліковані у 1995 р. Дана робота, на основі матеріалів Київського охоронного відділення, ілюструє КПІ як центр т. зв. «Шулявської республіки» (після запровадження 20 листопада 1905 р. у Києві воєнного стану місцем перебування міської ради робітничих депутатів став район Шулявки – Л. Г.). Із 1907 р. його студенти стають активними учасниками боротьби за автономію вищої школи, протести яких спрямовувалися насамперед проти «Правил про студентські організації і проведення зібрань у стінах вищих навчальних закладів» від 11 червня 1907 р., які фактично і

ліквідували автономію вузів. Розумінню «революційного» фактору у студентському середовищі інституту сприяють висновки авторів на основі даних охоронного відділення, згідно з якими «1908 р. з 2 тис. студентів КПІ у революційному русі взяли участь понад 1000 чоловік» [131, с. 35], а також сходки 1500 студентів 24 серпня 1908 р. з приводу приєднання до всеросійського студентського страйку проти політики царизму у вищій освіті. На основі висвітлення перебігу хвилі студентських виступів із закликами «Хай живе вільна школа у вільній країні» обґрунтовується першість КПІ у студентському русі Києва впродовж 1910–1911 рр.

Участь харківського студентства в означених подіях представлена у новій комплексній історії Харківського університету за 200 років [202]. Пріоритет місця та ролі серед вузів Наддніпрянської України Києва у загальнодемократичному, революційному русі другої половини XIX – початку XX ст. загальноімперського масштабу переконливо доводять дослідження Г. Фартучної [196; 363] та О. Купчика [307]. На значному архівному та мемуарному матеріалі історики репрезентують організаційні форми, напрями і методи боротьби студентів Університету св. Володимира, КПІ, КДА, Київського комерційного інституту (далі – ККІ – Л. Г.) та Київських ВЖК впродовж 1900–1917 рр. Авторами відзначається масовість студентських протестів (як приклад, наведено хронологію 30 таких «заходів» у 1900–1914 рр.), найактивнішою фазою яких постає 1905 р., з акцентом на збереженні студентським рухом академічного характеру до 1902 р.

Поява наприкінці 1990-х рр. дисертації Н. Левицької [425] сприяла наявності в історіографії спеціалізованого дослідження академічної складової студентського руху на українських теренах другої половини XIX – початку XX ст. В основі, як видно із аналізу попереднього вивчення питання, перебували права студентського самоврядування. Н. Левицька умовно поділяє існуючі студентські формування на два типи: гуртки (земляцтва) та загальновузівські формування, при чому, з 90-х рр. XIX ст., перші з них, які найчастіше діяли напівлегально, об’єднувалися в єдині організації. Формою

координації вузівського «самоврядування» в імперії названо студентські з'їзди, започатковані у Москві 1891 р., учасниками якого були члени московських, петербурзьких, харківських та ін. студентських кас взаємодопомоги та гуртків самоосвіти. Н. Левицькою репрезентовано і особливості організаційних структур управління студентським рухом у наддніпрянських вищих навчальних закладах. Так, 1894 р. у Київському університеті сформовано «Союз київських земляцтв та організацій», що згодом перетворився на «Союзну раду об'єднаних земляцтв та організацій», аналог якій 1895 р. з'явився і у Харкові. У КПІ означені функції виконував «Організаційний комітет КПІ» (1899 р.). Відомою історичній науці стала і «Київська рада об'єднаних земляцтв та організацій», як загальноміський орган керівництва громадсько-політичною діяльністю студентів. Зважаючи на ідейну диференціацію, відповідно, посилення політизації студентства на початку XX ст., Союзні ради були замінені т. зв. Коаліційними зборами як свідчення нових засад організації студентської корпорації. Н. Гончаровою [249] та І. Омельянчуком [486] висвітлено характерні риси розвитку організаційних форм згаданих ще радянськими істориками «академістів». Існування академічних корпорацій, яких автором впродовж 1908–1909 рр. у Києві, Харкові та Одесі загалом виявлено чотири, студентських клубів та «союзів академістів» підтверджувало урядову практику внутрішнього протистояння демократичному студентському руху і в університетах Наддніпрянської України. Н. Гончарова виділяє напрям т. зв. «бойового академізму» всередині студентського середовища, який представляли члени чорносотенних і монархічних організацій. Такого роду дослідження поглиблюють розуміння неоднозначності студентського руху як соціально-політичного явища в умовах імперського контролю.

У даному контексті важливо відзначити роботи, присвячені одним із перших протестних форм студентів – обструкціям [350] та позиції щодо цього викладацького середовища [251], які розширюють репрезентацію

боротьби студентства Російської імперії, у тому числі і наддніпрянського, за свої академічні права.

Прояви у студентському середовищі Наддніпрянської України релігійного напряму молодіжного руху в імперії досліджувала М. Григор'єва [252]. Істориком розглядається процес оформлення релігійних об'єднань наддніпрянського студентства різних конфесій із кінця XIX ст. Наголошується на напівлегальному та неофіційному характері даних об'єднань у Російській імперії. Акцентується увага на тому, що в університетах Наддніпрянської України релігійні організації не мали широкого представлення. Найбільш розповсюдженими були християнські гуртки студентів (дослідницею розглянуто їх у контексті християнського студентського руху, діяльності «Всесвітнього християнського студентського союзу» – Л. Г.), які співіснували із монархічними православними об'єднаннями.

Сприяє осмисленню студентського руху другої половини XIX – початку XX ст. на вітчизняних теренах наукова розробка «університетського питання» російськими істориками. Так, на основі широкої джерельної бази А. Ушаковим [195] та М. Завадським [413] розглянуто та проаналізовано студентську діяльність у Російській імперії на початку XX ст. у рамках широкого політичного спектру – від революційного до консервативно-монархічного спрямування. М. Завадський дійшов до висновку про паритет поширення ліберальних та революційних ідей у російському вузівському середовищі. Новим у фактологічному плані висвітлення руху студентства дореволюційної Росії постає дисертаційне дослідження П. Краснова [421], базоване, головним чином, на матеріалах імперського Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ та джерелах особового походження чинів відомства. Серед 83 справ 35 вузів імперії, зазначених автором, 19 справ, тобто майже 23% – справи Університету св. Володимира, Новоросійського, Харківського університетів та КПІ, що свідчить про їх достатньо вагоме місце у загальнодемократичному русі другої половини XIX – початку XX ст.

Дослідник висвітлює інтерпретацію означеного явища з точки зору поліції, згідно з якою у 1905 р. російське студентство втрачає значення автономного суб'єкта суспільного життя, виступаючи допоміжним контингентом різних політичних сил (партій). П. Красновим ілюструється розбіжність між історіографією та поглядами чинів поліцейського відомства щодо деструктивного потенціалу студентського руху, які говорили про відсутність одностайності у координації дій з даного питання у вищих ешелонах влади через нерозуміння масштабів його небезпеки для збереження стабільності існуючого порядку. Такі висновки, з огляду на попередній аналіз історіографії проблеми, є раціональними, оскільки переважна більшість досліджень доводить неадекватність реакційних заходів влади у сфері вищої освіти, що ілюстрували тогочасні організація та спротив студентства.

Отже, здійснений аналіз історичної літератури, що стосується тогочасного руху наддніпрянського студентства, ілюструє наукову критику та глибоку розробку ключових аспектів предмету дослідження, починаючи з кінця XX ст. Існуючі на сьогодні теоретичні та фактологічні наукові висновки та узагальнення переконливо доводять провідне місце громадсько-політичної діяльності вихованців вузів саме Наддніпрянської України у розгортанні та політизації студентського руху у масштабах всієї імперії. Відображення в історіографії основних складових та напрямків перебігу даного явища на вітчизняних теренах ілюструє, по-перше: формування нової джерельної бази проблеми, її глибокий аналіз та осмислення поряд із відомими фактами, по-друге: практичні результати академічної та політичної активності студентського середовища Наддніпрянщини дозволяють стверджувати достатньо успішні результати його соціальної динаміки та демократизації впродовж 1860–1870-х рр. на українській території. Проте, досягнення у вивченні питання потребують конкретизації. Відкритим для наукової розробки постає співвідношення ідейних течій суспільної думки у наддніпрянському молодіжному русі загалом та, зокрема, студентському, яке б поглибило розуміння протестних заходів студентства на певних етапах

його розвитку. Попри значну кількість досліджень вказаного явища у кожному із тогочасних вузівських центрів підросійської України, на часі залишається розширення знань щодо його проявів не тільки на рівні міста чи університетів, а й у спеціалізованих вищих навчальних закладах.

4.2. Політичний вимір українського студентського руху кінця XIX – початку XX ст. в інтерпретації істориків

На межі XIX–XX ст. у Наддніпрянській Україні, як і у всій Російській імперії, поряд із активізацією суспільного руху та наростанням опозиційних настроїв відбувалася модернізація національного руху. Розвиток демократичних тенденцій на Заході, загострення національного питання на початку XX ст. актуалізували організаційне оформлення національно-визвольних рухів в імперії та призвели до виведення т. зв. «українського питання» у політичну площину. Культурно-просвітницький етап «національного відродження» в Наддніпрянській Україні сприяв поступовому подоланню «малоросійської» ідентичності вітчизняною інтелігенцією, яка наприкінці XIX ст. виходила на новий рівень самовизначення. Розвиток національної історіографії на тлі культурних та політичних реалій на початку XX ст. ознаменувавсь введенням до наукового обігу поняття «українства» [84; 263], яке мало безпосереднє відношення до розгортання українського студентського руху, особливо, його політичної складової. Офіційні контраргументи [221] з приводу цього сприяли подальшому обґрунтуванню вітчизняними істориками національної окремішності українців та констатації нових течій суспільно-політичної думки на українських теренах на межі століть.

Збереження національних засад історичної науки через часті переслідування вчених-учасників національного руху з боку влади на фоні політичних реалій 1900-х рр. було можливим лише за межами імперії. У даному контексті місце освіченої молоді, як найактивнішої частини інтелігенції в Наддніпрянській Україні, одним із перших аналізував В. Дорошенко [92]. Хронологічно-проблемний виклад ним історії політичної думки у підросійській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. ілюстрував характерні риси політизації українського студентського руху із 1870-х рр. Ключовим етапом утвердження національної свідомості серед

«молодшої генерації» українців вченим виділено 1880–1890-ті рр. з акцентом на тому, що «саме в сім глухім часі зростало молоде покоління, котре згодом виступило активно на ріднім ґрунті, розоранім культурниками і українофілами» [92, с. 25]. Хрестоматійними у репрезентації означеної проблеми постають наукові висновки В. Дорошенка щодо оформлення «наскрізь свідомої української інтелігенції» на початку 1890-х рр., у якій ключове місце належить університетській, шкільній молоді, що започаткувала політичну, партійну організацію в Наддніпрянській Україні у вигляді «Братства тарасівців» (у В. Дорошенка – «Тарасівці» – Л. Г.) та Революційної української партії (далі – РУП – Л. Г.). Істориком відзначається принципова різниця між згаданими організаціями. Попри констатацію відсутності самостійного політичного характеру у «Тарасівців», В. Дорошенко наголошував на тому, що «вони перші вийшли за вузькі межі місцевих громад і зробили спробу ширшої організації свідомих українських елементів» [92, с. 33]. РУП названа ним першою дійсно політичною організацією Наддніпрянщини, підкреслюючи, що «підготовчу школу члени партії переходили головно в українських університетських громадах, беручи діяльну участь в студентських рухах 1900-х років» [92, с. 34]. Варто зазначити, що охарактеризовані вченим особливості діяльності членів обох організацій, свідчать про кристалізацію українських національних прагнень у площині найрізноманітніших течій та впливів, де новизною цієї діяльності постають засоби їх реалізації. На основі наведених В. Дорошенком фактів, є очевидним, що, починаючи з 90-х рр. XIX ст., культурницька робота національно-свідомих учасників вузівських громад та гуртків, поряд із озвученими Б. Грінченком патріотичними засадами, поставала способом підготовки молодих «свідомих українців» до політичної діяльності. Не втратила наукової цінності для репрезентації проблеми робота вченого з історії РУП [91]. Аналізуючи трансформацію громадівського руху у 1890-х рр. з акцентом на університетських студентських громадах, В. Дорошенко говорить про їх соціал-демократичний характер. На прикладі

університетської громади І. Стешенка у Києві історик проілюстрував ідейну переорієнтацію української молоді на межі століть як відхід від культурництва та аполітичного характеру українського руху до драгоманівських радикальних поглядів, що згодом призвело до появи марксистських ідей серед української інтелігенції.

В умовах утвердження режиму більшовиків в Україні, національний аспект загальнодемократичного процесу в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. як предмет наукової розробки нівелювався відповідно до радянської методології історичних досліджень. Лише в умовах політики «українізації» на початку 1920-х рр. історіографічний процес, започаткований вітчизняними вченими на початку XX ст., мав нетривале продовження. До сьогодні зберігає актуальність праця українського радянського історика О. Гермайзе з історії РУП, як непересічне історіографічне джерело у науковій репрезентації громадсько-політичної діяльності українського студентства на межі століть. Вченим проаналізовано передумови й ідейне підґрунтя політизації наддніпрянського студентства, що на початку 1900-х рр. сприяло його об’єднанню в рамках першої політичної партії на підросійській Україні. Основну увагу історик приділив ролі РУП у поширенні «революційного марксизму серед української радикальної молоді» [73, с. 5]. Вченим наголошується, що у 1890-х рр. наддніпрянська молодь переорієнтувалась із «народництва через драгоманівство до марксизму» [73, с. 37], пояснюючи це зв’язком київської молоді з галицькими радикалами. На прикладі з’їздів студентських громад обґрунтовується організаційне та ідейне зближення українських студентів Наддніпрянщини та Галичини. Як і В. Дорошенко, О. Гермайзе детально розглянув передумови політичної організації київського та харківського студентства. Заснування партії саме у Харкові, де отримали розвиток первинні політичні об’єднання української молоді поряд із революційно-народницьким досвідом, засвідчувало концентрацію в її рамках найбільш характерних ідейних поглядів тогочасного наддніпрянського студентства (національно-

революційні, революційно-народницькі та марксистські). О. Гермайзе пояснює це тим, що РУП «першопочатково намагалась об'єднати навколо себе всі революційні елементи, що стояли на українському грунті» [73, с. 77].

До кінця XX ст. вітчизняна історична наука, якій належить пріоритет у репрезентації проблеми, не мала її спеціалізованих досліджень. З одного боку, питання участі студентства в українському національному русі кінця XIX – початку XX ст. із 1930-х рр. не було доцільним з точки зору марксистсько-ленінської методології, з іншого, – отримало часткову інтерпретацію в українських істориків діаспори. Принципово новий аспект розвитку політичної свідомості українського студентства простежується у мемуарах В. Андрієвського [36], Д. Дорошенка [37] та О. Лотоцького [41; 42]. О. Лотоцький, переїхавши до Петербургу у 1900 р., став свідком організаційних процесів українського студентства у місті, чому присвятив окремі розділи своєї роботи. Важливим для інтерпретації політичної складової студентського руху на підросійській Україні постають його твердження щодо українського «організаційного коріння» петербурзької студентської громади [42, с. 74]. О. Лотоцький акцентував на тому, що «розсадою для неї були гімназійні гуртки у Прилуці та Лубнях на Полтавщині» [42, с. 75]. Київські студентські гуртки 1890-х рр. історик розглядав у взаємозв'язку із гімназійними. На основі цього простежується одна із ключових засад розвитку національного руху серед тогочасної молоді: наступність середньої та вищої освіти у процесі виховання її національно-патріотичних почуттів.

Д. Дорошенко, будучи учасником «сходин» української студентської громади у Петербурзі, також констатував її зв'язок із об'єднаннями даного характеру на Наддніпрянській Україні та їх строгу конспірацію. Автор згадує, що «знайомлячись помало з українською студентською молоддю на сходинах в Андріївській школі, я побачив, що більшість приїздила до Петербургу вже освідомлена національно. Цю свідомість вона здобувала ще

вдома на Україні, належачи до українських гуртків, які існували, розуміється нелегально, по багатьох гімназіях, головно на Полтавщині, Чернігівщині, у Києві» [37, с. 17], що підтверджує слова О. Лотоцького про «гімназійне» підґрунтя формування національної свідомості українського студентства. В. Андрієвський, як член полтавської гімназійної громади, у своїх спогадах детально репрезентував специфіку взаємовідносин учнів середніх шкіл та студентства. Виховання «свідомих» національних почуттів гімназистів наприкінці XIX – на початку XX ст., як видно із тексту, забезпечували студенти Київського та Харківського університетів шляхом ознайомлення останніх із національними аматорськими драматичними групами (найчастіше такі групи організовувались самими студентами – Л. Г.) та українськими книжками [36, с. 81–83].

Атмосферу організації наддніпрянських студентів на національно-політичному ґрунті на початку XX ст. ілюструють мемуари Ю. Колларда [40] та С. Русової [48]. Найповнішим висвітленням ґенези та початкового етапу існування РУП, попри доведені на сьогодні фактологічні неточності, залишаються спогади безпосереднього учасника оформлення партії Ю. Колларда. Ним детально ілюстровано еволюцію політичних угруповань студентів Наддніпрянської України (головним чином, Харкова та Києва) від «Братства тарасівців», які за його словами «шукали стежок до національного радикалізму» [40, с. 22] через Харківську студентську громаду (далі – ХСГ – Л. Г.) до заснування «революційної партії під гаслами українських політичних домагань засобами революційними» [40, с. 73], що зумовлювалося «революціонізацією» студентів після загальноросійських студентських страйків. Специфічність спогадів Ю. Колларда полягає у створенні його індивідуальної інтерпретації тогочасних процесів на фоні існуючих історіографічних джерел з теми у поєднанні із власним досвідом участі у них. Тому їх фактологічну цінність становлять наведені відомості про особовий та кількісний склад ХСГ, ініціаторів радикалізації студентських настроїв, порівняння політичних напрямків у харківському та

київському студентському середовищі, що сприяло подальшій науковій розробці проблеми.

Системного характеру наукове вивчення тематики національно-політичної складової вітчизняного студентського руху поступово набуває із часу здобуття Україною незалежності. «Відродження національних традицій української історичної науки» [381, с. 425] з 1991 р. для означеної проблематики позначене глибоким дослідженням її ключових аспектів на основі існуючої фактологічної та історіографічної основи, їх переосмисленням та інтерпретацією із залученням нових джерел.

Усвідомлюючи актуальність історичного досвіду для новітнього державотворчого процесу, уже на початку 1990-х рр. вітчизняними істориками здійснювався науковий аналіз самостійницької течії у національному русі кінця XIX – початку XX ст., практичну реалізацію якої започаткувало «Братство тарасівців» [247; 401; 407]. Це фактично відновило предметність студентського фактору у вивченні соціально-політичних реалій даного періоду. Уже на початку XXI ст. здійснене А. Коцуром [142] фундаментальне дослідження розвитку державницької ідеї в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. в історичному та історіографічному ключі, репрезентувало ключову ідею в оцінці «тарасівців» як першого студентського політичного об’єднання в Наддніпрянській Україні. Згідно висновків історика, «Братство» переконливо довело, що, незважаючи на загальноросійські впливи в Україні і надмірне захоплення частини інтелігенції культурництвом, в українському суспільстві поступово відроджувалися і набирали сили державницько-самостійні настрої, що виступали як альтернатива, антитеза автономістично-федералістичним поглядам» [142, с. 280]. Дане твердження не втрачає актуальності у подальшій науковій розробці питання, яке уточнюється та підтверджується фактологічно.

Генезис поколінь українофілів постає відправною точкою в сучасній історіографічній інтерпретації проблеми. В українській історіографії

теоретично оформлюється наукова репрезентація ролі та місця вітчизняної інтелігенції у національно-політичних процесах XIX – початку XX ст. Одним із перших, хто комплексно підійшов до ідейно-організаційої ролі громадівців у витворенні політичних підвалин національного демократичного руху XIX ст. у підросійській Україні є С. Світленко. Будучи прихильником «повернення» автентичного термінологічного означення участі інтелігенції в означених процесах як «народолюбства» [186, с. 84], він характеризує членів громад «типовими репрезентантами українського народолюбства» та «ядро вітчизняного національного руху» [356, с. 88]. Ідейна платформа громадівців висвітлюється С. Світленком через її розвиток від ліберально-демократичних поглядів т. зв. «культурників» до радикально-демократичних «політиків» [356, с. 105] із відстоюванням пріоритету перших. У даному контексті історик констатував політизацію «багатьох діячів громадівського руху» [356, с. 95] на межі XIX – XX ст. на прикладі «тарасівців» та організації перших політичних партій Наддніпрянської України.

Якісно новою у методологічній інтерпретації утвердження національної політичної свідомості української інтелігенції впродовж другої половини XIX ст. постає праця І. Колесник «Українська історіографія. Концептуальна історія» (К., 2013 р.) [138], у якій на рівні з'ясування семантики понять вітчизняного історичного дискурсу виводяться нові «концепти». У дослідженні українського національного руху непересічне значення має її репрезентація «моделі української національної ідентичності» [138, с. 202]. Дослідниця виділяє соціокультурні особливості та характеризує етапи формування власне української ідентичності, носіями якої постають «нечисленні «самовіддані патріоти», учасники громадівського руху в Наддніпрянській Україні» [138, с. 204]. Цілком погоджуємося із знаним вітчизняним історіографом Я. Калакурою [468], який, рецензуючи дану працю, попри критику надмірної теоретизації питань автором, відзначає, що «переконливим виглядає висновок про те, що на другому етапі формування національної ідентичності (середина XVII – середина XVIII ст.) на зміну

ієрархії подвійних лояльностей приходить принцип виключної ідентичності й утвердження ідеології українського патріотизму, а згодом самостійництва» [468, с. 210].

На основі переосмислення широкої історіографічної бази поглиблює оцінки громадівського руху у Наддніпрянській Україні Т. Нагайко [328]. Дослідник переконливо аргументує, що «його часові віхи сукупно з інтелектуальним спадком кращих представників українофільської інтелігенції утворили ідеологічне підґрунтя для політичної реалізації волі українського народу до самостійництва» [328, с. 88], що цілком відповідає ідейній еволюції української інтелігенції та молоді, зокрема, від просвітницько-культурницької до самостійницької. При цьому, історик виділяє ключову роль університетів, де «упродовж 1860–1880-х рр. студентсько-професорська інтелектуальна громада реалізувала справу національного самоусвідомлення, підвівши її до рівня політичної конкуренції» [328, с. 89].

Таким науковим висновкам та оцінкам сприяють дослідження першої половини 1990-х рр., які на монографічному рівні репрезентували історію вітчизняної інтелігенції як рушія національного руху, де вагоме місце відводилося студентському середовищу як виразнику її політичних орієнтирів на межі XIX–XX ст. Одна з перших інтерпретацій політизації студентського руху із 1890-х рр. у даному контексті належить Г. Касьянову [126]. Вченим на прикладі функціонування Загальної української безпартійної демократичної організації (далі – ЗУБДО – Л. Г.) розглядається участь студентів у «реорганізації культурництва» у 90-х рр. XIX ст., що полягала у централізованій координації українських громад та спрямуванні культурницької діяльності «на маси інтелігенції та напівінтелігенції, особливо сільської, тісно пов’язаної з народом» [126, с. 51]. Акцентується увага на студентському русі як «основі для зародження політичної організації українських соціалістів» [126, с. 70], а драгоманівський вплив та розрив із культурництвом виділено як фактори

поширення соціалізму серед частини молодого покоління вітчизняної інтелігенції. Об'єднання студентів на національно-політичній основі з подальшим утворенням першої партії в Наддніпрянській Україні прослідковується Г. Касьяновим із кінця 1890-х рр., коли «пов'язування соціально-економічних питань з національною проблемою, хоча б і в декларативному аспекті, свідчило про зміну політичних орієнтирів молодих поколінь інтелігенції» [126, с. 71]. Цілком раціональним постає трактування ним процесу політичної організації української вузівської молоді на межі століть. Вченим обґрунтовується взаємозв'язок культурницького та політичного етапів національного руху, який виражався у схильності та досвіді студентів щодо нелегальних форм діяльності, прикладі студентських громад для майбутніх політичних утворень і т. ін.

Активна розробка проблематики національно-політичного руху XIX – початку XX ст. у сучасній українській історіографії на основі розширення її архівної бази сприяла появі спеціалізованих досліджень студентського фактору у ньому. Вивчення безпосередньо даного питання започаткувала Н. Левицька [149], яка на основі поглиблення існуючого фактологічного матеріалу обґрунтувала, що «на зламі XIX-XX ст. українське студентство виступило як самостійна організована політична сила» [149, с. 23]. Нею репрезентовано хронологічні межі існування, форми та методи діяльності «Молодої України» (студентське об'єднання, утворене на базі «Братства тарасівців» на початку 1890-х рр. – Л. Г.), ЗУБДО, ХСГ з акцентом на кількісному складі останньої у часи її найбільшої активності. Н. Левицька одна з перших проаналізувала специфіку перших з'їздів студентів-українців у 1898–1899 рр. Висвітлений нею їх перебіг та резолюції, ілюструють зміну світогляду останніх. Тепер об'єднання на вузівському рівні всіх українських студентів задля «запобігання шкідливим для українців процесам денаціоналізації студентської молоді» [149, с. 9] чітко поєднувалося із усвідомленням необхідності зміни національного політичного статусу. За умов діяльності РУП, Н. Левицька звертає увагу на оформлення у

наддніпрянських вузах під її впливом партійних студентських фракцій. На фоні активної політизації українського студентства на межі століть дослідницею відзначено і його активну національно-громадську діяльність (участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському 1903 р. у Полтаві, святкуванні ювілеїв М. Лисенка та І. Нечуя-Левицького, роботі київської «Просвіти»).

Вагомий внесок у дослідженні проблеми належить представникам сучасної вітчизняної наукової школи «Соціально-національні проблеми історії України другої половини XVII – початку XX ст.», яку очолює В. Борисенко. Так, А. Павком [171; 172] на основі значного архівного та історіографічного матеріалів проаналізовано передумови, еволюцію та ідейну трансформацію основних студентських об'єднань наприкінці XIX – на початку XX ст. Звертаючи увагу на неоднозначність в історичній літературі оцінок програмових засад «Братства тарасівців» та суспільно-політичних орієнтирів його учасників, вченим здійснено спробу їх з'ясування та дослідження «місця, яке воно посідає в історії національно-політичного, зокрема, соціалістичного руху» [172, с. 49]. На основі аналізу програми товариства та опублікованих 1893 р. положень «Декларації віри молодих українців» А. Павко підкреслює близькість їх змісту до програми «українських соціалістів-федералістів», взаємозв'язок у вирішенні соціальних та національних проблем, відмічаючи, що «в стратегічному плані політична частина програми «Братства тарасівців» передбачала творення незалежної України» [172, с. 51]. Дослідження В. Борисенка [64] та А. Гречки [80; 250] доводять взаємопов'язаність учнівського та студентського рухів, репрезентують процес політизації молоді у контексті національно-освітнього руху в Наддніпрянській Україні, з акцентом на першочерговому значенні лівобережної «прогресивної інтелігенції» [64, с. 100] у його розвитку. Попри важливість означених наукових висновків, у А. Гречки знаходимо неоднозначні висловлювання з приводу створення РУП, «творцями якої, *як вважають окремі дослідники*, були студенти

Харківського університету Д. Антонович, Л. Мацієвич, М, Русов і Б. Каменський» [80, с. 25]. Таке твердження викликає подив, адже даний факт на час створення праці уже був загальновідомим та підтвердженим в історіографії. З огляду на текст роботи та його інформаційну наповненість, такого роду неточності свідчать про важливість не лише фактологічного, але й стилістичного рівнів наукового викладу.

Окреме місце в історичній реконструкції зародження українського політичного руху саме на Лівобережжі, пов'язаного із заснуванням та діяльністю «Братства тарасівців», Загальної української організації та ХСГ у сучасній вітчизняній історіографії займає монографічне дослідження С. Наумова [167]. В. Тельвак цілком об'єктивно оцінив у своїй рецензії дану працю, зазначаючи, що «провівши кропітку роботу зі збирання фраґментарних і суперечливих даних, С. Наумов зміг уточнити та ввести до наукового обігу матеріали про час заснування організацій, наявні осередки, кількісний і персональний склад їх членів, напрямки роботи та її результати» [469, с. 292]. Так, наприклад, вчений гіпотетично реконструював організаційну структуру «Братства тарасівців», визначив приблизну кількість членів впродовж його існування – близько 100 осіб, з'ясувавши при цьому соціальне походження та вікові характеристики 22 із них.

На сьогодні важливу роль у поглибленому вивченні проблеми відіграють видання спогадів [38; 39] знаних політичних діячів, колишніх студентів Харківського та Київського університетів, поряд із якими сучасними вітчизняними дослідниками створюється ряд біографічних досліджень. Цінність такого роду історичних праць полягає у комплексному відтворенні не лише світоглядного аспекту тогочасного вузівського середовища, а й відображення громадсько-політичних позицій, характерних для кожного із центрів студентського руху.

Так, Л. Могильним [166; 323; 427] на прикладі С. Єфремова репрезентовано формування т. зв. «грінченківського покоління» київської молоді. А. Шаповалом [207] через дослідження постаті Д. Антоновича

прослідковано процес радикалізації студентських об'єднань у Київському університеті, з акцентом на поділі у 1895–1896 рр. його студентської громади з подальшим утворенням першої на Наддніпрянській Україні «Групи українських соціал-демократів» на чолі зі студентом історико-філологічного факультету І. Стешенком. Приналежність Д. Антоновича до національно-патріотичного крила Київської студентської громади доводиться на основі широкої мемуарної бази. Робота А. Шаповала розкриває роль особистості Д. Антоновича, який, будучи цілком свідомим українцем із критичним ставленням до українофільства, «відіграв значну роль у формуванні ідеологічних орієнтирів і завдань студентської громади» [207, с. 53] у Харкові. Заслугою лідера студентського руху кінця XIX ст. стала ініціатива проведення з'їздів українських студентських громад, що закладало основи «об'єднання української молоді для вирішення завдань українського національного руху» [207, с. 56]. Наукова цінність притаманна роботам, присвяченим одному із організаторів «Братства тарасівців» – І. Липи, постать якого в основному досліджується поряд із особистістю його сина [321]. З 2006 р. в Одесі започатковано Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Липівські читання», метою якої є популяризація імен і творчості цих відомих громадських діячів, літераторів і, насамперед, відомих лікарів. Захід відбувається що два роки і завершується виданням збірника матеріалів [461–463]. Детальному розгляду участі у заснуванні «Братства тарасівців» І. Липи та його внеску у розвиток українського національного руху наприкінці XIX – на початку XX ст. присвячений окремий підрозділ дисертаційного дослідження молодого науковця І. Стамбола [440]. У його роботі конкретизується відношення І. Липи до програмних засад товариства, попередньо присутнє у сучасній українській історіографії (С. Наумов, А. Павко): «основним програмним документом організації став дещо виправлений реферат І. Липи, який було опубліковано у львівській «Правді» у 1893 р. під назвою «Profession de foi молодих українців» [440, с. 9].

Логічним завершенням громадсько-політичної діяльності українських студентів на межі XIX–XX ст. постає їх участь у організації та діяльності політичних партій в Наддніпрянській Україні. Загальновідомим фактом у вітчизняній історіографії стало заснування 11 лютого 1900 р. першої політичної партії у підросійській Україні (РУП) харківськими студентами. Наукова розробка означеного питання залишається відкритою, оскільки у більшості праць з історії партії присутні декларативні твердження, спрямовані швидше на інтерпретацію її місця у загальному контексті розвитку національного руху та партійного будівництва на початку XX ст. У сучасній історіографії конкретизації розумінню «рупівського» життя студентської молоді сприяють дослідження В. Колесника [137; 289; 290] та Л. Могильного [428]. Достатньо важливим постає у даному контексті репрезентація ними основних форм громадсько-партійної діяльності наддніпрянських студентів, яка полягала у проведенні дискусійних вечорів, перевезенні та поширенні «революційної» літератури з-за кордону з акцентом на нелегальній пресі як найпоказовішим засобом агітації. Спеціалізоване вивчення ролі студіюючої молоді у політико-партійній організації національно-свідомих сил на початку XX ст., із конкретизованою характеристикою передумов політизації даного прошарку, непартійних форм його громадської діяльності в 90-ті роки XIX ст., участі у формуванні організаційної структури РУП, Української Народної Партії та ін. молодіжних організацій Наддніпрянської України до 1917 р. у новітній вітчизняній історіографії представляє робота А. Чортенка [446].

Отже, зважаючи на вузькоспеціалізований характер питання, що розглядається, та здійснений історіографічний аналіз, є очевидною пріоритетність його інтерпретації вітчизняною історичною наукою. Наукова розробка національно-політичної складової українського студентського руху кінця XIX – початку XX ст. до сьогодні зберігає хронологічно-проблемний характер. Неоднозначність оцінок та постійне уточнення фактологічних даних підтверджують складність реконструкції проблеми не стільки в

історіографічному, скільки в історичному ключі, оскільки нелегальний характер та конспіративність тогочасних об’єднань українських студентів вплинули на широту її джерельної бази. Тому мемуарна література у даному контексті поєднує в собі ознаки історичного та історіографічного джерел, створюючи основу для ґрунтовних досліджень на новітньому рівні.

Студентський фактор у національно-політичному русі Наддніпрянської України представлений в усіх тематичних напрямках його наукового вивчення впродовж XX – початку XXI ст. Проведений аналіз історичної літератури підтверджує пріоритетну роль вузів Києва та Харкова як центрів «виховання» української політичної свідомості молодого покоління. Інтерпретація діяльності студентських громад та їх своєрідної ідейної трансформації наприкінці XIX ст. переконливо доводить взаємозв’язок та наступність етапів розвитку українського національного руху, рушієм якого дійсно була освічена частина суспільства.

4.3. «Національне питання» у контексті студентського руху в Наддніпрянській Україні: стан наукового вивчення

Поліетнічність вузівської корпорації підросійської України репрезентувалась в історичній літературі як факт абсолютно характерний для тогочасних суспільних реалій. Розгортання студентського руху як соціально-політичного явища на теренах Російської імперії з другої половини XIX ст. яскраво проілюструвало вагомість національного аспекту у ньому.

Загальновідомо, що історичні обставини, а надто, особливості територіального та національно-політичного оформлення Російської імперії наприкінці XVIII ст. (поділи Речі Посполитої, оформлення соціально-правового становища єврейської меншини і т. ін.), мали наслідком актуалізацію національних рухів провідних етнічних груп Наддніпрянщини, які, у подальшому, виходили на освітньо-політичну площину. Тому, об'єктивна репрезентація студентського руху на вітчизняних теренах як одного із ключових факторів трансформації столітнього формату суспільно-владних відносин в імперії передбачає вивчення та аналіз його полінаціонального характеру.

В історичній науці з кінця XIX ст. інтерпретація сфери міжнаціональних відносин у середовищі наддніпрянського студентства зберігає акцент на трьох, за означенням М. Владимирського-Буданова, «провідних національностях» [113, с. 625]: поляках, українцях («малоросах») та євреях, які, зрештою, сформували наймасовіші течії їх національних рухів. Відповідно, дану складову студентського руху в Наддніпрянській Україні впродовж другої половини XIX – початку XX ст. найяскравіше представляють студенти польського та єврейського походження.

Участь останніх у тогочасних суспільно-політичних та національних процесах у підросійській Україні дореволюційна історична література репрезентувала, головним чином, через фактологічну констатацію їх правового статусу. Історико-правові нариси С. Рождєственського [112] та

Ю. Гессена [11] до сьогодні зберігають хрестоматійне значення у висвітленні ключових урядових постанов щодо студентів-поляків та євреїв, найбільш відомими серед яких є заходи щодо кількісного обмеження їх вступу до вищих навчальних закладів (відсоткові норми 1866 р., 1887 р.). Якщо правове становище студентів-євреїв у Наддніпрянській Україні, як і в імперії в цілому, визначалось у руслі «антисемітизму», то польські студенти стали яскравим прикладом реакції влади на їх участь у «революційній» діяльності 1860-х рр. Прикметно, що С. Рождєственський, будучи офіційним істориком, у контексті розгляду заходів уряду щодо поляків, констатував, що «в силу історичних обставин Міністерство (МНО – Л. Г.) змушене було в 60-х роках почати на деяких «окраїнах» перетворення, які передбачали не стільки власне навчальні, скільки *загальнодержавні* інтереси» [112, с. 460].

Репрезентацію відносин влади і національностей на межі століть доповнюють нормативні та статистичні характеристики іноземних студентів на початку XX ст. Попри нівелювання ознаки національності студентів на основі їх «розподілу» за факультетами та соціальним статусом, зберігалася графа віросповідання, яка, хоч і незначною мірою, але ілюструвала позицію уряду у даному плані. Найкраще це відображають матеріали робіт П. Воловенка [6] та О. Маркевича [161], завдяки яким хронологічно простежуються умови прийому осіб іудейського віросповідання до Університету св. Володимира та коливання їх кількості у Новоросійському університеті у відповідності із законодавчими актами в останній третині XIX ст. Започаткована наприкінці XIX ст. практика студентських переписів сприяла появі нової тенденції в аналізі студентського прошарку, – його політичних уподобань та громадсько-політичного світогляду. Непересічним історичним та історіографічним джерелом до сьогодні залишаються опубліковані 1911 р. матеріали перепису [35] та результати анкетувань [16; 30] 1913 р. єврейських студентів Києва та Одеси.

На межі XIX–XX ст. стало зрозумілим, що національний та революційний рухи стали практичним виявом теоретичних концептів, які

впродовж «довгого» XIX ст. формували суспільну свідомість. Відповідно, особливо важливим поставало осмислення взаємовпливів національно-революційних рухів у підросійській Україні. Загальний контекст розвитку польського, українського та єврейського напряму даних суспільно-політичних явищ репрезентували М. Драгоманов [96] та М. Лозинський [157].

Праці загального характеру як вітчизняних, так і зарубіжних авторів впродовж 1930–1960-х рр. спорадично ілюстрували участь та діяльність наддніпрянської вузівської молоді у суспільно-політичних реаліях імперії на межі XIX–XX ст. Так, у радянській історіографії [104; 358] інтерпретація «революційної діяльності» студентів-поляків в університетах Наддніпрянщини другої половини XIX ст., в основному, здійснювалась через участь молоді у повстанні 1863 р. та діяльність польських студентських організацій «Тройницький союз», «Товариство навчальної допомоги польського народу», «Шкільне товариство», які у 1850–1860-х рр. стали провідними осередками повстанських настроїв. Як видно із матеріалів досліджень, польський студентський рух мав принципову відмінність від українського – політичний характер. Заснування студентами конспіративних гуртків та організацій передбачало агітаційну діяльність молоді у польському патріотичному русі. Хрестоматійною для осмислення першопочатків громадсько-політичної діяльності польських студентів Києва у другій половині XIX ст. залишається праця Й. Табіса [232]. Історик, попри загальний контекст суспільно-політичного становища польської інтелігенції у Наддніпрянській Україні у 1830–1850-х рр., один з перших на прикладі діяльності гмін в університеті, особистих контактів, ряді спільних антиурядових заходів польських, українських та російських студентів проілюстрував їх конспіративно-організаційний зв’язок.

Наприкінці 1990-х рр. вітчизняним істориком І. Лісевичем [155; 156] на основі обширного архівного та фактичного матеріалу, було започатковано ґрунтовну наукову розробку польського питання в підросійській Україні у

другій половині XIX – на початку XX ст. Вченим наведені кількісні характеристики польської інтелігенції, які сприяють репрезентації загальної картини співвідношення національних сил в Наддніпрянщині. Показовими постають конкретні відомості про ініційовані польськими студентами, всупереч урядовим заборонам, заходи національного характеру, у реалізації яких відзначається роль українців. Попри складність та неоднозначність українсько-польських стосунків після 1863 р., І. Лісевич звертає увагу на співчуття полякам щодо «образи їх національних почуттів» [155, с. 6]. Яскравим прикладом при цьому є розгляд ним організації М. Старицьким запланованого студентством польсько-українського літературного вечора з нагоди ювілею А. Міцкевича 1898 р. у Києві. Зрілість політичної свідомості польської вузівської молоді Києва підтверджується тим, що урядова заборона вшанування пам'яті поета позначилася «голосними акціями на відзначення ювілею, що переросли у студентські заворушення» [155, с. 7].

З початку XXI ст. історична та історіографічна репрезентація проблеми позначена якісними зрушеннями. Методологічним підґрунтям історіографічного осмислення означеного питання слугують теоретичні узагальнення зарубіжних істориків А. Каппелера [125] та О. Міллера [162], які науково обґрунтували раціональність вивчення імперій, на зразок Російської, як поліетнічних структур. Теоретично важливим постає концепція «національних проектів», яка розвинулась у контексті конструктивістського тлумачення нації як «уявленої спільноти» Б. Андерсоном [58]. О. Міллер конкретизував введення поняття «національного проекту», за твердженням якого, «з XIX ст. відносини між різними групами населення в імперії, що модернізувалась, все більше осмислювались у категоріях нації та класу» [162, с. 9]. У центрі вивчення творення таких проектів у межах імперських утворень, за О. Міллером, постає питання того «як місцеві (національні – Л. Г.) еліти і товариства реагували на політику імперських властей, як вони відстоювали свої власні (особливі) інтереси, якщо імперія їх утискала, а також – як вони

співробітничали з імперією і як намагались використати імперські ресурси у місцевих інтересах» [162, с. 8].

У руслі означених концептуальних засад надзвичайно важливою в історіографічному плані постає наукова стаття вітчизняного історика М. Гаухмана [246], який адаптував їх до оформлення польського «національного проекту» в межах Наддніпрянської України. Автором виділено засадничі принципи розуміння даного питання. По-перше, констатується виявлення польського «проекту» у двох «практиках» [246, с. 34]: преса та культурно-просвітницький рух. По-друге, відзначаються його консервативний, націонал-демократичний та соціалістичний напрямки. По-третє, як відмінна риса польського національного руху відзначена його «закритість відносин» [246, с. 35] із загальноросійським рухом. По-четверте, акцентується увага на пріоритетній ролі студентства у культурно-просвітницьких організаціях поляків, що виявляли масовість їх національного проекту як одну із ключових його ознак.

У форматі польсько-українських відносин ключовим аспектом у сучасній історіографії виступає «українофільство» [108; 281; 342], яке, будучи своєрідним «засобом» налагодження союзницьких відносин поляків із українцями, насамперед в університетському середовищі, стало одним із визначальних факторів оформлення української національної ідеї у XIX ст.

На новітньому етапі розвитку як вітчизняної, так і зарубіжної історичної науки, головним чином, представлена організаційна складова саме польського студентського руху другої половини XIX – початку XX ст. Сучасна історіографія зберігає пріоритет у вивченні означеного питання на матеріалах Київщини, як центру громадсько-політичної діяльності тогочасної польської інтелігенції. Загалом, дослідження характеризуються значним розширенням джерельної бази проблеми на основі доступу та критичного опрацювання матеріалів столичних архівів.

Об’єктивній інтерпретації національно-політичної свідомості студентів-поляків XIX – початку XX ст. сприяє і мемуаристика. Одним із

перших тематику діяльності тогочасних національних товариств польської молоді на прикладі київської «Полонії» представив Є. Степанович [359]. Непересічне місце займає видання 2000-х рр. під назвою «Спогади із Києва» [54], що являє собою аналітичний нарис історії громадсько-політичного життя польської освіченої молоді на підросійських українських теренах впродовж 1834–1918 рр. Історіографічна цінність роботи полягає у створенні її на основі мемуарних рукописних текстів учасників тогочасних подій та спеціалізованих робіт польських авторів XX ст., які є бібліографічною рідкістю. Фактологічне наповнення публікації дозволяє простежити основні тенденції національно-патріотичного руху польських студентів в Наддніпрянській Україні, зокрема, у Києві. Формально можна виділити три етапи його структурного оформлення: 1830-ті рр. характеризуються як «одиничні випадки організації польського студентства в Київському університеті» [54, s. 19], наприкінці 1840-х рр. «польська молодь починає проявляти більш яскраву організаційну діяльність» [54, s. 20] (пуристи, гміни, Тройницький союз), 1870-ті рр. позначені утворенням таємних гуртків самоосвіти, а з 1880–1890-х рр. на основі «проникнення ідей соціалізму в середовище молоді» [54, с. 24], її національні, радикальні та соціалістичні уподобання спонукали появу відповідних їм об’єднань. Впродовж 1900–1914 рр. культурно-просвітницька та агітаційна діяльність членів означених організацій стає «підготовчою базою» руху поляків за незалежність, що першопочатково втілилось в ініціативі київських студентів у оформленні 1913 р. гуртка «Філарецiя».

Початки об’єднавчих процесів серед польської молоді Києва пов’язуються із організованими студентом університету Ф. Новицьким «пуристами». Прикметно, що інтерпретація їх ідейних засад поряд із течією хлопоманства, доводить взаємозалежність української та польської складових студентського руху в Наддніпрянській Україні. Проте, характер діяльності студентів-поляків у даному контексті є відмінним від культурництва українців. Заснування у 1857 р. «Тройницького союзу»,

поширення рукописних журналів серед студентської молоді переслідувало мету збройної боротьби із царизмом. Детальна репрезентація участі молоді у січневому повстанні 1863 р. ілюструє спільність дій студентства та учнів, які складали більшість повстанських груп та відповідали за агітацію серед сільського населення. Глибоко прослідковано процес оформлення двох провідних польських організацій київської вузівської молоді «Корпорація» (поч. 1880-х рр.) та «Полонія» (1901 р.), функціонування яких базувалося на розширенні просвітницького напряму та національного «виховання». Згадані об'єднання стали виразниками двох провідних напрямків загальнонаціонального руху поляків наприкінці XIX – на початку XX ст.: «Корпорація» зосереджувала революційно-соціалістичні елементи (Польська партія соціалістична), а «Полонія», як безпартійне товариство, зберігала націонал-демократичний характер. Фактологічно підтверджується нетривалість «академічної» складової руху, який після 1907 р. знову зміщується у політичну площину.

Важливими у даному контексті постають висновки вітчизняного історика О. Білобровець: «впродовж XIX ст. змінюються форми і методи визвольної боротьби: від збройних повстань 1830–1831 рр. та 1863 р. до нелегальних гуртків та організацій другої половини XIX ст. і легальної діяльності товариств націоналістичного спрямування після революції 1905–1907 рр.» [398, с. 135]. Дослідження суспільно-політичної діяльності поляків в означений період, завдяки введенню нею нових архівних даних, поповнене репрезентацією участі студентів КПІ та ККІ у польських академічних вузівських об'єднаннях на межі XIX–XX ст., а також благодійних організацій польської вузівської корпорації Києва.

В останні роки інтерес істориків звертається до проявів громадсько-політичної діяльності польської молоді і в інших регіонах Наддніпрянської України. Вивчаються товариства студентів-поляків Новоросійського університету [337; 376], діяльність яких спрямовувалась на збереження

власної національної ідентичності культурно-просвітницькими методами (переважно музичні та літературні вечори).

Участь студентів у творенні «національного проекту» євреїв у межах Російської імперії впродовж XIX – початку XX ст. на сьогодні найбільш ґрунтовно вивчена російським істориком О. Івановим [109]. На основі переписів та анкетувань єврейських студентів Києва, Одеси та Москви початку XX ст. вчений інтерпретував суспільно-політичний портрет єврейського студентства. Матеріали дослідження демонструють, що громадсько-політичну позицію молоді єврейського походження наприкінці XIX – на початку XX ст. визначали «партійні» симпатії, які, в основному, залежали від її соціального, або матеріального статусу. У політичних вподобаннях київських, а особливо, одеських респондентів переважали соціал-демократичні поряд із національно-єврейськими. Оскільки матеріали означених джерел не ілюструють конкретних напрямів соціал-демократії у середовищі респондентів, О. Іванов припускає пріоритет меншовизму, «якщо орієнтуватися на відношення до соціал-демократії у післяреволюційну епоху студентства в цілому» [109, с. 156]. Дослідник акцентує увагу на неоднозначності політичної позиції єврейської вузівської молоді підросійської України. На прикладі одеського студентства, поряд з констатацією 39,3 % відповідей респондентів щодо симпатій єврейським партіям як «зміцнення в єврейському студентському середовищі постреволюційного періоду ідеології сіонізму» [109, с. 157], О. Іванов наголошує, що «більшість же єврейського студентства, судячи з даних переписів, об’єктивно і суб’єктивно відчувала себе органічно вкоріненими в російський ґрунт, мріючи лише про культурно-національне самовизначення і громадське рівноправ’я» [109, с. 158]. Хоча автор заперечує абсолютизацію фактору антисемітизму у формуванні суспільно-політичної позиції вузівського середовища, на нашу думку, саме він поряд із неоднозначністю державницької традиції та менталітету євреїв загалом постає ключовою

підставою доволі невисокого рівня практичної реалізації єврейськими студентами своїх національних прагнень.

В останні роки сучасні історики розширюють наукову розробку міжнаціональних відносин у студентському середовищі Наддніпрянщини. Висвітлення самоорганізації полінаціональної молоді ґрунтується на вивченні співпраці в рамках функціонування її центральних органів. Наголошується на членстві поляків у Союзі київських земляцтв та організацій [54, с. 29], більшість вчених при репрезентації шевченківських вечорів за сприяння Харківської студентської громади відзначають участь у них представників грузинського, вірменського і польського земляцтв.

Грузинський «фактор» у громадсько-політичних реаліях другої половини XIX – початку XX ст. на рівні вузівського середовища Києва в історіографії представлений дослідженням Г. Жоржоліані [278]. На основі неопублікованих архівних документів автор відтворив персональну участь студентів-грузинів в університетських «сходках» 1890-х рр., 1901 р., а також входження у 1903 р. грузинського земляцтва до Коаліційної ради як новоствореної студентської організації на Всеросійському студентському з'їзді в Одесі. Розширює картину іноземної складової студентського руху на теренах підросійської України дослідження вітчизняного історика О. Купчика [146], що репрезентує азербайджанську молодь Києва в означених реаліях. Ним охарактеризовано її взаємовідносини із вище згаданими загальностудентськими організаціями, Українською студентською громадою, а також ініціативність і спроби створення «Товариства взаємодопомоги студентів-мусульман Університету св. Володимира» та загальноросійської студентської мусульманської організації, які були дискредитовані імперською поліцією.

Отже, наукова репрезентація міжнаціональних відносин у студентській корпорації підросійської України з кінця XIX ст. зберігає соціально-політичний контекст. В історичному плані тематика представлена достатньою мірою та сприяє її розумінню. Виходячи з того, що будь-які

процеси національного та політичного характеру у державі ініціюються та реалізовуються найбільш активними та ідейно зорганізованими суспільними силами, цілком виправданим є інтерес істориків до представників національностей Наддніпрянщини, які визначали їх перебіг. Здійснений аналіз історичної літератури дозволяє констатувати якісно новий рівень інтерпретації проблеми сучасною наукою. Накопичений фактологічний матеріал впродовж XX ст., поряд із новітніми методологічними тенденціями, у дослідженні національного аспекту в модерній історії імперських держав XIX ст. формує принципові засади наукового осмислення явища студентського руху, як складової діяльності національно-свідомої інтелігенції у справі «формування» нації. В історіографії дане питання ілюструється на перетині двох визначальних факторів: загальноросійські демократичні тенденції та власне націотворчі процеси другої половини XIX – початку XX ст. як об’єктивні умови суспільно-політичних реалій тогочасної Російської імперії та, особливо, Наддніпрянської України.

Зосередження істориків на означеному підході до вивчення проблеми зумовлює відкритість її наукової розробки. Актуальними залишаються питання кількісних характеристик в ілюстрації практичних заходів студентства у контексті їх суспільно-політичної боротьби та відстоювання академічних інтересів, масштабності реалізації збереження вузівською молоддю своєї національної ідентичності.

Висновки до розділу:

Таким чином, рівень репрезентації вітчизняною та зарубіжною історичною думкою місця і ролі студентства у громадсько-політичних реаліях Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє констатувати сформованість наукової, методологічно та тематично багатогранної історіографії проблеми.

Власне історичний вимір означеного питання впродовж кінця XIX – початку XXI ст. повною мірою виражає специфічність території

Наддніпрянської України у плані національного, політичного, соціального та історичного факторів оформлення суспільно-політичної думки та захисту національної ідентичності населення в умовах «модернізації» імперії. Сфера вищої освіти постала площиною яскравого вираження відносин консервативної влади та модерного суспільства. Явище студентського руху ілюструвало ключові ознаки тогочасної суспільної свідомості та довело одну із першочергових ролей інтелігентського прошарку у революціонізації життя в імперії та, зрештою, її загибелі.

Історіографія соціально-політичної природи життя вузівської молоді підросійської України демонструє чимало наукових висновків, які слугують глибокому осмисленню проблеми як у вузькоспеціалізованому плані, так її загального контексту. По-перше, історіографічна реконструкція участі освіченої молоді у загальнодемократичних процесах у Російській імперії позначена трансформацією історичних знань від поєднання їх із суспільною свідомістю наприкінці XIX – на початку XX ст. через ліберально-публіцистичну та «соціал-революційну» інтерпретацію до загальнотеоретичних положень. Останні систематизують фактологічну основу та забезпечують розгляд явища студентського руху у його основних складових: академічна і політична. Конспіративно-нелегальний характер діяльності тогочасної інтелігенції позначився на формуванні джерельної основи вивчення проблеми. Як наслідок, прикметною рисою її історичної й історіографічної реконструкції постає використання мемуарної літератури. Здійснений історіографічний аналіз дозволяє виділити, попри наявні усталені підходи до розуміння явища студентського руху Наддніпрянської України, ще одну його прикметну рису – розвиток загальнодемократичних, академічних та національних течій у ньому позначився майже остаточним переходом вузівської молоді та її організаційних об’єднань у політико-партійну площину після революції 1905–1907 рр. і поступовим нівелюванням окремішності студентського фактору через оформлення табору загальнодемократичних сил.

Національна складова означеного явища науково інтерпретується у руслі новітніх методологічних засад. Як в історичному, так і в історіографічному плані національно-патріотична діяльність освіченої молоді впродовж XIX – початку XX ст. демонструє націотворчі тенденції у середовищі представників ентічних груп, які, в силу історичних обставин, представляли їх на теренах підросійської України. Показовими у даному випадку постають польське та українське питання у студентському русі Наддніпрянщини XIX – початку XX ст., історіографічне відображення яких доводить раціональність модерністських підходів у вивченні їх як у руслі «національного відродження», так і у контексті націотворення з пріоритетом інтелігенції у ньому.

Вищезазначене ілюструє доцільність поглибленого історичного аналізу проблеми. Зважаючи на достатню кількість її спеціалізованих досліджень з перевагою вивчення політичного аспекту, потребує уточнення власне соціальна сторона. Актуальною постає сфера взаємовідносин не лише всередині вузівської, інтелігентської корпорації, але й її співпраця з іншими соціальними прошарками. Крім того, наявна необхідність комплексного підходу у висвітленні явища в Наддніпрянщині загалом, поєднуючи особливості та спільні риси його проявів у її вузівських центрах. Щодо національного контексту студентського руху у підросійській Україні, важливе збереження полінаціонального підходу з уточненням його існуючих проблемних напрямків, що забезпечить подолання однобічності та об’єктивність репрезентації проблеми історичною наукою.

ВИСНОВКИ

Протягом другої половини XIX – початку XXI ст. питання участі та місця студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України виступають предметом значного масиву історичної літератури, що демонструє процес їх оформлення у наукову проблему вітчизняної та зарубіжної історіографії, актуалізуючи її розгляд як вагомого об’єкта історичного та історіографічного дискурсу означеного періоду. Здійснений історіографічний аналіз дозволяє констатувати наступні результати комплексного та системного осмислення теми:

– Виявлений рівень конкретних результатів досліджень студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини дозволяє виокремити три історіографічні періоди наукової розробки проблеми: дореволюційний (1860–1917 рр.), радянський (1920–1991рр.) і сучасний (1991–2017 рр.), у межах яких виділено сім підперіодів (1860–1905 рр.; 1905–1917 рр.; 1920-ті рр.; початок 1930-х – кінець 1950-х рр.; 1960–1980-ті рр.; 1991–2004 рр.; 2005–2017 рр.). Комплексний аналіз розвитку історичних знань з проблеми (в рамках запропонованої періодизації) продемонстрував адаптацію основних тенденцій світової історичної науки у дослідження суспільно-політичних процесів у Російській імперії та періодичне підтвердження історіографічною практикою національної парадигми у їх вивченні. Аналіз інформаційного потенціалу історіографії проблеми засвідчив його залежність від теоретико-методологічних орієнтирів на усіх етапах її наукової розробки. Виявлено, що дореволюційні роботи зосереджували власне історичну інформацію з проблеми загалом та окремих її аспектів. З середини XX ст. підставою здійснення конкретних досліджень студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України стало поєднання історіографічних та історичних фактів, що дає змогу оцінити попереднє вивчення дотичних до предмету питань та визначає шляхи всебічного аналізу даних праць.

Систематизація джерельного комплексу дисертації здійснювалася, головним чином, за видовим критерієм. Відповідно, конкретні результати наукової розробки проблеми зосереджують праці монографічного та узагальнюючого характеру українських та зарубіжних вчених і спеціалізовані дослідження, які висвітлюють широке коло питань проблеми; роботи історіософського та політико-філософського змісту сучасників подій, що розглядаються; наукові розвідки пов’язаних з історичною наукою представників галузей гуманітарного знання, які у контексті властивих їм підходів, аналізують наддніпрянське студентство як складову національних, соціальних, політичних процесів означеного періоду; матеріали науково-практичних конференцій та круглих столів; енциклопедично-довідкових видань, тощо. Глибшому розумінню процесів, що досліджуються, сприяли джерела особового походження, публікації історичних джерел і неопубліковані матеріали, які уточнюють фактологічну основу наявних праць та відображають маловідомі аспекти проблеми. Позитивною тенденцією наприкінці XX – на початку XXI ст. у даному контексті виступає систематичне збагачення комплексу історіографічних джерел з теми через залучення нових документів та матеріалів у конкретно-історичні дослідження окремих аспектів участі студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України.

Враховуючи мультиаспектний характер наявних історіографічних фактів з обраної тематики, виведення їх на рівень самостійної наукової проблеми забезпечило дотримання принципів системності, об’єктивності та всебічності, які передбачають розгляд етапних особливостей та ступеня розвитку історичних знань у поєднанні з співвідношенням їх тематичних напрямків. Пріоритет національної історіографії у конкретно-історичних дослідженнях наддніпрянського студентства зумовив особливий акцент на реалізації взаємопов’язаних принципів історизму та наступності. При характеристиці конкретних історіографічних ситуацій та історіографічного процесу загалом принцип історизму дозволив відобразити суттєві

узагальнення, трансформацію висновків й оцінок науковців стосовно громадсько-політичної діяльності студентства в Російській імперії та, зокрема, в Наддніпрянській Україні з другої половини XIX – до початку XXI ст. З позицій історизму прослідковано збереження до сьогодні концептуальних положень національної традиції у висвітленні культурницької та політичної діяльності вузівської молоді в підросійській Україні. Аналіз звернення інтересу українських істориків до явищ українофільства, хлопоманства, безпосередньо пов'язаних із студентським середовищем Наддніпрянщини, дозволив констатувати актуалізацію соціокультурного підходу в їх науковому осмисленні на новітньому етапі вітчизняної історіографії. Виконанню поставлених завдань сприяли також загально- та спеціально наукові методи дослідження джерел та літератури.

Теоретичною базою дослідження стали узагальнюючі та спеціалізовані праці представників галузей гуманітарного знання, які розкривають ключові ознаки суспільно-політичних процесів як категорії суспільних наук, орієнтують у термінологічно-понятійній специфіці їх наукового відображення. Встановлено, що впродовж XX – початку XXI ст. відсутність чіткого змістовного визначення «студентського руху» пояснюється складностями та неоднозначністю наукових підходів до вивчення безпосередньо пов'язаних із ним феноменів «інтелігенція», «суспільний рух», «громадський рух», «молодіжний рух», тощо. На основі історіографічної оцінки теоретичних засад інтерпретації вищеозначених термінів, запропоновано авторське визначення «студентського руху».

– Науковий інтерес до студентства підросійської України як її окремої соціальної групи не втрачає актуальності з другої половини XIX ст. Пріоритетність соціально-політичного контексту в історичному представленні студентської корпорації в Російській імперії оформила в історіографії узагальнений тип вихованця вузу (головним чином, університету) як майбутнього представника імперської еліти, чиє життя цілковито залежало від суспільних реалій. З одного боку, вихідним моментом

його вивчення виступає історія формування нормативно-правових основ соціального статусу наддніпрянських студентів. Наукові висновки існуючого комплексу історіографічних джерел щодо питання прав та обов'язків студентів у Російській імперії залишають усталеним факт визначення загальних засад доступу до вищої освіти на найвищому рівні для діючих протягом XIX – початку XX ст. «російських» університетів, що втілювалось у статутних та супровідних їм документах спеціалізованих відомств. Відповідно, соціально-правовий статус студентів, як видно із досліджень, у ході частого реформування освітньої галузі імперії зазнавав неодноразової корекції у зв'язку із суспільно-політичними процесами в імперії загалом, та на Наддніпрянщині зокрема. Акцент в історіографії на репрезентації ключових аспектів прийому абітурієнтів до університету св. Володимира, для якого імператорською резолюцією 1833 р. було вирішено видати окремий статут, а 1842 р. запропоновано ще один варіант, слугує доказом важливості предметного представлення організації вищої освіти на Наддніпрянщині імператорськими освітніми відомствами. На основі започаткованого сучасними українськими істориками вивчення документальної бази заснування ВЖК на підросійській Україні поглиблюється розуміння соціально-правового статусу курсисток у загальному контексті розвитку вищої освіти в імперії з акцентом на зміні власне їх професійних можливостей, моделі її поведінки та ролі у суспільстві.

З іншого боку, наукова розробка соціального портрету студентства Наддніпрянщини, демонструє історико-культурний характер повсякденності вихованців вузів. Українськими істориками на багатому фактичному матеріалі доводиться визначальна роль у формуванні студентської ідентичності процесу «національного відродження», розвитку національної свідомості та трансформації громадянської позиції. Аналіз історіографії проблеми демонструє достатній рівень історичних та історіографічних фактів трансформації світогляду означеного прошарку від чітко визначених професійних орієнтирів та усталеної суспільної позиції на початку XIX ст. до

дисперсної громадсько-політичної свідомості на межі XIX–XX ст. Відповідно, формування т. зв. «нового типу» студента в Російській імперії, на підвладних їй українських землях (під впливом національного романтизму та європейського досвіду вираження своїх суспільних поглядів) обумовили феноменальність явища власне українського студентського руху в означений період. Історіографічна практика неодноразово демонструє переплетення, взаємодію та комплексний вияв означеної частини тогочасної інтелігенції як учасника освітніх, суспільних та націотворчих процесів, що дозволяє констатувати сутнісну роль наддніпрянського студентства в загальнодемократичному русі в Російській імперії, надто, його національно-культурницького та політичного вимірів. Більшість вчених доводить, що саме студенти були тією частиною суспільства Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., яка повною мірою усвідомлювала тогочасні демократичні тенденції та намагалася адаптувати їх до тогочасних порядків. Накопичений фактологічний матеріал впродовж XX – початку XXI ст. поряд із новітніми методологічними тенденціями у дослідженні модерної історії імперських держав XIX ст. формує принципові засади наукового осмислення явища студентського руху. В історіографії така діяльність вузівської молоді в Наддніпрянщині ілюструється на перетині двох визначальних факторів: загальноросійські демократичні тенденції та власне націотворчі процеси другої половини XIX – початку XX ст. як об’єктивні умови суспільно-політичних реалій тогочасної Російської імперії.

– Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. утверджується розробка національної специфіки проявів молодого вузівського покоління в суспільно-політичних реаліях Наддніпрянської України означеного періоду. Національна складова проблеми, внаслідок поступової переорієнтації істориків на вітчизняних теренах впродовж XX ст., отримала достатньо специфічне висвітлення, як в історичному, так й історіографічному плані. Якщо до кінця 1920-х рр. традиції національної історіографії у радянському науковому історичному дискурсі зберігались завдяки інституційним

структурам, які очолював М. Грушевський, то з 1930-х рр. виключну роль у цьому належала українським історикам західної діаспори. В умовах українізації спеціальними розвідками з історії національно-культурного, громадівського руху були закладені основи наукового осмислення об’єднавчих процесів у молодіжному, власне вузівському середовищі на національному (українському) грунті, що стало єдиним проявом у радянській історіографії звернення до даної тематики.

Діаспорна історична література формує неоднозначний комплекс історіографічних джерел із проблеми, зосереджуючи, здебільшого, персональну інтерпретацію учасників різних етапів українського національно-політичного руху XIX – початку XX ст. утвердження у наддніпрянського студентства своєї національної ідентичності, ідейних витоків його об’єднання від університетських громад до перших політичних, власне українських організацій. Доробок представників зарубіжної історичної науки, враховуючи складність документального підтвердження наявних матеріалів, з огляду на, головним чином, нелегальний характер діяльності національно свідомого студентства впродовж другої половини XIX – початку XX ст., окреслює визначальну тенденцію реконструкції проблеми. Наукові праці та мемуарна література, що побачили світ за межами України, доводять провідну роль у національному русі означеного періоду інтелігентського середовища, ініціативну частину якого складала молодь, насамперед вузівська.

Дослідження показало, що на сучасному етапі наукової розробки проблеми переважає внесок вітчизняних дослідників, позначений домінуванням в її історичній реконструкції парадигми «національного відродження», яка, відповідно до новітніх тенденцій світової історичної науки, дедалі частіше набуває ознак наукового осмислення процесу націотворення. Продуктивність вітчизняного наукового дискурсу, головним чином, позначена у вивченні національно-політичної складової студентського руху в Наддніпрянській Україні. Попри значну кількість

спеціальних робіт, які нерідко фактологічно подібні, цілісного осмислення проблема почала набувати в останнє десятиліття. В сучасній українській історичній науці наявна достатня кількість публікацій, присвячених «соборним» тенденціям у відображенні взаємовідносин між студентами вищих навчальних закладів українських земель, які перебували під владою двох абсолютно різних імперій, що дозволяє констатувати їх як окремий тематичний напрямок вітчизняної історіографії, маючи непересічне значення для доведення її соціокультурної функції. Адаптація новітніх теоретичних і методологічних підходів у дослідженнях націотворчих процесів уможливив аналіз та комплексне осмислення їх засадничих ознак у контексті репрезентації студентської участі в них через спроби понятійного визначення явища українського студентського руху та пов'язаних із ним «українофільства», «хлопоманства» і т. ін.

Теоретичні узагальнення зарубіжних істориків окреслили актуальні до сьогодні орієнтири в інтерпретації національного виміру проблеми (модерністська/примордіалістська концепція нації, грохівська система національних рухів). Відповідно, студентська активність позиціонується як власний варіант вияву освіченою молоддю національних прав у рамках свого політичного статусу в другій половині XIX – на початку XX ст., постаючи повноцінною складовою націотворчих тенденцій тогочасної європейської історії.

– Характерною рисою історичної інтерпретації місця наддніпрянських студентів у громадсько-політичних реаліях Російської імперії загалом та підросійської України зокрема, з другої половини XIX ст. виступає поєднання власне наукового аналізу фактів та суспільної позиції авторів. Так, дореволюційний період наукової розробки проблеми ілюструє безпосереднє становлення процесу нагромадження знань із проблеми поряд із констатацією практично усіх аспектів прояву студентської активності на суспільно-політичній арені імперії безпосередніми учасниками тогочасних подій. Тогочасні історіографічні джерела ілюструють протилежні позиції

дослідників студентської громадсько-політичної діяльності щодо її значення та перспектив, адже автори, в умовах різноманіття течій суспільної думки впродовж кінця XVIII – початку XX ст., були виразниками її того чи іншого напряму, що має непересічне значення для осмислення особливостей даної історіографічної ситуації. Це стосується як загальноросійських тенденцій історичного дискурсу другої половини XIX – початку XX ст. (ліберальна та офіційна думка), так і національних (т. зв. «українство»). На основі аналізу джерельної бази дослідження вдалося персоніфікувати внесок істориків та громадсько-політичних діячів у наукове осмислення теми, роботи яких формують канву як системного, так і її конкретно-історичного дослідження.

Радянська історіографія відображала явище студентського руху, головним чином, як складову загальнодемократичних процесів у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст., поряд із робітничим та селянським рухами. Студентська тематика висвітлювалась виключно в руслі ленінської концепції молодіжного руху, згідно з якою участь молодого покоління в «революційних» подіях означеного часу трактувалась як заслуга більшовиків у залученні суспільних мас для досягнення визначеної мети. Наддніпрянське студентство у даному контексті поставало предметом аналізу першооснов розгортання опозиційних самодержавству настроїв серед освічених верств населення: від Харківсько-Київського таємного товариства вузівської молоді в середині 1850-х рр. до взаємозв’язків із народовольським рухом впродовж 1870–1880-х рр.

Характерною рисою сучасного періоду виступають якісні зміни загальних та спеціалізованих досліджень проблеми як у ширину предметного поля, так і в глибину аспектів, що досліджуються. За роки незалежності вітчизняна історична наука поповнилася публікаціями документального характеру, які конкретизують ключові моменти вузівського життя Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. та поглиблюють системне осмислення даної соціально-професійної групи в суспільно-політичних процесах національного та загальноімперського вимірів. На основі

розширення джерельної бази репрезентації проблеми через поєднання інформативної цінності праць українських і зарубіжних дослідників та архівних матеріалів з'являються конкретні тематичні напрямки, які свідчать про якісно новий рівень її історичної та історіографічної розробки. Удосконалюється вивчення повсякденної сфери студентства, що має безпосередній зв'язок із процесом становлення молодого покоління як повноцінного учасника громадського, політичного життя Російської імперії та, власне, Наддніпрянської України, а також має значний вплив на оформлення його суспільної позиції як у контексті освітніх, так і культурних, політичних реалій.

У дослідженні відображена репрезентація студентства в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. і зарубіжною історіографією. Російським історикам належить пріоритет дослідження студентства у руслі вивчення т. зв. «університетського питання» та оформлення студентської/вузівської корпорації в Російській імперії впродовж другої половини XIX – початку XX ст., де акцентується увага, здебільшого, на університетських центрах підвладних їй українських земель. Західноєвропейська та американська історіографія проблеми чисельно незначна, проте важлива у якісному плані. Ще з 1960-х рр. вона позначена системним осмисленням місця та ролі студентів у суспільно-політичному житті дореволюційної Росії, яке позбавлене однозначності та ідеологічних оцінок.

– Незважаючи на достатнє відображення тематики в історіографії та виявлені закономірності її наукового осмислення, очевидними залишаються диспропорційність репрезентації властивих їй проблемних питань та аспектів, часте дублювання фактологічного матеріалу, розбіжності в їх оцінках. Звідси об'єктивно постає необхідність і доцільність подальшої наукової розробки проблеми, враховуючи динаміку історіографічного процесу та його постійне збагачення новою інформацією. Малодослідженими постають питання соціальних джерел формування наддніпрянської

студентської корпорації. Відповідно, подальшого вивчення потребують обмеження, зміни та нововведення, які мали місце у ході університетських реформ, а особливо щодо прийому до вищих навчальних закладів імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., практичних наслідків безпосередньої реалізації даних актів в організації вищої освіти саме в Наддніпрянській Україні. Дослідження останнього десятиліття свідчать про актуальність питання академічної складової організації процесу вищої освіти для представниць жіночої статі, що слугує кращому розумінню формування контингенту слухачок ВЖК як специфічного явища власне «російської» імперської моделі освіти. Гендерна складова проблеми потребує збагачення історичних та історіографічних знань стосовно внутрішніх характеристик здобувачок вищої освіти в імперії, що дасть змогу глибокого розуміння передумов та визначальних чинників широко представлених в науковій літературі феміністичних тенденцій в їх середовищі.

Здійснений аналіз історіографічних джерел дозволяє констатувати наявність комплексної репрезентації проблеми на прикладі, головним чином, університетських міст Наддніпрянщини (Київ, Харків, Одеса), у якій, за винятком Київської Духовної Академії, фактично не розробленою залишається сфера спеціалізованих вищих навчальних закладів. Окремого дослідження та залучення широкого комплексу джерел особливо потребує повсякденність вихованців останніх.

Більш глибокого осмислення потребує соціально-політичний контекст студентського руху в Наддніпрянській Україні означеного періоду, особливо, співвідношення ідейних течій суспільної думки для розуміння протестних заходів студентства на кожному з його етапів. Не охопленими увагою дослідників постають питання конкретних організаційних структур, які мали вирішальний вплив на розгортання студентського руху в Наддніпрянській Україні, практичної реалізації делегованих ними цілей, місце у даних подіях, окрім університетів, інших вузів, розвитку і еволюції форм та методів їх діяльності. Відкритим в історичному плані також залишається питання

поліетнічної природи наддніпрянського студентства, відповідну суспільно-політичну діяльність, яка справила неабиякий вплив на тогочасну національно-культурну та політичну діяльність українських студентів.

Подальшого розвитку потребує системне осмислення проблеми в історіографічному плані, оскільки здійснене дослідження є першою спробою такого роду репрезентації означеної тематики. Результати дослідження стану її наукової розробки дозволяють констатувати спрощений підхід в інтерпретації досвіду вивчення теми впродовж XX – початку XXI ст., за винятком декількох фундаментальних праць. Збагачення та розширення предметного поля проблеми, з відповідними спеціалізованими дослідженнями її окремих аспектів потребують більш виваженого аналізу історіографії. Відображення проблеми з позицій традиційної періодизації вітчизняної суспільно-політичної історії не позбавляє актуальності залучення нових історіографічних джерел та перегляду змісту відомих, конкретизації особистого внеску дослідників. Це, в свою чергу, дозволить, хоча б частково, подолати бібліографічно-анотаційний характер більшості наявної історіографічної інформації з проблеми.

Оскільки суспільна роль молодого покоління у вітчизняній історії не втрачає актуальності в сьогоденні, подальше вивчення проблеми залишається пріоритетним завданням, насамперед, вітчизняної історіографії. Удосконалення наявних узагальнень, висновків та уроків забезпечить аргументовані відповіді на актуальні питання суспільних, громадських, національних та політичних питань сучасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Рукописні матеріали

1. Спогади М. В. Лучицької, дружини І. В. Лучицького [Середина XIX ст. – 1890 р.] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 66. (Архів І. В. Лучицького). Од. зб. 574. 151 арк.
2. Лучицька Марія Вікторівна. Спогади про Лучицького І. В., його учнів [Фрагменти, б. д. Черновий автограф]. На російській мові // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 66. (Архів І. В. Лучицького). Од. зб. 576. 26 арк.

Опубліковані джерела

3. Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади: у 3 кн. / упоряд. Короткий В., Ульяновський В. Київ, 2000. Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. 704 с.
4. Александровъ Д. Студенческіе квартиры в Кіеве (Итоги студенческой квартирной анкеты, произведенной въ Кіеве 16–20 ноября 1909 г.) Киев: Типографія И. И. Чоколова, 1910. 77 с.
5. Брагин Ф. Справочная книга для учеников гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения. Харьков, 1886. 114 с.
6. Воловенко П. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету св. Владимира и другим русским университетам с 1892 по 1911 год. Киев, 1912. 1020 с.
7. Высочайше утвержденный Общый Уставъ Императорскихъ Россыйскихъ Университетовъ // ПСЗРИ. Собрание третье. Т. IV: 1884. СПб., 1887. С. 456–474.

8. Высочайше утвержденный Общый Уставъ Императорскихъ Россыйскихъ Университетовъ // ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXVIII. Отделение первое: 1863. СПб., 1866. С. 621–638.
9. Высочайше утвержденный Общый Уставъ Императорскихъ Россыйскихъ Университетовъ // ПСЗРИ. Собрание второе. Т. X. Отделение первое: 1835. СПб., 1856. С. 841–855.
10. Высочайше утвержденный Уставъ Императорскаго Харьковскаго Университета // ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVIII. Отделение первое: 1804–1805. СПб., 1830. С. 589–607.
11. Гессен Ю., Фридштейн В. Сборникъ законовъ о евреяхъ с разъясненіями по опрѣделениямъ Правительствующего Сената и циркулярамъ министерствъ. СПб., 1904. 422 с.
12. Грушевський М. Виступ на відкритті вечора на пошану памяті Т. Шевченка в Народному домі у Львові 16 березня 1896 р. // Тарас Шевченко і Галичина. Статті і матеріали. Львів, 2014. С. 121–127.
13. З іменем Святого Володимира: у 2 кн. / упоряд. Короткий В., Ульяновський В. Київ: Заповіт, 1994. Кн. 1. 359 с.
14. З іменем Святого Володимира: у 2 кн. / упоряд. Короткий В., Ульяновський В. Київ: Заповіт, 1994. Кн. 2. 453 с.
15. З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ, 1913. Т. 116. Кн. 4. С. 177–189.
16. Гольцман Н., Бабин А., Рабичев Я., Будиш Я., Спивак И., Дединский А. К характеристике еврейского студенчества: (По данным анкеты среди евр. студенчества г. Киева в нояб. 1910 г.). Киев, 1913. 79 с.
17. Кипер М. Студенческий альманах на 1913–1914 академический год. Справочная книжка для студентов, слушательниц высших жен. и мед.

Курсов и лиц, желающих поступить в высш. учеб. завед. г. Одессы. Одесса, 1913. 111 с.

18. Клопотовский В. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету св. Владимира и прочим русским университетам с 1878 по 1891 год включительно. Киев, 1893. 275 с.
19. Леонтович Т. Сьомі роковини смерти Шевченка у Львові // Тарас Шевченко і Галичина. Статті і матеріали. Львів, 2014. С. 33–36.
20. Павлик М. XX роковини смерти Тараса Шевченка во Львові // Тарас Шевченко і Галичина. Статті і матеріали. Львів, 2014. С. 90–93.
21. Правила для студентов Императорских Российских университетов: Московского, Харьковского, Новороссийского, Казанского и св. Владимира // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. СПб.: Типогр. Императ. Акад. наук, 1905. Т. VII: 1877–1879. С. 1086–1092.
22. Правила для учащихся в университете св. Владимира (Четвертое издание). Киев, 1867. 33 с.
23. Правила для студентовъ Киевскаго Политехническаго Института Императора Александра II. Киев, 1898. 12 с.
24. Правила для студентовъ и стороннихъ слушателей императорскихъ российскихъ университетовъ. СПб., 1897. 49 с.
25. Правила Киевской духовной академии: 1. О приеме студентов в эту Академию и о переходе их из других академий, 2. О чтении книг студентами и 3. О хранении библиотеки и управлении ею. Киев: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1886. 14 с.
26. Правила об обязанностях учащихся в Киевской духовной академии и о взысканиях за нарушение оных. Киев: Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкого, 1884. 12 с.
27. Революционное народничество 70-х годов XIX века: сб. док. и материалов: в 2-х т. / под ред. Б. С. Итенберга. Москва: Наука, 1964. Т. 1: 1870–1875 гг. 530 с.

28. Сборник постановленій и Распоряженій начальства по університету св. Владиміра и прочимъ Русскимъ Университетамъ, составленный секретарем Совета Университета св. Владиміра В. В. Виндигомъ. Киев, 1872. 320 с.
29. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1866. Т. I: 1802–1834. 987 с.
30. С-ий Б. и К-р М. Одесское еврейское студенчество. Итоги анкеты среди евреев-студентов, произведенной в 1911/1912 учебном году. Одесса, 1913. 32 с.
31. Терлецький О. Про Тараса Шевченка // Тарас Шевченко і Галичина. Статті і матеріали. Львів, 2014. С. 119–121.
32. Тубянский И. Календарь и справочная книжка для студентов императорских университетов и прочих высших учебных заведений на 1890/91–1892/93 акад. год. СПб., 1892. 380 с.
33. Університет Святого Володимира: студентське життя 1834–1917: зб. документів / за ред. Л. В. Губерського. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. 416 с.
34. Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодежі // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 401–410.
35. Шейнис Д. Еврейское студенчество в цифрах: (По данным переписи 1909 г. в Киев. ун-те и Политехн. ин-те). Кеви: печ. И. Шенфельда, 1911. 73 с.

Спогади, мемуари, щоденники

36. Андрієвський В. Три громади: спогади з 1885–1917 рр. Львів: Видавець Іван Тиктор, 1938. Т. 2. Ч. I, II. 127 с.

37. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). Вінніпег-Манітоба, 1949. 166 с.
38. Єфремов С. Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (1876–1907): спогади / Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАНУ, Ін-т рукоп. НБУ імені В. Вернадського. Київ: Темпора, 2011. 790 с.
39. Кістяківський О. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / НАН України, Ін-т укр. археографії. Київ: 1995. Т. 2: 1880–1885. 583 с.
40. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Торонто: Срібна сурма, 1972. 223 с.
41. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1932. Т. VI. Ч. III. 282 с.
42. Лотоцький О. Сторінки минулого. Саут Баунд Брук, 1966. Ч. II. 486 с.
43. Новороссийский университет в воспоминаниях современников: К 135-летию Одесского университета: сб. / отв. ред. В. Смытнина. Одесса: АстроПринт, 1999. 296 с.
44. Овсянико-Куликовский Д. Воспоминания. СПб.: Время, 1923. 187 с.
45. Ревакович Т. З початків ширення поезій Шевченка в Галичині // Тарас Шевченко і Галичина. Статті і матеріали. Львів, 2014. С. 180–182.
46. Ревакович Т. Спомини // Тарас Шевченко і Галичина. Статті і матеріали. Львів, 2014. С. 183–184.
47. Романович-Славатинський О. Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843–1854 роках / З іменем Святого Володимира: у 2 кн. / упоряд. Короткий В., Ульяновський В. Київ: Заповіт, 1994. Кн. 1. С. 160–180.
48. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.
49. Селецький П. Із спогадів про Київський університет у 1837–1841 роках / З іменем Святого Володимира: у 2 кн. / упоряд. Короткий В., Ульяновський В. Київ: Заповіт, 1994. Кн. 1. С. 147–154.

50. Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. / упоряд. Зайцев Б., Іващенко В., Кадєєв В., Куделко С., Мигаль Б., Посохов С. Харків: САГА, 2008. Т. I. 539 с.
51. Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. / упоряд. Зайцев Б., Іващенко В., Кадєєв В., Куделко С., Мигаль Б., Посохов С. Харків: САГА, 2011. Т. II. 550 с.
52. Чалий М. Спогади із життя університету 40-х років XIX ст. / З іменем Святого Володимира: у 2 кн. / упоряд. Короткий В., Ульяновський В. Київ: Заповіт, 1994. Кн. 1. С. 195–208.
53. Чеважевский В. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875 гг.) / З іменем Святого Володимира: у 2 кн. / упоряд. Короткий В., Ульяновський В. Київ: Заповіт, 1994. Кн. 2. С. 193–215.
54. Grzymałowski S. Wspomnienia z Kijowa. Polska młodziez akademicka w Kijowe 1834–1918 (wybrane rozdziały). Wrocław, 2001. 42 s.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії

55. Абрамов Я. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее. СПб.: Тип. М. Меркушева, 1900. 351 с.
56. Абрамов Я. Частная женская воскресная школа в Харькове и воскресныя школы вообще. Москва, 1896. 112 с.
57. Аврус И. История российских университетов. Очерки. М., 2001. 85 с.
58. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. 2-ге вид. Київ: Критика, 2001. 272 с.

59. Аскоченский В. История Киевской духовной академии по преобразовании ее в 1819 году. СПб.: Тип. Эдуарда Веймара, 1863. 282 с.
60. Астахов В., Кондуфор Ю. Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и губернии. Харьков, 1955. 120 с.
61. Багалій Д. Вибрані праці: у 6 т. Харків: ХГІ «НУА», 2005. Т. 4., Ч. 2: Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). (1815–1835 гг.) (ч. 2.). 1004 с.
62. Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харьков: Тип. и лит. М. Зильберберга, 1904. Т. 2 (1815–1835). 1136 с.
63. Багалей Д., Сумцов Н., Бузескул В. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков: Тип. Ун-та, 1906. 329 с.
64. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60–90-х років XIX ст. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 162 с.
65. Василевський Л. Україна і українська справа // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів / пер. з польс. С. Гіріка. Київ: Києво-Могилянська академія, 2012. С. 87–106.
66. Веременко В. Женщины в русских университетах (вторая половина XIX – начало XX вв.). СПб.: Изд-во Высш. адм. шк., 2004. 149 с.
67. Винниченко І. Німці в історії Київського університету (XIX – половина XX ст.). Київ, 2009. 420 с.
68. Вовк Л. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). Київ, 1997. 179 с.
69. Волк С. Народная воля (1879–1882). Москва: Наука, 1966. 490 с.
70. Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. Київ: Наукова думка, 1974. 222 с.

71. Выдрин Р. Основные моменты студенческого движения в России. Москва: Студенческий голос, 1908. 86 с.
72. Георгиевский А. Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков. СПб., 1890. 302 с.
73. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1: Революційна Українська Партія (РУП). Б.м.: Книгоспілка, 1926. 400 с.
74. Гессен С. Студенческое движение в начале 60-х годов. Москва, 1932. 144 с.
75. Гидденс Э. Социология / пер. с англ. Изд. 2-е. Москва, 2005. 632 с.
76. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Київ: Український письменник, 2014. 496 с.
77. Гирич І. Формування модерної української нації. Теорія і суспільні виклики (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Навч. книга «Богдан», 2014. 112 с.
78. Головенько В. Український молодіжний рух у XX столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів). Київ: А.Л.Д., 1997. 160 с.
79. Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). Київ: Логос, 2011. 238 с.
80. Гречка А. Національно-освітній рух на Лівобережній Україні в 1900 – першій половині 1907 рр. Київ, 2010. 100 с.
81. Грицак Я. Нариси з історії України: формування модерної української нації. Київ: Генеза, 1996. 249 с.
82. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 188 с.
83. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1906. 544 с.
84. Грушевский М. Украинство в России, его запросы и нужды: (глава из «Очерка истории украинского народа»). СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1906. 48 с.

85. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. Wien, Закорд. бюро і склад вид.: Вид-во Укр. Соціол. Ін-ту, 1922. 210 с.
86. Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів, 2002. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». 529 с.
87. Гурак І. «Молода Україна»: студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). Івано-Франківськ: ПП Третяк І. Я., 2007. 280 с.
88. Гусятников П. Революционное студенческое движение в России. 1899–1907. Москва, 1971. 264 с.
89. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX ст. Мюнхен, 1969 р. 119 с.
90. Демуз І. Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох. Переяслав-Хмельницький, 2014. 681 с.
91. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.): нарис з історії української соціал-демократичної партії. Львів–Київ, 1921. 38 с.
92. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. Відень: Союз Визволення України, 1916. 115 с.
93. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага, 1942. 168 с.
94. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. Прага: Видання Фонду імени Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. 101 с.
95. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. 222 с.
96. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева, 1881. 535 с.
97. Драгоманов М. Народні школи на Украйіні серед житьа і письменства в Россійі. Geneve; Bale; Lyon: Вид. «Громада», 1877. 152 с.

98. Драч О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. 532 с.

99. Ерман Л. Интеллигенция в первой русской революции. Москва: Наука, 1966. 373 с.

100. Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. Мельбурн: Ун-т ім. Монаша, Відділ славістики, 1994. 126 с.

101. Єкельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. Київ: КІС, 2010. 272 с.

102. Жуковская Т. Университеты и университетские традиции в России. Петрозаводск, 2011. 140 с.

103. Жураковский Г. Из истории просвещения в дореволюционной России. Москва, 1978. 160 с.

104. Зайцев В. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. (Опыт статистического анализа). Москва: Наука, 1973. 234 с.

105. Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: КНЕУ, 2006. 368 с.

106. Залізняк М. Російська Україна та її відродження. Львів, 1910. 71 с.

107. Зашкільняк Л. Методологія історії. Від давнини до сучасності. Львів: Львівський національний університет, 1999. 227 с.

108. Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття. Хмельницький, 2011. 350 с.

109. Иванов А. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было?: опыт социокультурного портретирования. М.: Новый хронограф, 2007. 429 с.

110. Иванов А. Мир российского студенчества. Конец XIX – начало XX века. Москва: Новый хронограф, 2010. 360 с.

111. Иванов А. Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально–историческая судьба. Москва: РОССПЭН, 1999. 416 с.

112. Историческій обзоръ дѣятельности Министерства народнаго просвѣщенія. 1802–1902 / сост. С. Рождественский. СПб.: Государственная типография, 1902. 840 с.

113. История Императорского Университета св. Владимира. Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. 674 с.

114. Иконников В. Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834–1884). Киев, 1884. 410 с.

115. Императорская Киевская Духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): историческая записка / сост. Ф. И. Титов. 2-е доп. изд. Киев: Гопак, 2003. 559 с.

116. Іванова Л., Іванченко Р. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. Київ: МІЛП, 1999. 128 с.

117. Іванова Л., Іванченко Р. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. Київ: МІЛП, 2000. 352 с.

118. Історія Київського університету. 1834–1959: до 125-річчя з дня існування / відп. ред. О. З. Жмудський. Київ, 1959. 628 с.

119. Історія Київського університету / І. Верба, О. Вербовий, Т. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Колесник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. 895 с.

120. Історія Одеського університету за 100 років [1865–1965]. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 423 с.

121. Калашников Н. Очерк пятилетней деятельности общества вспомоществования неостаточным слушателям Киевского комерческого института: 1908–1913 гг. (Оттиск из XXVII книги «Известий Киевского коммерческого института»). Киев, 1915. 54 с.

122. Катренко А. В борьбе за пробуждение народной революции: (Из истории революционно-демократического движения на Украине в 80-х – нач. 90-х гг. XIX в.). Киев: Вища школа, 1988. 134 с.

123. Катренко А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: Вид-во КНУ, 2003. 180 с.

124. Каппелер А. Мала історія України / пер. з нім. О. Блащук. Київ: КІС, 2007. 264 с.

125. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія / пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів, 2005. 360 с.

126. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально–політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.

127. Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX ст. Львів: Астролябія, 2002. 155 с.

128. Краткий исторический очерк 50-летия Харьковского ветеринарного института. Харьков: Типография фирмы «Адольфъ Дарре», 1912. 34 с.

129. Киевский университет. 1834–1984. Киев: Вища школа, 1984. 192 с.

130. Київська православна богословська академія. 1615–2015. Київ, 2015. 255 с.

131. Київський Політехнічний інститут. Нарис історії. Київ: Наукова думка, 1995. 320 с.

132. Кныш Г. Учащаяся молодежь в российских революциях. Днепропетровск, 1993. 152 с.

133. Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. К.: МП «Леся», 2007. 271 с.

134. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. 420 с.

135. Ковальченко И. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 2003. 486 с.

136. Козьмин Б. Харьковские заговорщики 1856–1858 годов. Харьков: Пролетарий, 1930. 86 с.

137. Колесник В., Могильний Л. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття. Київ: Київ. ун-т, 2005. 243 с.

138. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

139. Колесник І. Український історик та Влада: точка неповернення // Історик і Влада. Київ: Інст-т історії України НАН України, 2016. С. 11–55.

140. Корнилов А. Общественное движение при Александре II (1885–1881). Исторические очерки. Москва, 1909. 263 с.

141. Короткий В. Міхал Чайковський і Володимир Антонович: «Українська школа» польської романтичної літератури і становлення українофільства. Вінниця: Нілан, 2015. 175 с.

142. Коцур А. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку ХХ століття. Чернівці: Золоті литаври, 2000. 423 с.

143. Коцур Н. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи та соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. ХХ ст.). Корсунь-Шевченківський, 2011. 726 с.

144. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку ХХ ст. Житомир: Вид-во «Волинь», 2015. 464 с.

145. Кузьменко А., Коцур А., Коцур В. Проблематика досліджень з історії України (кінець XVIII – перша половина XIX ст. Переяслав-Хмельницький, 2009. 232 с.

146. Купчик О., Али Иса Умуд Дамиров. Студенты-азербайджанцы города Киева в общественно-политической жизни Украины (1900–1917 гг.). Киев: Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2013. 160 с.

147. Кушныр-Кушнарев Г. Исторический очерк возникновения и развития академических организаций в России. СПб., 1914. 149 с.

148. Ластовський В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографічні аспекти. Київ: Логос, 2006. 278 с.

149. Левицька Н. Студентство в національно-визвольному русі України кінець XIX – початок XX століття. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 25 с.

150. Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. Москва, 1971. 368 с.

151. Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция в 1900–1917 годах. Москва: Мысль, 1981. 287 с.

152. Леник В. Українська організована молодь. Мюнхен-Львів, 1994. 182 с.

153. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дещиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 554 с.

154. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880). СПб., 1901. 649 с.

155. Лісевич І. Родом з України… (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 103 с.

156. Лісевич І. Духовно спраглі. (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). Київ: Ін-т історії НАН України, 1997. 240 с.

157. Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. Київ: Ранок, 1907. 100 с.

158. Лось Ф. Революція 1905–1907 рр. в Україні. Київ: Вид-во АН УРСР, 1955. 404 с.

159. Марахов Г. Киевский университет в революционно-демократическом движении. Київ: Вища школа, 1984. 118 с.

160. Марахов Г. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. Киев: Вища школа, 1981. 160 с.

161. Маркевич А. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета. История и акад. списки. Одесса, 1890. 778 с.

162. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 248 с.

163. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русаком общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб.: Алетейя, 2000. 260 с.

164. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. Киев: Laurus, 2013. 416 с.

165. Милюков П. Очерки по истории русской культуры. СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1897. Ч. 2: Церковь и школа (вера, творчество, образование). 375 с.

166. Могильний Л. Сергій Єфремов у суспільному житті України. Київ: ПанТот, 2011. 295 с.

167. Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.

168. Обзор деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования имп. Александра III: (Со 2 марта 1881 г. по 20 октября 1894 г.). СПб., 1901. 615 с.

169. Общественное движение в России в начале XX-го века: в 4 т. / под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. СПб.: Тип.

товарищества «Общественная польза», 1914. Т. III. Кн. V.: Партии – их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. 643 с.

170. Одесский университет за 75 лет (1865–1940). Одесса: Типография Одесс. госуд. ун-та, 1940. 198 с.

171. Павко А. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. Київ: Знання, 2001. 112 с.

172. Павко А. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917 р. Київ, 1999. 248 с.

173. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX ст. Громади Наддніпрянської України. Київ: Науковий світ, 2000. 100 с.

174. Побірченко Н. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття). Київ: Науковий світ, 2002. 331 с.

175. Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / Ю. Левенець (кер.), Л. Нагорна, М. Кармазіна. Київ: Генеза, 2002. Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). 424 с.

176. Посохов С. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 368 с.

177. Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Харків: Раритети України, 2013. 275 с.

178. Путро О., Путро А. Студенти-іноземці Київської Духовної Академії та Семінарії (XIX – початок XX ст.). Київ: НАКККіМ, 2011. 340 с.

179. Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2012. 930 с.

180. Ремезовский И. Киевский университет: страницы революционной борьбы [1834–1984]. Київ: Вища школа, 1984. 69 с.

181. Рудько М. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). Київ, 1973. 206 с.

182. Самойленко Г. Ніжинська вища школа. 1820–1995. Ніжин, 1995. 158 с.

183. Сарбей В. Національне відродження України. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.

184. Сватиков С. Общественное движеніе въ Россіи (1700–1895). Ростовъ на Дону, 1905. 207 с.

185. Сватиков С. Студенческая печать съ 1755 по 1915 гг. (Журналы, газеты, сборники и альманахи). Москва, 1916. 36 с.

186. Світленко С. Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX ст.: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. 240 с.

187. Соловьевъ И. Русскіе университеты въ ихъ уставах и воспоминаніяхъ современниковъ. Выпускъ первый: Университеты до эпохи шестидесятыхъ годовъ. СПб.: Книгоиздательство типо-литографіи «Энергія», 1914. Т. 1. 226 с.

188. Спекторский Е. Столетие Киевского университета Св. Владимира. Белград: Изд. Комитета киевских профессоров в Любляне, 1935. 104 с.

189. Стайс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930. Москва: РОССПЭН, 2004. 616 с.

190. Стоян Т. Студентство університетів підросійської України в другій половині XIX ст. Київ: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. 28 с.

191. Сухова Н. Высшая духовная школа: проблемы и реформы (вторая половина XIX века). Москва: Изд. ПСТГУ, 2006. 659 с.

192. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / пер. с франц. Е. Самарской. Москва: Научный мир, 1998. 204 с.

193. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 220 с.

194. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.) / под ред. Д. Багалея и И. Осипова. Харьков: Изд. Ун-та, 1911. 280 с.

195. Ушаков А. Интеллигенция и рабочие в освободительном движении России. Конец XIX – начало XX века. Москва: Новый хронограф, 2011. 286 с.

196. Фартучна Г., Купчик О. Студентство м. Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.). Київ: Укрсіч, 2013. 304 с.

197. Федоров В. История России. 1861–1917. Москва: ЮРАЙТ, 2011. 384 с.

198. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. Вып. 1. Академии наук и университеты. Саратов: Типо-литография П. Феокритова, 1894. 211 с.

199. Фортинский Ф. Университет Св. Владимира в царствование императора Александра III (1881–1894). Киев: Университетская типография, 1900. 35 с.

200. Франко І. Молода Україна. Провідні ідеї і Епізоди. Часть 1. Вінніпег, 1920. 105 с.

201. Фроммет Б. Очерки по истории студенчества в России. СПб., 1912. 134 с.

202. Харківський університет імені В. Н. Каразіна за 200 років. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.

203. Харьковский государственный университет 1805–1980. Исторический очерк / отв. ред.: И. Е. Тарапов. Харьков: Изд-во Харьков. ун-та: Вища школа, 1980. 159 с.

204. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет (1805–1955). Харьков, 1955. 387 с.

205. Хасбулатова О., Гафизова Н. Женское движение в России (вторая половина XIX – начало XX веков). Иваново: Изд-во ФГУП «Иваново», Иван. гос. ун-т, 2003. 255 с.

206. Чертков В. Русские студенты в освободительном движении. Москва, 1906. 196 с.

207. Шаповал А. Дмитро Антонович: життя та діяльність. Миронівка: Миронівська друкарня, 2012. 346 с.

208. Шаравара Т. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. Київ: Ліра-К, 2011. 486 с.

209. Шип Н. Интеллигенция в Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. Київ: Наукова думка, 1991.172 с.

210. Шип Н. Київська духовна академія в культурно–освітянському просторі України (1819–1919). Київ, 2010. 436 с.

211. Шип Н. Організаційно–правові засади діяльності Київської духовної академії (1819–1919). Київ: УДУФМТ, 2008. 48 с.

212. Шип Н. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). Київ: РВВ УАЗТ, 2004. 99 с.

213. Шморгун П. 1905-й рік на Україні. Київ, 1980. 134 с.

214. Шморгун П. Суспільно-політичний рух на Україні. Початок XX ст. (1900–1914 рр.). Київ, 1991. 134 с.

215. Шохоль К. Высшее женское образование в России (историко–юридический очерк). СПб., 1910. 150 с.

216. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ. А. Дмитриева. Москва, 1996. 416 с.

217. Шульгин В. История университета св. Владимира / соч. Виталия Шульгина, Ординар. проф. ун-та св. Владимира; сост. Виктор Короткий. – Репр. изд. [1860 г.]. Киев: Лыбидь, 2010. 230 с.

218. Щербина А. О допущении женщин в университет. Москва, 1916. 18 с.

219. Щетинина Г. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX века. Москва: Наука, 1987. 239 с.

220. Щетинина Г. Университеты в России и Устав 1884 г. Москва: Наука, 1976. 232 с.

221. Щёголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. Киев, 1914. 160 с.

222. Щёголев С. Украинское движение как современный етап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912. 588 с.

223. Эймонтова Р. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. Москва: Наука, 1985. 250 с.

224. Энгель Г., Горохов В. Из истории студенческого движения. 1899–1906. Москва, 1908. 128 с.

225. Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. Киев: Изд-во АН УССР, 1960. 307 с.

226. Hroch M. Evropská národní hnutí v 19. Století. Praha, 1986. 397 s.

227. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe: a Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smallest European Nations. Cambridge, 1985. 220 p.

228. Furchtbar F. Studien zur Universitätskrise in Russland in den Jahren 1899 bis 1905. Göttingen, 1975. 195 s.

229. Kassow S. Students, Professors, and the State in Tsarist Russia. Berkeley, Los Angeles, London, 1989. 407 p.

230. Kiss G. Die gesellschaftspolitische Rolle der Studentenbewegung an den großrussischen Universitäten seit 1861. Hamburg, 1963. 156 s.

231. Spieler S. Autonomie oder Reglamentierung. Die russische Universität am Vorabend des Ersten Weltkrieges. Köln-Wien, 1981. 250 s.

232. Tabis J. Polacy na uniwerrsytecie Kijowskim 1834–1863. Krakow, 1974. 174 s.

233. Vucinich A. Science in Russian Culture. A History to 1860. Stanford, California: Stanford University Press, 1963. 463 p.

234. Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukrainska. Krakow, 1912. 229 s.

Статті

235. Ахременко Д. Внутренние и внешние причины возникновения украинского национализма в России в XIX в. // Русин. 2015. № 1(39). С. 116–132.

236. Барабой А. Харьковско-Киевское революционное тайное общество, 1856–1860 гг. // Исторические записки. 1955. Т. 52. С. 235–266.

237. Батичко Г. Українські громадські і творчі спілки XIX ст. як чинник становлення нової культурної парадигми // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія, 2011. Вип. 1. С. 20–26.

238. Безклетний С. Політична участь молоді та студентів як предмет політологічного аналізу // Вісник НТУУ–КПІ. Серія: Філософія. Психологія. Педагогіка. 2007. Вип. III. С. 6–14.

239. Берестенко О., Шамара С. Національний ренесанс «хлопоманів» в історії польсько-українських самовизначень (соціально-психологічні дослідження) // Вісник Черкаського університету, 2012. № 9 (222). С. 47–62.

240. Блик О. Харківська школа романтиків у контексті європейського романтизму: національна парадигма світового явища // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. 2014. Вип. III. С. 296–301.

241. Блинчевская М. К истории первых воскресных школ в Киеве. Неизвестные письма П. В. Павлова // История СССР. 1956. № 3. С. 150–156.

242. Божко М. Социально-бытовая деятельность землячеств в университетах Российской империи во второй половине XIX – начале XX века // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. Харків: НМЦ «СД», 2004. Вип. 7. С. 208–214.

243. Бухбиндер Н. Студенческие волнения в Киеве в 1884 году (По неизданным архивным материалам) // Каторга и ссылка. 1930. № 5. С. 91–103.

244. Виноградов П. Учебное дело в наших університетах // Вестник Европы, 1901. Т. V. Кн. 10. С. 537–573.

245. Воробьев И. Комиссия для выработки проекта нового устава духовных академий 1909 г. // Ярославский педагогический вестник. 2004. № 1–2 (38–39). С. 66–73.

246. Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905–1914) // Волинські іст. записки. 2010. Т. 5. С. 32–37.

247. Геращенко Т. «Братерство тарасівців» у спогадах і документах // Розбудова держави. 1996. № 1. С. 35–39.

248. Глушко С. Драгоманов і недільні школи // Україна: науковий двохмісячник українознавства. 1924. № 4. С. 35–43.

249. Гончарова Н. Академічна течія у студентському та учнівському русі початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2008. Вип. XIV. С. 120–128.

250. Гречка А. Лівобережна молодь і національні нелегальні гуртки та групи у 1907–1917 рр. // Пам’ять століть. 2001. № 1. С. 39–52.

251. Грибовский М. Политическая активность «левой» университетской профессуры в России в к. XIX – нач. XX веков // Новый исторический вестник. 2015. № 2 (44). С. 54–72.

252. Григор’єва М. Релігійні об’єднання студентів в університетах Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст. // Труди Київської Духовної Академії. 2012. № 17. С. 309–312.

253. Григор’єва М. Студентські земляцтва Харківського університету (друга половина XIX – початок XX століття) // Харків – багатонаціональний: зб. наук. праць. Харків, 2007. С. 21–28.

254. Грицак Я. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Київ, 1992. Вип.1. С. 119–143.

255. Грицик К. Стара Київська громада в українському національному русі у 60–90-х рр. XIX ст.: погляд на проблему // Історія України. 2014. № 6. С. 22–28.

256. Грицик Л. Законодавчий вимір соціального статусу студентів підросійської України в історичній літературі // Часопис української історії. Київ, 2015. Вип. 32. С. 64–71.

257. Грицик Л. Іноземна складова студентського руху в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: історіографія // Часопис української історії. Київ, 2017. Вип. 35. С. 56–64.

258. Грицик Л. Історична думка про національно-культурницькі течії студентського руху Наддніпрянської України другої половини XIX ст. // Часопис української історії. Київ, 2016. Спецвипуск 34. С. 148–153.

259. Грицик Л. Київське студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини (др. пол. XIX – поч. XX ст.): сучасна українська історіографія // Часопис української історії. Київ, 2015. Вип. 31. С. 86–94.

260. Грицик Л. Повсякденність студентства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. в українській історіографії // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 37. С. 149–155.

261. Грушевський М. «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці // Український історик. 1984. № 1–4. С. 132–147.

262. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. 1980. №. 1–3. С. 82–91.

263. Грушевский М. Україна і українство // Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. Львів: Вид-во «Світ». 2005. Т. 3. С. 130–143.

264. Даниленко С. Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // Український історичний збірник. 2013. Вип. 16. С. 119–130.

265. Дещо з життя української молодіжи в Одесі // Історичний огляд життя в студентських українських організаціях / Зібрав і видав Др. З. Кузеля. Львів: НТШ, 1908. С. 147–148.

266. Дорошенко Д. Українські кафедри в Київському університеті // Нова громада. 1906. Кн. XI. С. 121–129.

267. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края // М. Драгоманов. Политические сочинения. Москва, 1908. Т. 1: Центр и окраины. С. 217–267.

268. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Київський поліграфічний комбінат, 1970. Т. 1. С. 428–483.

269. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька / М. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Київський поліграфічний комбінат, 1970. Т. 1. С. 80–220.

270. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм / М. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Київський поліграфічний комбінат, 1970. Т. 2. С. 7–134.

271. Драч О. Велика реформа як чинник прагнень жіночої молоді Російської імперії до вищої освіти // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2011. Вип. XVIII. С. 223–230.

272. Драч О. Діяльність спеціальних комісій 1870-х рр. із питань вищої жіночої освіти в Російській імперії // Інтелігенція і влада. 2011. Вип. 22. Серія: Історія. С. 30–40.

273. Драч О. Жінки і російські університети: позиція імперської влади (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2010. Вип. 192. С. 107–113.

274. Драч О. Шлях до вищої освіти: проблема схвалення дівочого вибору російським суспільством // Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 2. С. 18–23.

275. Дронов И. Первые воскресные школы в России. 1859–1862 гг. // Вопросы истории. 1970. № 6. С. 198–202.

276. Еремеевъ С. По поводу свитокъ и хохломаніи // Вестник Юго-Западной и Западной России. Киев, 1863. Том IV. Апрель. Отдел III. С. 1–21.

277. Житецький І. Київська громада за 60-тих років // Україна: науковий двохмісячник українознавства. 1928. Кн. 1. С. 91–125.

278. Жоржоліані Г. Студенти-грузини Київського університету на межі XIX і XX ст. // Хроніка – 2000. Київ, 2001. Вип. 43. С. 298–314.

279. Жуковская Т. Русский студент дореформенной епохи: нормы и повседневная жизнь корпорации // Отечественная история. 2007. № 6. С. 63–75.

280. Завьялов Д. Российское законодательство о студенческих организациях (1855–1914) // Клио. 2006. № 1. С. 186–200.

281. Земський Ю. Особливості генези польського націоналізму в Правобережній Україні середини XIX ст. // Питання історії та історіографії. 2009. №. 3–4. С. 41–57.

282. Иванов А. Студенческие землячества в России (конец XIX – начало XX века) // Россия и современный мир. 2001. № 3. С. 138–149.

283. Із статті «Слово о Русі і її становищі політическькім» // Тарас Шевченко і Галичина. Статті і матеріали. Львів, 2014. С. 21–22.

284. Казьмирчук Г. А. И. Герцен и студенты Киевского и Харьковского университетов в годы первой революционной ситуации в России // Вопросы истории СССР. 1981. Вып. 26. С. 128–135.

285. Калініч Г. Історизм // Національна та історична пам’ять: словник ключових термінів. Київ, 2013. С. 175–177.

286. Каппелер А. Громадянська чи етнічна нація. Зауваги з теорії та історіографії // Україна. Процеси націотворення / упор. А. Каппелер; пер. з нім. Київ: К.І.С., 2011. С. 13–31.

287. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Київ,1992. Вип. 1. С. 104–119.

288. Кін О. Громадська діяльність студентської молоді вищих навчальних закладів України в період 1900–1917 рр. // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. Харків, 2013. Вип. 40. С. 83–87.

289. Колесник В. Агітаційно-пропагандистська діяльність Революційної української партії на початку XX ст. // Вісник КНУ. Серія: Історія. 2006. Вип. 87–88. С. 83–86.

290. Колесник В., Соболєв В. Революційна українська партія: під наглядом таємної поліції Російської імперії // Вісник КНУ. Серія: Історія. 2006. Вип. 85–86. С. 10–14.

291. Колмаков В. Об одном националистическом нарративе начала XX века // Вестник ВГУ. Серия: Философия, 2010. № 1. С. 48–62.

292. Коляда Н. Громадсько-просвітницьке подвижництво на користь недільних шкіл України (друга половина XIX – початок XX століття) // Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.). Умань: ФОП Жовтий, 2015. С. 333–355.

293. Костомаров Н. Украинофильство // «Русская старина», 1881. Т. 30. С. 318–331.

294. Коцур А. Ідея державності та інтелектуально-духовна еліта України XIX – початку XX ст. // Наукові записки з української історії: зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2000. Вип. 10. С. 124–140.

295. Коцур А. Українська національна ідея (вітчизняна державознавча думка XIX – початку XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Історія. Чернівці, 1998. Вип. 36. С. 88–96.

296. Коцур А. Український національно-політичний рух 1905–1914 рр. (історіографія проблеми) // Питання історії України: зб. наук. статей. Чернівці, 2000. Т. 4. С. 86–96.

297. Коцур Н. Наукові пошуки шляхів профілактики інфекційних захворювань у дослідженнях учених Київського університету св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.) // Переяславський літопис: зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 7. С. 121 – 132.

298. Кругляк М. Відтворення повсякденного життя духовного студентства підросійської України другої половини XIX ст. у спогадах випускників Київської духовної академії // Гілея: зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 17. С. 141–152.

299. Кругляк М. Побут київського студентства другої половини XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб.

наук. праць. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. Вип. 11. С. 175–184.

300. Кругляк М. Побут студентства підросійської України др. пол. XIX ст. (за матеріалами м. Києва) // Історія. Філософія. Релігієзнавство. 2008. № 2. С. 25–30.

301. Кругляк М. Повсякденне життя курсисток підросійської України очима мемуаристок // Віддане служіння історичній науці: до 70–річчя проф. Г. Казьмирчука. Київ: КП “УКРСІЧ”, 2014. С. 256–268.

302. Кудряшев В. «Украинский вопрос» в русской общественной мысли второй половины XIX в. // Вестник Томского государственного университета. 2014. № 384. С. 107–115.

303. Кузнецов В. Об отношении к религии студентов высших учебных заведений России в к. XIX – нач. XX в. // Клио. 2006. № 1. С. 123–124.

304. Кузьменко А. Розкриття проблематики досліджень кінця XVIII – першої половини XIX ст. з історії України в зарубіжній історіографії // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 43. С. 247–251.

305. Купріянчук О. Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки. Київ, 2011. Вип. 23. С. 148–155.

306. Купчик О. Студенты-азербайджанцы города Киева: социально-политический портет // Віддане служіння історичній науці: до 70-річчя проф. Г. Казьмирчука. Київ: КП “УКРСІЧ”, 2014. С. 269–272.

307. Купчик О. Студенты города Киева в российском демократическом, украинском национальном движениях и в борьбе за академические права (1900–1917 гг.) // Соціальна історія. Київ, 2015. Вип. X. С. 20–37.

308. Лапина М. Карцер как воспитательная мера в университетах России XIX – начале XX века // Новый коллегиум. 2003. № 1. С. 50–55.

309. Лаптева Л. История российских университетов XVIII – начала XX века в новейшей отечественной литературе (1985–1999 гг.) // Российские университеты в XVIII–XX веках. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та. 2000. Вып. 4. С. 3–28.

310. Левицька Н. Вищі жіночі курси – складова системи вищої гуманітарної освіти України (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Університет: науковий історико-філософський журнал. 2011. № 5. С. 69–76.

311. Левицька Н. Українознавчий аспект у викладанні гуманітарних дисциплін у вузах України на зламі XIX–XX ст. // Збірник наукових праць НДІУ. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. Т. XII. С. 100–106.

312. Ленин В. Задачи революционной молодежи // Полное собрание сочинений. Москва, 1967. Т. 7: Сентябрь 1902 – сентябрь 1903. С. 341–356.

313. Ленин В. Что делать? // Полное собрание сочинений. Москва, 1963. Т. 6: Январь – август 1902. С. 1–192.

314. Ленин В. Начало демонстраций // Полное собрание сочинений. Москва, 1967. Т. 5: Май – декабрь 1901. С. 369–372.

315. Ленин В. Отдача в солдаты 183 студентов [Киевского ун-та] // Полное собрание сочинений. Москва, 1967. Т. 4: 1898 – апрель 1901. С. 391–396.

316. Ленін В. Студентський рух і сучасне політичне становище // Повне зібрання творів: в 55 т. Київ, 1970. Т. 7: Вересень 1902 – вересень 1903. С. 202–208.

317. Марголис Ю. Студенческие переписи в России 1872–1912 годов // Средневековая и новая Россия. СПб., 1996. С. 656–669.

318. Матяш І. «Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а лише українцем...» Життєва драма О. Грушевського // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 252–264.

319. Маурер Т. Университет и (его) город: новая перспектива для исследования истории российских университетов // Университет и город в России (начало XX века). Москва, 2009. С. 5–104.

320. Мельник О. Історіографія системи вищої жіночої освіти на Україні кінця XIX початку XX ст.: проблеми та перспективи // Інтелігенція і влада. 2007. Вип. 10. С. 185–199.

321. Мисечко А. Іван Липа – батько і духовний наставник // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: зб. наук. праць. Львів, 2001. С. 264–269.

322. Могильний Л. Київський Імператорський університет Святого Володимира в 1884–1914 рр. // Часопис української історії. Київ, 2014. Вип. 30. С. 7–14.

323. Могильний Л. П. Сергій Єфремов під час навчання в Київському університеті // Вісник КНУ. Серія: Історія. 2014. Вип. 4 (122). С. 30–33.

324. Мокляк В. Земляцтва як одна із форм студентського самоврядування університетів України (друга половина XIX століття) // Педагогічні науки. 2012. № 54. С. 118–121.

325. Молчанов В. Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. 2005. № 2. С. 39–53.

326. Музичко О. «Перша ластівка» Новоросійського університету // День. 2012. 10–11 серпня. С. 22.

327. Музичко О. Петиції українців Полтави, Чернігова та Одеси про відкриття кафедр українознавства в Одеському (Новоросійському) університеті (1905–1906 рр.) // Пам’ятки. 2013. Т. 14. С. 3–18.

328. Нагайко Т. Українофільство як світоглядна парадигма громадівського руху в історичному дискурсі // Переяславський літопис: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 9. С. 88–96.

329. Назаревський О. «Березневий рух» київських студентів р. 1878. // За сто літ. 1928. Кн. 2. С. 102–122.

330. Назаревський О. Київське студентство 50 років тому (Напередодні «березневого руху» 1878-го року) // З іменем Святого Володимира: у 2-х кн. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1994. Т. 2. С. 222–228.

331. Назаревський О. Студентські хвилювання в Києві р. 1876-го // Життя й революція. 1927. № 6. С. 389–397.

332. Назаревський О. Юбілей Київського університету й студентські заколоти 1884 р. // За сто літ. К., 1928. Т. 2. С. 224–250.

333. Наумов С. Сучасна історіографія українського політичного руху в Російській імперії // Сіверянський літопис. 2008. № 4. С. 62–71.

334. Наумов С. Харківська українська студентська громада (кінець XIX – початок XX ст.) // Universitates. Наука и просвещение. 2008. № 2. С. 18–28.

335. Несколько слов о хохломании // Вестник Юго-Западной и Западной России. 1863. Август. Отдел III. С. 32–39.

336. Нестроев Г. К истории студенческого движения в России (1902–1903) // Каторга и ссылка. 1926. № 7–8. С. 131–147.

337. Ніколаєнко О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Вип. 5. С. 28–33.

338. Новиков М., Перфилова Т. «Мрачное семилетие» в истории российских университетов // Ярославский педагогический вестник. 2012. № 4. Т. I (Гуманитарные науки). С. 7–16.

339. Новиков М., Перфилова Т. Решение «студенческого вопроса» в университетском уставе 1863 г. // Ярославский педагогический вестник. 2014. № 3. Т. I (Гуманитарные науки). С. 17–34.

340. Новиков М., Перфилова Т. Создание системы университетского образования в России и Устав 1804 г. // Ярославский педагогический вестник. 2012. № 1. Т. I (Гуманитарные науки). С. 15–22.

341. Новиков М., Перфилова Т. Университетский устав 1884 г.: иллюзия академической свободы (Часть I) // Ярославский педагогический вестник. 2014. № 4. Том I (Гуманитарные науки). С. 27–40.

342. Окаринський В. Формування українолюбного напрямку в середовищі нонконформістських течій в українсько-польському соціокультурному просторі (до к. 1850-х рр.) // Україна – Європа – Світ: міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, 2012. Вип. 9. С. 35–55.

343. Окаринський В. Пуристи як молодіжна нонконформістська течія у суспільному житті України 1850-х років // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту імені В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2011. Вип. 1. С. 17–22.

344. Павко А. Дореволюційна історіографія про політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. III. К., 2001. С. 267–277.

345. Павлик М. Про русько-українські народні читальні // Михайло Павлик. Твори. Київ: Дніпро, 1985. С. 215–219.

346. Пилипенко О. Громадські рухи як об’єкт політологічного дослідження // Грані. 2013. № 10(102). С. 67–72.

347. Половко І. Статути в системі правового регулювання діяльності навчальних закладів на українських землях у складі Російської імперії у XIX ст. // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 371–380.

348. Посохов С. Історіографічні образи: спроби реконструкції (на матеріалах історіографії університетів) // Харківський історіографічний збірник. Харків, 2006. Вип. 8. С. 49–56.

349. Посохов С. Регламентація студентського життя в університетах Російської імперії: питання історіографії // Краєзнавство. 2000. № 1–2. С. 112–115.

350. Посохов И. Студенческие обструкции в университетах Российской империи (XIX – нач. XX вв.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. Вип. 11. С. 101–108.

351. Посохов И. «Учиться или жениться?»: проблема студенческих браков в Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. Вип. 8. С. 226– 230.

352. Посохов С. Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков // Вопросы образования. Москва, 2006. № 1. С. 370–382.

353. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ. 2000. № 2. С. 5–21.

354. Сарбей В. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. 1991. № 5. С. 3–16.

355. Сватиков С. Студенчество прежде и теперь // Путь студенчества: сб. статей. Москва, 1916. С. 1–19.

356. Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (особливості ідеології та діяльності) // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. Дніпропетровськ: Герда, 2007. С. 88–110.

357. Середа О. Перші публічні декламації поезій Тараса Шевченка та шевченківські вечерниці у Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2013. Вип. 23. С. 18–33.

358. Снытко Т. Студенческое движение в русских университетах в начале 60-х годов и восстание 1863 года // Восстание 1863 года и русско-польские революционные связи 60-х годов. Москва, 1960. С. 176–322.

359. Степанович Є. Польське студентське товариство «Полонія» у Києві // Хроніка–2000. 2012. Вип. 3(93). Ч. 2. С. 126–133.

360. Струніна Л. Перші недільні школи в Києві // Хроніка – 2000: Український культурологічний альманах. Київ, 2007. Вип. 71. С. 595–610.

361. Сурик А. Студенческие большевистские кружки в Харькове (1914–1917 гг.) // Летопись революции. 1929. № 1. С. 179–188.

362. Ульяновський В. Національне питання в Університеті св. Володимира в 1917–1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України // Український археографічний щорічник. Київ, 2007. Вип. 12. С. 224–246.

363. Фартучна Г., Хорошун Б. Студенти Університету св. Володимира і Київського Політехнічного університету в революційному русі поч. XX ст. (хроніка подій) // Соціальна історія. Київ, 2008. Вип. IV. С. 111–113.

364. Фартучна Г. Участь студентів м. Києва в суспільно-політичному житті України початку XX ст.: дореволюційна та радянська історіографія // Наукові записки з української історії. 2007. Вип. 10. С. 185–199.

365. Череванинъ И. Движеніе интеллигенціи // Общественное движеніе въ Россіи въ начале XX-го века. СПб., 1909. Т. 1. С. 259–291.

366. Черневский В. Студенческие волнения перед революцией // Летопись революции. 1927. № 1. С. 13–16.

367. Чортенко А. Політизація студентства Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. (причини, суть, наслідки) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. Луганськ, 2010. № 19 (206). С. 230–238.

368. Чортенко А. Якісні та кількісні зміни в складі студентства Наддніпрянської України (кінець XIX ст. – 1914 р.) // Наукові праці

історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2007. Вип. XXI. С. 81–83.

369. Шаравара Т. Освітні реформи в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століття: історіографія // Історична пам’ять. 2015. № 32. С. 128–145.

370. Шемета Ю. До історії дисципліни та недисциплінованості студентів Імператорського університету св. Володимира (1834–1863 рр.) // Соціальна історія. Київ, 2008. Вип. IV. С. 71–78.

371. Шип Н. Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // Укр. іст. журн. 1991. № 3. С. 25–33.

372. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна: наука і культура. Київ, 1991. Вип. 25. С. 159–167.

373. Эйдельман Н. Герцен и Харьковско-Киевское революционное общество // Проблемы истории общественного движения и историография. Москва, 1971. С. 124–135.

374. Эймонтова Р. Университетская реформа 1863 г. // Исторические записки. Москва, 1961. № 70. С. 159–167.

375. Ямкова З. Революційні події в Харкові в жовтні – грудні 1905 року // Студентські наукові праці. 1955. Зб. XXI. С. 25–39.

376. Ciesielski T. Polacy i ukraińcy w Odessie na przełomie XIX i XX w.: liczebność, struktura I kontakty obu diaspor // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Вип. 5. С. 83–90.

377. Hausmann G. Der Numerus clausus für jüdische Studenten im Zarenreich // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 41. 1993. S. 509–531.

378. Himka John-Paul. The Construction of Nationality in Galician Rust: Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation

of the Nation / Ronald Grigor Suny, Michael D. Kennedy. Ann Arbor: University of Michigan, 2001. P. 109–169.

379. Hrytsyk L. The student movement in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century within the context of the ukrainian “national revival”: historiography // Evropský filozofický a historický diskurz. Praha, 2016. № 1. S. 71–78.

380. Kotsur A. Concept of national historiography and its unity // Часопис української історії. Київ, 2017. Вип. 35. С. 40–43.

Навчальні посібники

381. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 512 с.

382. Коцур В., Коцур А. Історіографія історії України: Курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.

383. Подольська Є., Подольська Т. Філософія: навч. посіб. Київ: ІНКОС, 2008. 352 с.

384. Светленко С. Революционно-народническое движение 70-х годов XIX века на Украине в воспоминаниях современников: Учебное пособие. Днепропетровск, 1990. 78 с.

385. Філософія: навч. посіб. / Л. Губерський, І. Надольний, В. Андрущенко та ін. Київ: Вікар, 2008. 534 с.

Енциклопедії, довідники, словники

386. Большая Энциклопедия: в 20 т. СПб.: Книгоиздательское Т-во «Просвѣщеніе», 1902. Т. 10. 885 с.

387. Духовно-учебные заведения // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза – И. А. Ефрона: в 86 т. СПб., 1893. Т. XI. С. 268–270.

388. Енциклопедія історії України: у 10 т. / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7. 728 с.

389. Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року: у 3-х т., 14-ти кн. Київ: НАН України, Інститут Історії України, 2009. Т. І.: Хронологічний літопис міста Києва. Кн. 4. Київ на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). 90 с.

390. Історична наука: термінологіч. і понят. дов. / В. Литвин, В. Гусєв, А. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2002. 430 с.

391. Милюков П. Университеты в России // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза – И. А. Ефрона: в 86 т. СПб., 1902. Т. 68. С. 788–802.

392. Словник української мови: у 11 т. – Київ: Наукова думка, 1973. Т. 4. 840 с.

393. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля: в 4 т. СПб.– Москва: Типография М. О. Вольфа, 1881. Т. II. 814 с.

394. Толковый словарь живого великорусского язика Владимира Даля: в 4 т. – СПб.– Москва: Типография М. О. Вольфа, 1884. – Т. IV. 710 с.

Дисертації та автореферати дисертацій

395. Абрамов А. П. Ленинская «Искра» и революционное движение студенческой молодежи накануне первой русской революции (1900–1903 гг.) (По материалам Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 570 «История КПСС». Харьков, 1969. 23 с.

396. Астахов В. И. Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период первой русской революции (1895–1907 гг.): дисс. … канд. ист. наук. Харьков, 1953. 322 с.

397. Бєльдюгін В. А. Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга половина ХХ – початок ХХ ст.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2006. 194 с.

398. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 230 с.

399. Вахтерова О. А. Отечественная дореволюционная историография студенческого движения в России в конце XIX – начале XX века: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». СПб., 1998. 22 с.

400. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. супеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2006. 21 с.

401. Геращенко Т. С. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX століття – початок 1918 р.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 1993. 252 с.

402. Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 1995. 27 с.

403. Гончарова Н. О. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Одеса, 2006. 24 с.

404. Григор’єва М. В. Історія студентських організацій університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 2010. 20 с.

405. Григор'єва М. В. Історія студентських організацій університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: дис. … канд. істор. наук: 07.00.01. Харків, 2010. 225 с.

406. Гурак І. Ф. Українське студентство у суспільно-політичному житті Східної Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Івано-Франківськ, 2005. 20 с.

407. Дацюк Т. К. Учащаяся молодежь Украины и политические партии в революции 1905–1907 годов: дисс. … канд. ист. наук: 07.00.01. Днепропетровск, 1994. 178 с.

408. Димитров Н. Ф. Студенческое движение на Украине (1910 – февраль 1917 гг.): к истории гегемонии пролетариата в демократическо-коммунистическом движении: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР». Одесса, 1987. 17 с.

409. Дмитренко С. М. Громадсько-просвітницька діяльність української інтелігенції в Лівобережній Україні другої половини XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Івано-Франківськ, 2000. 17 с.

410. Дмитренко С. М. Громадсько-просвітницька діяльність української інтелігенції в Лівобережній Україні другої половини XIX століття: дис. … канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 2000. 215 с.

411. Донин А. Н. Реформы университетов и средней школы России: общественная мысль и практика второй половины XIX века: дисс. на соискание уч. степени д. ист. наук: 07.00.02. Саратов, 2003. 524 с.

412. Ермаков А. В. Консервативное направление общественной мысли по вопросу просвещения России XIX в.: автореф. дисс. на соискание

уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 1999. 21 с.

413. Завадский Н. Г. Студенческое движение и политические партии в России в конце XIX – начале XX века: автореф. дис. на соискание науч. степени д. ист. наук: спец. 07.00.01 «Отечественная история». СПб., 2000. 44 с.

414. Калинцев Ю. Деятельность революционных марксистов, большевицких организаций по вовлечению студенчества в борьбу против самодержавия. 1900–1904 гг. (На материалах Украины): дисс. … канд. ист. наук: 07.00.01. Киев, 1978. 222 с.

415. Камчатнов Г. А. Отечественная историография дореволюционного русского студенчества: 1860 – февраль 1917 гг.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». Москва, 2008. 20 с.

416. Капелюшний В. П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1920 рр.): історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2004. 65 с.

417. Кныш Г. Н. Борьба большевиков за учащуюся молодежь накануне и в годы первой русской революции (1903–1907). (На материалах Украины): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Отечественная история». Днепропетровск, 1977. 22 с.

418. Кобченко К. А. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878–1889): автореф. дис. на здобуття наук. супеня канд. іст. наук: спец. 09.00.12. «Українознавство». Київ, 2004. 19 с.

419. Ковалюк Р. Т. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Львів, 2003. 31 с.

420. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. супеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ, 2004. 20 с.

421. Краснов П. В. Департамент полиции МВД и студенческое движение в России в конце XIX – начале XX века: дис. … канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2008. 191 с.

422. Красножен Н. А. Общественная мысль России о реформе высшего образования в начале XX в.: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2008. 32 с.

423. Кругляк М. Е. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2010. 301 с.

424. Куций І. П. Рецепція національної історії в українській науково-історичній думці Галичини (1830-і–1894 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. Тернопіль, 2003. 221 с.

425. Левицька Н. М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 1998. 20 с.

426. Медалієва О. З. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2005. 253 с.

427. Могильний Л. П. Життєвий шлях, суспільно-політична та наукова діяльність Сергія Єфремова (1876–1939): автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня д. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2012. 32 с.

428. Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2003. 15 с.

429. Новак А. В. Образ Галичини у поглядах наддніпрянських українофілів 1860–1880-х рр. як складова української національної ідеї: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2015. 20 с.

430. Пальченкова В. М. Український суспільно-політичний рух в Харкові в кінці XIX – на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2000. 20 с.

431. Писарєва Е. А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст. (на матеріалах України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних та правових вчень». Харків, 2001. 20 с.

432. Посохов І. С. Студентська субкультура: становлення та еволюція (на матеріалах російських університетів XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Харків, 2010. 20 с.

433. Просяник М. П. Деятельность большевистских организаций Украины по вовлечению молодежи в революционную борьбу накануне и в период первой русской революции (1903–1907 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Отечественная история». Київ, 1970. 25 с.

434. Рафальский О. А. Межнациональные революционные связи студенчества на Украине (1895–1904 гг.): автореф. на соискание уч.

степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР». Киев, 1990. 19 с.

435. Рацул О. А. Формування громадянськості у студентів вищих навчальних закладів України в другій половині XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Харків, 2005. 20 с.

436. Світленко С. І. Народництво в Наддніпрянській Україні 60–80-х років XIX ст.: проблеми історіографії, джерелознавства та археографії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дніпропетровськ, 2000. 34 с.

437. Северин Н. В. Українофільство в російській культурі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство (філософські науки)». Харків, 2009. 20 с.

438. Середа О. В. Формування національної ідентичності: ранні народовці у підавстрійській Східній Галичині (1860–1873): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії (Ph.D.) зі спеціальності історія. Будапешт, 2003. 36 с.

439. Симонов С. С. Студенческое движение в Киевском университете в XIX веке: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Отечественная история». Киев, 1964. 17 с.

440. Стамбол І. І. Іван Львович Липа в українському національному русі (кінець XIX – початок 20-х років XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Одеса, 2016. 19 с.

441. Стоян Т. А. Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 1999. 22 с.

442. Харченко В. Ю. Громадсько-політична діяльність Володимира Антоновича: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2000. 204 с.

443. Хімяк О. М. Українська преса другої половини XIX – початку XX ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2006. 191 с.

444. Черкасова С. О. Просвітницько-педагогічна діяльність студентських громадських організацій університетів України (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. … канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2000. 173 с.

445. Чигирик І. І. Регулювання академічного статусу студентства Університету св. Володимира 1834–1919 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. супеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2013. 17 с.

446. Чортенко А. М. Роль студентства у формуванні та діяльності українських політичних партій Наддніпрянської України: 1900 – лютий 1917 років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2012. 20 с.

447. Шурубалко В. К. Студентський рух в Києві напередодні революції 1905 р.: дис … канд. іст. наук. Київ, 1947. 167 с.

448. Янишин Б. М. Народовський рух у Галичині як суспільно-політична течія (70–80-і роки XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2003. 21 с.

449. Kassow S. The Russian university in crisis, 1899–1911: Ph.D. dissertations, Princeton University. 1976. 769 p.

Матерали конференцій, круглих столів

450. Гончарова Н. Земляцькі організації вузівської молоді на Наддніпрянщині наприкінці XIX – на початку XX ст. // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції,

присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, 29 вересня 2005 р., Чернівці. Ч. 1. Історія України. Краєзнавство. Чернівці: Книги – XXI, 2005. С. 112–116.

451. Григор'єва М. Нормативні акти як джерело з вивчення історії студентського самоврядування університетів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. // Матеріали круглого столу: Проблеми вивчення та викладання історії Росії в класичних університетах (14 травня 2007 р.). Харків, 2007. С. 38–45.

452. Григорьева М. Правительственная политика в отношении студенческих организаций Российской империи второй половины XIX – начала XX в. // Шевченківська весна: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. Вип. 4. Ч. 3. Київ, 2006. С. 148–150.

453. Грицик Л. Михайло Грушевський у справі відстоювання україномовної освіти (кінець XIX – початок XX ст.) // Сімнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського:матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 16 листопада 2016 р.) Київ, 2016. С. 54–56.

454. Грицик Л. Соціальний статус студента в університетах Наддніпрянської України: історіографічний аспект // Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 11-12 вересня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 12–16.

455. Грицик Л. Соціально-політична складова руху студентства Російської імперії в історіографії др. пол. XIX – 80-х рр. XX ст. // Шістнадцяті джерелознавчі читання «Архівна наука і освіта в незалежній Україні»: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 24 листопада 2015 р.) Київ, 2015. С. 60–62.

456. Грицик Л. Студенти міста Києва в громадсько-політичному житті України (кінець XIX – початок XX ст.): історіографія // Дні науки історичного факультету: матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених (м. Київ, 23 квітня 2015 р.) Київ: Логос, 2015. С. 78–82.

457. Грицик Л. Студентство у справі відкриття українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини: вітчизняна історіографія // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 3–4 липня 2015 р.). Львів, 2015. С. 51–54.

458. Грицик Л. Сучасна історична думка про «студенток» Вищих жіночих курсів Наддніпрянщини (друга половина XIX – початок XX ст.) // Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 20–21 листопада 2015 р.). Херсон, 2015. С. 39–42.

459. Грицик Л. Університетські статути другої половини XIX ст. як фактори розгортання студентського руху Наддніпрянщини: огляд історіографії // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали X всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 травня 2015 р. Вінниця, 2015. С. 208–210.

460. Кругляк М. Національно-етнографічна складова в повсякденному житті київського студентства другої половини XIX – початку XX ст. // Тези Всеукраїнської науково–практичної on–line конференції аспірантів, молодих учених та студентів, присвяченої Дню науки (м. Житомир, 14–16 травня 2014 року). Житомир: ЖДТУ, 2014. Т. II. С. 423–424.

461. III Липівські читання. Пам’яті Івана та Юрія Лип: матеріали Всеукр. наук. конф. (5–6 травня 2006 р., м. Одеса) / Благодійний фонд

ім. Івана і Юрія Лип; Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2007. 140 с.

462. IV Липівські читання. Пам'яті Івана та Юрія Лип: матеріали Всеукр. наук. конф. (18–19 квітня 2008 р., м. Одеса) / Благодійний фонд ім. Івана і Юрія Лип; Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2009. 236 с.

463. VII Липівські читання: матеріали Всеукр. наук. конф. (15 листопада 2014 р., м. Одеса) / Благодійний фонд ім. Івана і Юрія Лип; Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2015. 305 с.

464. Музичко О. Від українознавства до україністики, від клубів до університетських кафедр: формування фундаменту одеської історичної україністики наприкінці XIX – на початку XX ст. // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок: матеріали конф. V Історіографічні читання (історичний ф-т ОНУ ім. І. І. Мечникова, 31 травня 2012 року). Одеса: ТЕС, 2013. С. 7–29.

465. Окаринський В. Українофільські нонконформістські рухи демократичного спрямування серед польської та української молоді Києва (50-ті рр. XIX ст.): формування та еволюція // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (12 квіт. 2012 р., м. Київ) / Київ. міська держ. адмін., Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Благод. фонд сприяння розв. освіти ім. Бориса Грінченка. Київ, 2012. С. 89–95.

466. Посохов С. Университеты Российской империи и великие реформы // Россия и Украина: вместе или врозь: материалы междунар. науч. конф. Москва, 2006. С. 85–93.

Рецензії

467. Гаухман М. [Рецензія] URL: http://www.historians.in.ua Рец. на кн.: Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. Житомир: Волинь, 2015. 464 с.

468. Калакура Я. [Рецензія] // Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 206–213. Рец. на кн.: Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

469. Тельвак В. [Рецензія] // Україна модерна. Стандарти науки і академічне середовище. Київ–Львів: Критика, 2007. Число 12. С. 290–294. Рец. на кн.: Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.

Електронні ресурси

470. Антонович В. Про українофілів та українофільство. URL: http: www.litopys.org.ua/anton/ anto06.htm. (дата звернення: 05. 03. 2016)

471. Брояковський О. Академічний семінар В. Б. Антоновича й підготовка кадрів української національної інтелігенції останньої чверті XIX ст. URL: http://www.kspu.kr.ua/download/conf2013/ section4_6/article_brojakovsky. pdf. (дата звернення: 10. 09. 2015)

472. Веременко В. А. Высшее совместное образование мужчин и женщин в России в начале XX в.: автореф. дисс. на соискание уч. степени д. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Спб., 1996. URL: http://12fan.ru/1040057422.html. (дата звернення: 27. 09. 2015)

473. Гончарова Н. Студентський рух у підросійській Україні на межі XIX–XX ст.: історіографічний огляд проблеми // Інтелігенція і влада. 2008. Вип. 13. С. 177–189. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/ iiv_2008_ 13_20 (дата звернення: 25. 01. 2017)

474. Гончарова Н. Прояви студентського та учнівського руху в Україні у період революційного піднесення (1910–1914 рр.). URL: http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv–16/027–043.pdf. (дата звернення: 10. 06. 2016)

475. Грицик Л. Боротьба за відкриття українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини (1905–1907 рр.): вітчизняна історіографія // Історія науки і біографістика: електронне наук. фах. вид.: міжвід. темат. зб. 2015. № 2. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/ 2015-2/9.pdf.

476. Грох М. Національна історія як конструкт: чеський виняток чи європейська норма? URL: http:// www.historians.in.ua/index.php/en/ dyskusiya/558-miroslav-hrokh-natsionalna-istoriia-iak-konstrukt-cheskyivyniatok-chy-ievropeiska-norma (дата звернення: 23. 09. 2015)

477. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства. URL: http://litopys.org.ua/drag/drag08.htm. (дата звернення: 10. 02. 2016)

478. Драгоманов М. Что такое украинофильство? URL: http: www.litopys.org.ua/ drag/drag17.htm. (дата звернення: 20. 02. 2016)

479. Катков М. Устав духовных академій/ URL: http://dugward.ru/library/katkov/katkov_ustav _duhovnyh_akademiy. html. (дата звернення: 10.06. 2015)

480. Кожокар М. Організаційні засади діяльності українських молодіжних товариств Буковини (II половини XIX – початку XX ст.) // Theory and methods of educational management, 2014. № 3 (14). URL: http://tme.umo.edu.ua /docs/16/20.pdf. (дата звернення: 15. 03. 2016)

481. Колыванов Г. Краткий обзор истории духовного образования в России. URL: http:// www.oldarzamas.ru/dorevolyutsionnaya-istoriya-

goroda/kratkiy-obzor-duhovnogo-obrahovaniya.html. (дата звернення: 15. 06. 2015)

482. Кругляк М. Шлюб і сім’я в житті студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. URL: http:// journal.mandrivets.com/images/file/Krug12_5.pdf. (дата звернення: 20. 10. 2015)

483. Лавріненко О. Система організації навчально-виховного процесу Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька в 1875–1880 рр. URL: http://eprints.zu.edu.ua/1346/1/07loaikb.pdf. (дата звернення: 10. 12. 2016)

484. Мияковский В. Киевская громада (Из истории украинского общественного движения). URL: http:www.litopys.org.ua. (дата звернення: 01. 03. 2016)

485. Моціяка П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька в системі вищої освіти Російської імперії (1875–1917 рр.). URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn /Soc_Gum/ Ltkp/2011_63/ teor/ teor1.pdf. (дата звернення: 10. 12. 2016)

486. Омельянчук И. Академисты. URL: http: www.stolypin.ru. (дата звернення: 18. 07. 2016)

487. Орлова Т. Наукова діяльність жіноцтва України: історіографічні розвідки і далекосяжні висновки // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. 2010. Вип. 20. С. 508–530. С. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/54675/24-Orlova. pdf. (дата звернення: 15. 12. 2016)

488. Райківський І. Уявлення про національну єдність України в пресі ранніх народовців (1862–1866). URL: http://www.pu.if.ua/depart/ SlavsHistory/ resource/file/ Rajkivskij% 20Ja.. doc. (дата звернення: 15. 03. 2016)

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, що відображають основні наукові результати дисертації:

1. Грицик Л. Київське студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини (др. пол. XIX – поч. XX ст.): сучасна українська історіографія // Часопис української історії. Київ, 2015. Вип. 31. С. 86–94.

2. Грицик Л. Боротьба за відкриття українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини (1905–1907 рр.): вітчизняна історіографія // Історія науки і біографістика: електронне наук. фах. вид.: міжвід. темат. зб. 2015. № 2. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/9.pdf.

3. Грицик Л. Законодавчий вимір соціального статусу студентів підросійської України в історичній літературі // Часопис української історії. Київ, 2015. Вип. 32. С. 64–71.

4. Грицик Л. Повсякденність студентства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. в українській історіографії // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 37. С. 149–155.

5. Грицик Л. Історична думка про національно-культурницькі течії студентського руху Наддніпрянської України другої половини XIX ст. // Часопис української історії. Київ, 2016. Спецвипуск 34. С. 148–153.

6. Грицик Л. Іноземна складова студентського руху в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: історіографія // Часопис української історії. Київ, 2017. Вип. 35. С. 56–64.

7. Hrytsyk L. The student movement in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century within the context of the ukrainian «national revival»: historiography // Evropský filozofický a historický diskurz. Praha, 2016. № 1. S. 71–78.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Грицик Л. Студенти міста Києва в громадсько-політичному житті України (кінець XIX – початок XX ст.): історіографія // Дні науки історичного факультету: матеріали VIII Міжнародної наукової конференції

студентів, аспірантів та молодих учених (м. Київ, 23 квітня 2015 р.). Київ: Логос, 2015. С. 78–82.

9. Грицик Л. Університетські статути другої половини XIX ст. як фактори розгортання студентського руху Наддніпрянщини: огляд історіографії // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали X всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 травня 2015 р. Вінниця, 2015. С. 208–210.

10. Грицик Л. Студентство у справі відкриття українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини: вітчизняна історіографія // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 3–4 липня 2015 р.). Львів, 2015. С. 51–54.

11. Грицик Л. Соціальний статус студента в університетах Наддніпрянської України: історіографічний аспект // Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 11–12 вересня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 12–16.

12. Грицик Л. Соціально-політична складова руху студентства Російської імперії в історіографії др. пол. XIX – 80-х рр. XX ст. // Шістнадцяті джерелознавчі читання «Архівна наука і освіта в незалежній Україні»: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 24 листопада 2015 р.). Київ, 2015. С. 60–62.

13. Грицик Л. Сучасна історична думка про «студенток» Вищих жіночих курсів Наддніпрянщини (друга половина XIX – початок XX ст.) // Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 20–21 листопада 2015 р.). Херсон, 2015. С. 39–42.

14. Грицик Л. Михайло Грушевський у справі відстоювання україномовної освіти (кінець XIX – початок XX ст.) // Сімнадцяті

джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 16 листопада 2016 р.). Київ, 2016. С. 54–56.

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-практичних конференціях різних рівнів:

міжнародних – «Дні науки історичного факультету» (м. Київ, 23 квітня 2015 р., форма участі – очна), «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 3–4 липня 2015 р., форма участі – заочна); «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства» (м. Одеса, 11–12 вересня 2015 р., форма участі – заочна), «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (м. Херсон, 20–21 листопада 2015 р., форма участі – заочна);

всеукраїнських – «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвячена 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства (м. Київ, 28 травня 2015 р., форма участі – заочна), «Шістнадцяті джерелознавчі читання «Архівна наука і освіта в незалежній Україні» (м. Київ, 24 листопада 2015 р., форма участі – заочна), «Сімнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського» (м. Київ, 16 листопада 2016 р., форма участі – заочна).